

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

4. ÉVFOLYAM, 3-4. SZÁM
2016

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

Főszerkesztő: FRISNYÁK SÁNDOR

Szerkesztő: KÓKAI SÁNDOR

Tanácsadó és Lektor Testület:

BELUSZKY PÁL tudományos tanácsadó (Budapest), BERÉNYI ISTVÁN ny. egyetemi tanár (Piliscsaba), DÖVÉNYI ZOLTÁN egyetemi tanár (Pécs), HAJDÚ ZOLTÁN tudományos tanácsadó (Pécs), KOCSIS KÁROLY akadémikus (Budapest) PALÁDI-KOVÁCS ATTILA akadémikus (Budapest), SÜLI-ZAKAR ISTVÁN egyetemi tanár (Debrecen), VIGA GYULA egyetemi tanár (Miskolc)

Szerkesztőbizottság:

CSÜLLÖG GÁBOR egyetemi adjunktus (Budapest), GULYÁS LÁSZLÓ egyetemi tanár (Szeged), LENNER TIBOR főiskolai docens (Szombathely), NAGY MIKLÓS MIHÁLY c. egyetemi docens (Budapest), PAP NORBERT egyetemi docens (Pécs), SUBA JÁNOS térképtárvezető (Budapest), SZULOVSKY JÁNOS tudományos főmunkatárs (Budapest), DEMETER GÁBOR tudományos munkatárs (Budapest)

Címkép: Középkori meddőhányó (Úrvölgy)

Technikai szerkesztő:

TÓTH ZOLTÁN (toth.zoltan@nye.hu)

Szerkesztőség:

4401 Nyíregyháza, Sóstói u 31/b. Telefon: 06-42/599-400/2276

Kiadó:

Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézet
MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság
Történeti Földrajzi Albizottsága

Felelős kiadó:

KÓKAI SÁNDOR intézetigazgató egyetemi magántanár

ISSN 2064-390X

A folyóirat kiadását a Nyíregyházi Egyetem Tudományos Tanácsa és az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottsága támogatja

A folyóirat az Interneten is elérhető:

http://zeus.nyf.hu/~foldrajz/torteneti_foldrajzi_kozlemenyek7.pdf

Nyíregyháza, 2016

A GEOGRÁFIA HISTORIKUMA ÉS A HISTÓRIA GEOGRÁFIKUMA

BELUSZKY PÁL KÖSZÖNTÉSE

Hát ezt is megértük! Papírra vethetjük, hogy Beluszky 80. Az ifjúság erre persze azt mondhatja, hogy ugyan, ki akar manapság nyolcvan éves lenni? Válasz természetesen erre is van: aki 79 éves... Ahogy mondani szokták, az életkor nem érdem, hanem állapot, de a 80 év azért eléggé tekintélyt parancsoló, s többek között abba az irányba viszi a gondolatot, hogy mivel is lehet eltölteni ezt az irdatlanul hosszú időt?

Egy tudós ember bizonyára nem azzal ünnepli nyolcvanadik születésnapját, hogy karosszékekben üldögélve visszaréved a múltba és leltárt csinál az elmúlt évtizedekről. Őt ebből a szempontból nem a múlt,

hanem a jövő izgatja, nevezetesen az, hogy milyen izgalmas kutatási téma feltárása legyen a következő feladat?

Beluszky Pál szakmai pályafutását elnézve nem kell azért aggódni, hogy nem fog ilyent találni. Első publikációja 57 (!) évvel ezelőtt, 1959-ben jelent meg, s azóta többször is váltott irányt, újabb és újabb kutatási témákat találva. Ami ezekben közös, hogy valamennyi területen tudott maradandót alkotni, olyan munkákkal előállni, amelyek tartósan megmaradtak a szakmai emlékezetben: itt elég az elmaradott területek, a vonzáskörzetek, város-hierarchia vizsgálatokra, vagy éppen a falutípológiára gondolni.

És hát ne feledkezzünk meg a történeti földrajzi vizsgálatairól sem! Ezt már csak azért sem tehetjük meg, mert Beluszky Pál manapság elsősorban történeti földrajzozsna tartja magát. Ahogy ezt maga mondta egy interjúban: „Utóbbi időkben pedig a kedvenc témám a történeti földrajz egyes témái és ez olyan jó.” Pedig a történeti földrajzozsna dolga nem is olyan egyszerű. Mert könnyű a geográfusnak, aki körülnéz, hogy lássa a teret. És könnyű a történésznek is, aki visszanéz, hogy lássa az időt. És mit kell csinálnia a történeti földrajzozsna? Úgy kell körülnéznie, hogy egyúttal visszafelé is néz, mert csak így látja egyszerre a teret és az időt. Nem könnyű mesterség...

Senki sem születik történeti földrajzosnak (mint ahogy péknek vagy kazánkovácsnak sem), az oda vezető utat mindenkinek magának kell megtalálnia. Beluszky Pálnak ehhez jó alapot adott a Debrecenben szerzett történelem-földrajz szakos diploma, az említett út azonban mégsem volt a kezdettől kiköveztve. Ahogy azt ő maga mondta egy 2007-es beszélgetésen: „Én teljesen észrevétlenül kerültem kapcsolatba a történeti földrajzzal, szinte magam számára is véletlenül.” Így elég nehéz megmondani, hogy mikor is kanyarodott rá a történeti földrajznak nevezett útra. Az viszont biztos, hogy már pályakezdő geográfusként is természetes volt számára, hogy az éppen kutatott téma történeti aspektusait is feltárja. Ilyen előzmények után valóban csak idő kérdése volt, hogy mikor lesz a nagy találkozás az „igazi” történeti földrajzzal. Személyes véleményem szerint ez 1980 táján lehetett, amikor megírta Tokaj történetét egy tanulmánykötetben. Ugyancsak magánvélemény, hogy az első olyan tanulmány, ahol Beluszky Pál már teljes történeti földrajzos vértetben lép a színre, az az 1990-ben megjelent „Magyarország városhálózata 1900-ban”. Ez már egy jellegzetes Beluszky-munka, ami magán viseli a MESTER sajátos megközelítését a történeti földrajzzal kapcsolatban, nevezetesen, hogy úgy nyúl a múlthoz, ahogy azt a jelennel is teszi. „Mindössze” annyi a különbség, hogy régebbi adatbázist használ fel és egy régebbi állapotot próbál meg földrajzilag vizsgálni.

Nem kétséges, hogy az elmúlt bő negyed évszázadban Beluszky Pál elsősorban már történeti földrajzos, ezt egyértelműen jelzik évről-évre sorjázó munkái. És ami nagyon jellemző ilyen irányú kutatásaira, az a területi és tematikai sokszínűség. Vannak persze kedvencei, mint pl. a „talányos táj az Alföld”, de ez nem azt jelenti, hogy más területek nem érdeklik: itt elég említeni a Budapest-vizsgálatait, de alámerült a „szűkmarkú, szép föld – az Órség” történeti földrajzában is és többször visszatért a Hegyaljához is, mint „páratlan tájhoz”. A történeti korszakokat nézve kétségkívül a dualizmus kora a kedvence, a kiegyezés előtti évszázadok és a két világháború közötti évtizedek annyira nem fogták meg. De ez nem is baj...

Történeti földrajzosok időnként szokták magukat azzal vigasztalni, hogy a történészek között ők a legjobb geográfusok, a geográfusok között pedig a legjobb történészek. Beluszky Pálnak ilyen vigaszra nincs szüksége: amit Ő eddig történeti földrajzusként megalkotott, az egy önálló, szuverén életmű, önmagában is értékelhető és értelmezhető.

Arról persze szó sincs, hogy ez egy lezárt életmű lenne: Beluszky Pál ma is azon munkálkodik, hogy ez még sokszínűbb és kerekesebb legyen. És mi, magyar történeti földrajzosok azt kívánjuk Neki, hogy az Úr még sokáig segítse ebben.

Isten éltesse Pali, várjuk a folytatást!

Szentendre, 2016 borús novemberében

Dövényi Zoltán

DR. BELUSZKY PÁL PROFESSZOR 80 ÉVES

TINER TIBOR

Beluszky Pál geográfust, a földrajztudomány doktorát, az MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézetének emeritus tudományos tanácsadóját köszönti e tanulmány 80. születésnapja alkalmából. Az ünnepeltben olyan, sajátosan egyéni és komplex látásmóddal megáldott tudóseyéniséget tisztelhetünk, aki a geográfus pályán eltöltött évtizedek során elért kimagasló eredményeivel kiemelkedő módon járult hozzá a magyar történeti és településföldrajz megújulásához. Településeink és nagytájaink talán legismertebb kutatójának olyan gyökeresen új fogalmakat köszönhetünk, mint a

*társadalmi térta*n vagy a *falutáj*; nem szólva számos, egyedien kesernyés humorral megfogalmazott, sokatmondó című írásairól, mint a *Vég kiárúsítás*, az *Alföldi ösvények*, vagy az *Egy félsiker hét stációja*.

Beluszky Pál 1936. december 4-én született Szolnokon. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem történelem-földrajz szakán szerzett középiskolai tanári oklevelet 1959-ben. A friss diplomás tanárember a nagyhírű alma materben megszerzett ismereteit kiválóan kamatoztatta. Mivel már a kezdetektől nem elégítette ki a berettyóújfalui Arany János Gimnáziumban 1959 és 1962 között végzett oktatómunka, a geográfus vénával megáldottak érdeklődésével fordult a településföldrajz tudományos igényű művelése felé. Hamarosan a kutató és publikáló középiskolai földrajztanárok lelkes, ám nem túl nagy tábora

gyarapította. Ezekben az években írta meg első tudományos közleményeit, a *Tiszafüred vonzásterülete* (1959) és a *Berettyóújfalú vonzásterülete* c. (1961) tanulmányokat. A két alföldi település vonzásterületének alakításában szerepet játszó hatótényezők sokoldalú és gondos értékelő elemzésével rövid időn belül felhívta magára a szakma figyelmét.

Az 1962-ben egyetemi doktorátust szerző Beluszky Pál még abban az évben elhagyta a tanári pályát és az MTA Földrajztudományi Kutatóintézetének tudományos munkatársa lett. Itt végzett, elsősorban az észak-alföldi városokra

irányuló vonzaskörzet-kutatásai (Mátészalka, Nyíregyháza) hamarosan az egész országra kiterjedtek (*A magyarországi városok vonzaskörzete*, 1967). Pályatársai szerint ezekből a tudományos pályájának első évtizedét meghatározó vonzaskörzet-kutatásokból többet tudhattunk meg városaink és falvaink lakosságának az állam térszervezési tevékenységével összefüggő mobilitásáról, mint bármely akkori, más témájú településföldrajzi vizsgálatból.

Beluszky Pál a vonzaskörzet-vizsgálatokkal párhuzamosan kezdte kutatni az Alföld városias jellegű településeire vonatkozóan a központi szerepkör érvényesülésének sajátosságait, rámutatva a bennük megmutatkozó jelentős különbségekre. Ezt követően figyelme az észak-alföldi tanyavilág felé fordult (*A nyíregyházi tanyabokrok földrajzi vizsgálata*, 1968), ahol feltárta e sajátos településforma fennmaradását elősegítő, ill. felszámolódásához vezető ellentmondásos folyamatokat, hatótényezőket. Az alföldi tanyák sorsának alakulását Beluszky professzor a későbbiekben is fokozott figyelemmel kísérte. E téren elért kutatási eredményei az 1980-as évek elején írt összefoglaló tanulmányában (*A tanyaátalakulás jellemző folyamatai az elmúlt évtizedekben*, 1983) láttak napvilágot.

Az 1970-es években Beluszky Pál kutatási profilja tovább bővült az elmaradott, ill. hátrányos gazdasági-társadalmi helyzetű területek vizsgálatával. E kutatási programban munkatársaival (Barta Györgyi, Berényi István) együtt sokoldalú vizsgálatok és helyszíni terepbejárások révén feltárták – főként Borsod-Abaúj-Zemplén megye hátrányos helyzetű falusi térségeire vonatkozóan – az elmaradottságnak egyrészt a múltból „örökölt”, másrészt az újonnan „kitermelődött” gazdasági és társadalmi tényezőcsoportjait. A kutatások legfontosabb eredményei terjedelmes publikáció formájában jelentek meg a Földrajzi Értesítőben (*A hátrányos helyzetű területek vizsgálata Borsod-Abaúj-Zemplén megyében*, 1975–1976). Beluszky professzor kutatásai az elmaradott és lakosságuknak kedvezőtlen életkörülményeket nyújtó alföldi térségekre is kiterjedtek. E téren született eredményei közül kiemelt szakmai érdeklődésre tarthatott számot az Alföldi Tanulmányokban megjelent írása (*Két hátrányos helyzetű terület az Alföldön: a Közép-Tiszavidék és a Berettyó-Körösvidék*, 1981), amelyben sorra elemzi mindazon negatív tényezőket, amelyek a vizsgált térségek mostoha gazdasági és társadalmi helyzetének kialakulásához és a negatív állapot konzerválódásához vezettek. A földrajztudomány első számú hazai műhelyében eltöltött bő másfél évtized alatt Beluszky Pál a hazai településföldrajz elismert szaktekintélye lett, amit a kandidátusi fokozat megszerzése (1979) is nyomatékosított.

A következő öt évben – akadémiai munkahelyétől átmenetileg megválvá – az Államigazgatási Szervezési Intézet tudományos tanácsadójaként igyekezett hozzájárulni a helyi és a területi igazgatás továbbfejlesztésének tudományos megalapozásához. Ám eközben nem hagyott fel a kutatómunkával: Sikos T. Tamással nekifogtak Magyarországon több mint 3200 falusi településének

tipizálásához. Az egyes falutípusok és altípusok elhatárolása, tulajdonságaik bemutatása egy hatalmas községstatisztikai adatbázis korszerű matematikai-statisztikai módszerek alkalmazásával történtő, településföldrajzi szempontú feldolgozásának eredménye volt. A négy éves munkával elkészült *Magyarország falutípusai* c. kiadvány (1982) úttörő jellegű tudományos eredményeket hozott a településföldrajzban.

1984-ben Beluszky Pált visszacsábította az akadémiai keretekben folyó tudományos kutatómunka. Örömmel igazolt át az Enyedi György akadémikus által megalapított új kutatóhelyhez, a Regionális Kutatások Központjához (MTA RKK), amelynek hamarosan meghatározó kutatóegyenisége – nyugdíjba vonulása óta emeritus tudományos tanácsadója – lett. Az RKK-nál eltöltött évtizedek során a földrajztudomány doktora fokozatot időközben (1994) megszerző Beluszky professzor a településföldrajz és a történeti földrajz jóformán minden területén maradandót alkotott.

A regionális tudományhoz kötődő kutatói korszakában sem mondott le egyik korábbi kutatási területéről, a magyarországi falvak, rurális régiók vizsgálatáról. Évtizedeken át figyelemmel kísérte a falusi térségeinkben zajló átalakulási folyamatokat (*Új irányok a magyarországi falufejlődésben*, 2007), hogy azután negyedszázad múltán lényegében hasonló koncepció, adatbázis és kutatási módszer alapján Sikos T. Tamással közösen megismételjék a hazai faluállomány tipizálását, széleskörűen bemutatva a magyar faluhálózatban az 1980-as évek óta végbement jelentős átalakulás eredményeit és fő ismérveit (*Változó falvaink: Magyarország falutípusai az ezredfordulón*, 2007). A kötet folytatásaként néhány év múlva megjelent *Változó falvaink: Tizenkét falurajz Kercaszomortól Nyírkarászig* (2011) c. könyvben Beluszky Pál részletesen ismerteti az ország különböző részeire jellemző „falutájak” sajátosságait.

Kutatói pályája során Beluszky Pál sokoldalúan vizsgálta a magyarországi városhálózat történelmi fejlődésének sajátosságait és e fejlődés területi aspektusait is. E vizsgálatok eredményeként születtek *A polgárosodás törékeny hídfői – Magyarország városainak ezer éve* (1998), *A magyarországi városhierarchia változásai a XX. században* (1999) stb. tanulmányai. Kiemelt figyelemmel kutatta Budapest és bővülő agglomerációja fejlődési térfolyamatait. Vizsgálati eredményeit többek között a *Budapest és a modernizáció kihívásai* (1992), *A budapesti agglomeráció kialakulása* (1999), *Az elővárosok útja Nagy-Budapesthez* (2002) c. publikációiban. A főváros és az ország térben és időben változó viszonyáról *Budapest – zászlóshajó vagy vízfej?* c. könyvében (2014) nyújtott átfogó, településföldrajzi szemléletű értékelést.

Több évtizedes tudományos tapasztalatainak és kutatási eredményeinek termékei a felsőoktatásban is kiválóan hasznosítható *Magyarország településföldrajza. Általános rész.* c. (1999), valamint a *Magyarország történeti földrajza* (2005) c. könyvek, amelyek joggal tekinthetők mindkét tudományos diszciplína mérföldköveinek.

Beluszky professzor szinte pályája kezdetétől behatóan foglalkozott a településföldrajzosok számára mindig is „tudományos kihívást” jelentő Alfölddel, az alföldi településhálózat történelmi átalakulásának, térbeli kapcsolatrendszerének változásaival. Legnagyobb természeti tájunkra irányuló, RKK-s évtizedei alatt kiteljesedő kutatásait a reá olyannyira jellemző megfontoltsággal és precizitással végezte. Azt, hogy Beluszky Pál életművében az Alföld-kutatás prioritást élvez, mi sem bizonyítja jobban, mint az a közel 50 tanulmány, amelyek alföldi témákat dolgoznak fel. Jelentős részük két lényeges kérdést vizsgál különböző szempontok alapján: hogyan lehet megérteni az Alföld sajátos társadalmi, társadalomföldrajzi vonásait; valamint azt, hogy beszélhetünk-e az Alföld esetében „elmaradottságról” vagy inkább egy különleges, egyedi fejlődési útról? Az erre adandó – korántsem egyszerű – válaszokat *A Nagyalföld történelmi földrajza* c. (2001) nagyívű összefoglaló művében igyekszik megadni.

Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy Beluszky professzor történelmi földrajzi és településföldrajzi életművének lényeges alkotórészei az atlaszművek, a földrajztudomány eredményeinek legfontosabb vizuális megjelenítési eszközei. A közel három évtizede megjelent Magyarország Nemzeti Atlasza (1989) *Népesség és település* c. fejezetének tartalmi összeállításában Beluszky Pál oroszánrészt vállalt, akárcsak a 2011-ben napvilágot látott Magyarország térképekben c. kiadvány településföldrajzi fejezetének elkészítésében.

Aki az ünnepeltet ismeri, tudhatja róla, hogy abszolút nem jellemző rá az önelégültség. Kimagasló, számos állami és szakmai kitüntetéssel elismert tudományos teljesítménye (2016 novemberéig 15 könyv, és közel 30 hazai és külföldi szakfolyóiratban megjelent 316 tanulmány) ellenére ő soha nem lesz maradéktalanul megelégedve eddig elért eredményeivel. Jól tükrözi ezt egyik írásában megfogalmazott véleménye, mely szerint a kívánatos „az lenne, amit nyilvánvalóan elérni nem lehet, ha sikerülne a társadalmi folyamatok térbeli vonatkozásait, annak feltételeit, indítóokait, következményeit, s a teljes kapcsolathálót minden vonatkozásban kibontani, a ... történelmi, szociológiai, pszichológiai, közgazdasági vonatkozásaival együtt.”

Sajnos, a fenti állapot kétségtelenül elérhetetlen cél, ám Beluszky professzort ismerve egy dologban biztosak lehetünk: ő folyamatosan arra fog törekedni, hogy – a társadalmi folyamatok területi leképeződését vizsgáló történelmi és településföldrajz ma is aktív művelőjeként (legújabb könyve, *A települések világa* megjelenés előtt áll) – minél közelebb kerüljön ehhez az ideális állapothoz. Ehhez kívánunk neki jó egészséget, töretlen munkakedvet, és további, Beluszky-publikációkban gazdag alkotó éveket!

A TÁJHASZNÁLATI STRUKTÚRÁK KIALAKULÁSA A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN (10-15. SZÁZAD)

FRISNYÁK SÁNDOR

The development of land use structures in the Carpathian Basin (10-15. century)

In my study I summarize the historical cultural landscape, anthropogenic shaping and the economic activity of the Carpathian Basin from the Settlement in Hungary to the end of the Middle Ages.

As a result of internal advancement and external effects (agricultural innovation) by the turn of the 15-16. century Hungary become an European cultural scenery and it's economical life gained up to the European level.

The land shaping, the cultural landscape's generative work by the layers of different generations is an enormous creation, the basis of their sustainment, the cultural legacy of the Carpathian Basin's nations.

Bevezető gondolatok

A Kárpát-medence földrajzával foglalkozó régebbi művek a tájhasználat (-művelés) kezdőpontjaként a honfoglalást jelölték meg, megjegyezve, hogy a 9-10. század fordulóján a nagytájcsoport – az előttünk itt élő népek termelő-tájalakító tevékenysége révén – már nem tekinthető teljesen nyerstájnak (BULLA-MENDÖL 1947). A 20. század második felében – a régészeti feltárások és a természettörténelmi kutatások eredményei alapján – a természeti környezet átfonnálását, a kultúrtáj-teremtés kezdetét a neolitikus forradalomtól, vagyis a termelőgazdálkodásra való áttérés időszakától (Kr.e. 6000-4400) számítjuk (SOMOGYI 1988, RÁCZ 2008).

A honfoglalást megelőző régészeti-történelmi kultúrák – összefüggésben a népességszám gyarodásával – életterük növelése érdekében egyre intenzívebben alakították át az öskörnyezetet (erdőirtás és gyepfeltöres). Az időszámításunk kezdetén a Kárpát-medence potenciális erdőborítottsága 75-80%-ra tehető, a honfoglalás korára kb. 38-40%-ra mérséklődött. Az erdő és az erdőssztyepp csökkenésén kívül a változás-folyamatban az agrogén felszínnek eróziós pusztulását is meg kell említenünk.

A 750-től 900-ig terjedő aszályos klímaperiódus következtében *a korábbi természetátalakító munkák eredményei, az izolált kultúrtájak (és azok részeként a településterek) nagyrészt megsemmisültek* (CSÜLLÖG 2000, CSÜLLÖG ET AL. 2015, FRISNYÁK 2013). A 9-10. század fordulóján klímaváltozás történt, az ún. középkori optimuméghajlat, mely a 14. század elejéig-közepéig tartott, kedvező ökológiai feltételeket jelentett a honfoglalók számára (RÁCZ 2008).

A magyarság szállásterülete a honfoglalás és kora Árpád-korban a Kárpát-medence sík és dombosági tájaira terjedt, a tölgy- és bükkerdő határvonaláig. A 200-220 ezer km²-es szállásterület életföldrajzi adottságai, a nagykiterjedésű lápos-mocsaras árterek nem tették lehetővé a folyómenti legelőváltó állattartást, így a honszerző őseink a *megtelepülő állattartásra tértek át és folytatták – az előző szállásterületükön is jelentős – földművelő tevékenységüket* (FODOR 2009). A magyarság *életforma-váltása* összekapcsolódott a természetátalakító, kultúrtáj-építő tevékenységgel, mely nem egyszeri feladat, hanem folyamatként értelmezhető. A Kárpát-medence kultúrtájait – már a középkorban is – a magyarság és az együtt élő etnikumok közös alkotásaként értékelhetjük.

Rövid előadásomban a kultúrtájteremtő (gazdálkodási téralakító-szerkezetformáló) munkafolyamat első nagy korszakát, a megtelepedésünktől a középkor végéig foglalom össze, mellőzve a történeti geográfia egyéb tárgyköreit.¹

A tájhasználat (-művelés) típusai

A geotényezők összessége a Kárpát-medencében lényegesen kedvezőbb feltételeket biztosított a magyarság megtelepedésére és létfenntartó tevékenységének folytatásához, mint az előző két szállásterületen (Levédiában és Etelközben). Ez a tájelőny abban is megnyilvánul, hogy a nagyállattartás alapfeltételét jelentő gyepföldek hozama – a medence 30-40%-os csapadéktöbbletével – területi egységre számítva, legalább kétszer-háromszor több állat eltartását tette lehetővé az előző szállásterülethez képest. A Duna-medence alföldi és dombosági területei egyaránt alkalmasak voltak az extenzív állattenyésztés, a szántóföldi gazdálkodás és a szőlőművelés együttes folytatásához. A 200 m-nél alacsonyabb síksági tájakon a telephelyek (és egyben a kultúrtáj-magterületek) két telepítővonalon, egyrészt az árterek és az ármentes térszínek határán, másrészt az ármentes felszínek és a domb- vagy hegyláb felszínek érintkezési övezetében alakultak ki. A 200-500 m-es, völgyekkel és völgyközi hátakkal tagolt dombosági területeken a teraszos folyó- és patak völgyek árvízmentes pontjain, erdei irtásokon létesítették a településeket, a szántó- és szőlőföldeket. Az Árpád-kor végére a medencetáját övező Kárpáti-hegységkeret humanizációja és gazdasági birtokbavétele is megtörtént. Az 500 m-től 1000 m-ig terjedő középhegységek, majd a magashegységek teraszos folyóvölgyei és a hegységközi kismedencék is fokozatosan benépesültek. A Kárpátokat benépesítő magyarok, szlávok, németek és más nemzetiségiek természetátalakító munkálatokkal, erdők irtásával, gyepfeltöréssel, terep- és vízrendezéssel alakították ki életterüket, gazdálkodásuk térbeli szerkezetét.

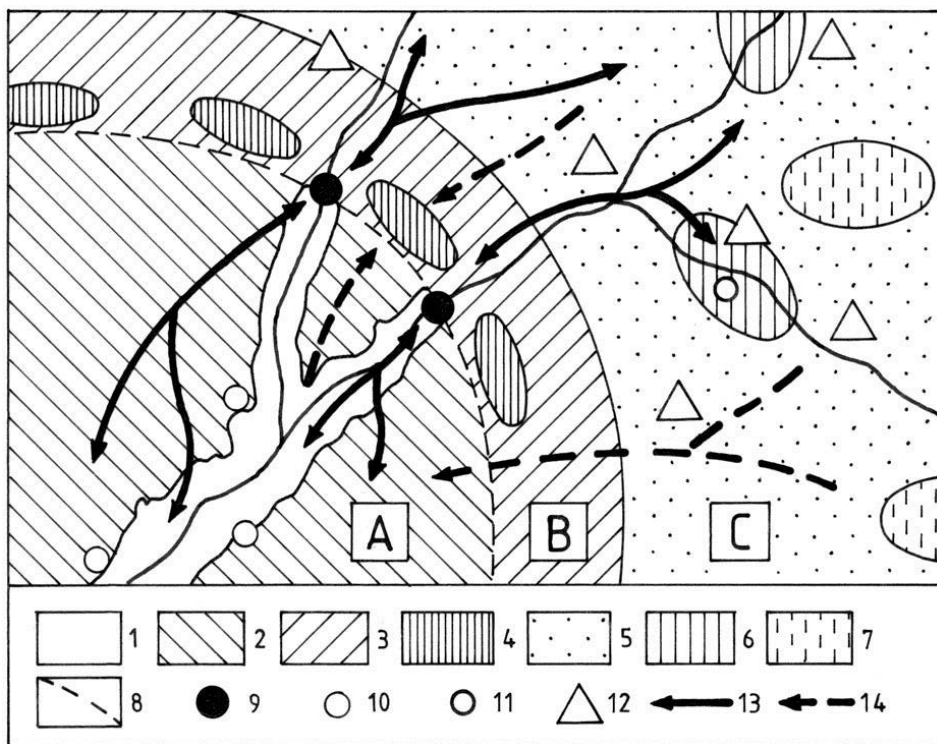
¹ A tanulmány 2016. június 30-án Gyöngyösön, a XI. Tájéörténeti Konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata

A Kárpát-medence tájainak jellege, ahogy ma érzékeljük, a természeti tényezők és az emberi tevékenységek hatása és /vagy kölcsönhatása eredményeként alakultak ki. Az antropogén tájformálás a település- és gazdasági tér kialakítása, a művelt földek kiterjesztése az eltartó kapacitás növelése érdekében történt. A kultúrtáj tehát emberi munkával átalakított és folyamatosan használt természeti táj. Nem önfenntartó rendszer, ha a művelése megszűnik, a kultúrtáj fokozatosan visszatermesztetesedik. A tájhasználat – a hisztogeográfia megfogalmazása szerint – a tájpotenciál természeti elemeinek felhasználásával a tájban folytatott emberi tevékenységek összessége. A honfoglalás korától a 19. század közepéig – a hegységek jelentős bánya- és montánipari termelése ellenére – hazánk agrárországgként definiálható. A kárpáti medencerendszer és a hegységkeret természetes tájaiból az őstermelő népesség évszázadokat átívelő tevékenysége teremtett kultúrtáját.

A középkori agrárgazdálkodás térbeli differenciálódása, a termelés specializálódása, összességében a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztása az agroökológiai adottságok különbözőségeit tükrözte. A táj- (természeti erőforrás-) használat területi különbségeiről, térszerkezetéről és térkapcsolatairól egy modell segítségével tájékozódhatunk (1. sz. ábra). A modellen megjelenített gazdasági terek nem homogén egységek, hanem a termelés (tájhasználat) belső törvényei szerint formálódó strukturális rendszerek. A modell alapját a Kárpát-medence domborzatának koncentrikus szerkezete képezi. A belső medencerendszer felől a külső hegységkeret irányába – egyre magasabb térszínre – a síkságok, a dombságok, a közép- és magashegységek alkotják a társadalmi-gazdasági tér szerkezeti egységeit.

A Kárpát-medence földrajzi centrumát alkotó *síkságok* alapvetően két morfológiai szintre, (1) az árterekre (=rétségek) és (2) az ármentes hordalékkúp-síkságokra (=mezőségek) tagolódnak. A folyómenti árterek is két részre különülnek: az állandó vízborítású alacsony és az időszakosan elöntött magas ártérre. A hegységkeret felől érkező folyók árvizei évente 2-3 km³ vízzel öntözték és hordalékukkal megtermékenyítették az ártéröveget földjeit. A geomorfológiai vizsgálatok és a 18-19. századi kéziratos térképek alapján a váltakozóan nedves-száraz (amfibikus) ártéröveget kiterjedését 38 500 km²-ben állapították meg. A honfoglalók az ártéröveget peremén, az ármentes futóhomokos és löszös hordalékkúp-síkságokon telepedtek le. A határfelületen, a két eltérő tájtípus érintkezési sávjában a települések az árterek és az ármentes életkamrák eltérő természeti erőforrásait egyaránt hasznosították. Az ártéröveget helyenként 50-60 km-re szélesedik. Az évente kétszeri-háromszori elöntések, a mocsarak, lápok, holtágak, a mocsaras medermaradványok (= örjegek és turjánok), az erek és a holtágak kiterjedt hálózata nem tette lehetővé a keleti típusú, folyómenti szállásváltó legeltetést (FODOR 2009). Így az ártérperem telephelyeiről a folyóra merőlegesen terelték a csordákat. Az ártérperem lakói az állattenyésztés mellett a folyó- és állóvizet (halászat), nádasokat, erdőket,

agyaglelőhelyeket is beépítették gazdálkodásuk idő- és térbeli rendszerébe. Az alacsony és magas ártéri szintek gazdasági haszonvételei nem igényeltek jelentősebb beavatkozást a természeti környezetbe, következésképpen nem sérült a biodiverzitás (életgazdagság). A magas partokat megnyitó mesterséges fokok és erek, amelyek a víz ki- és elvezetését szolgálták, jelentős alkotások voltak, a tervszerű ártéri gazdálkodás működését biztosították (ANDRÁSFALVY 1973). Az alacsony ártérből néhány méterre kiemelkedő magas ártéri szinteken, a folyó- vagy parti hátakon (pl. Tiszahát, Szamoshát, Krasznahát) és a homokszigeteken (a gorondok és laponyagok felszínén) is folytattak szántóföldi gazdálkodást és létesültek települések is.

1.sz. ábra. A Kárpát-medence munkamegosztásának földrajzi modellje (Forrás: saját szerkesztés, 1990). Jelmagyarázat: A= medencesíkság, B= dombvidék, C= hegységkeret, 1= ártéri síkság (állattenyésztési profillal), 2= ármentes térszínek (életkamrák) földműveléssel és állattenyésztéssel, 3= dombsági tájak vegyes (polikultúrás) gazdálkodással, 4= szőlő- és gyümölcsstermelés, 5= erdőgazdálkodás és hegyi pásztorkodás, 6= intramontán kismedencék földműveléssel, 7= havasi legelő, 8= vásárvonal, 9= vásárváros, 10= ártérperemi település, 11= medenceközpont, 12= montánipar, 13= a gazdasági javak áramlása, 14= a munkaerőmigráció iránya

Az árvízmentes térszínek lehetnek futóhomokos és löszös hordalékkúp-síkságok, medenceperemi teraszos hordalékkúpok. A nagyrészt mocsarakkal övezett ármentes térszíneket Glaser L. nyomán alföldi életkamráknak is nevezzük (FRISNYÁK 1996). A honfoglalás korában az Alföld erdős-sztyepp síkság, az ármentes felszínein homoki tölgyesek és homokpusztai rétek, illetve lösztölgyesek és löszpusztarétek voltak. A táj peremén, majd a belső részein létesült települések erdőirtással és gyepfeltöréssel a *természetes ökoszisztémát kultúrpusztává alakították*. A szántógazdálkodás *talajváltó* (másképpen szántó-legelőváltó) módszerét alkalmazták. A Kárpát-medence többi részéhez hasonlóan, az állatok telelő helyein megtaposott, megtrágyázott földet (terra fimata) szántották fel. Később, a 12/13. század fordulójától a szerzetesrendek kultúra- (innováció-) közvetítő tevékenységének is köszönhetően, a talajváltó szántóföldi termelést fokozatosan felváltotta a *két- és háromnyomásos rendszer*, amely stabilizálta a szántóföldek helyét és az egyéb tájhasználatot. Az ártéri állattartás – talán már a kezdetektől fogva – összekapcsolódott a szántóműveléssel, sőt a természetföldrajzi adottságoktól függően, a szőlő- és gyümölcsstermeléssel is (OROSZ 1994). Az ártéri puha- és keményfás ligeterdőkben gyümölcsstermeléssel is foglalkoztak, a szőlőkultúra pedig az ártérövezet berkeiből terjedt át az ármentes szintekre (ÉGETŐ 1993). Az életkamrák peremén az állattartás, belső területein a földművelés és az állattenyésztés jellemezte a középkori tájhasználatot. A látszólag homogén életkamrák belső területein a (kis) központok, piaci szerepkört is betöltő mezővárosok a talajzónák határán alakultak ki, kistáji jelentőségüket a vízfolyások is befolyásolták.

A hegységperemi, hegységközi és önálló *dombságok* kultúrtájai a folyó- és patak völgyekben – a vizesföldek és az erdőségek között – létesültek. Az árterek a domb- és hegyvidéki régiókban is struktúraformáló tényezők voltak, összesen 10 200 km² -es területet foglaltak el. A települések a völgyek árvízmentes teraszfelszínén, az ártérperem telepítővonalán épültek, a szántóföldeket a dombok alacsonyabb lejtőövezetében, a szőlőskerteket a magasabb térszíneken erdei irtványokon alakították ki. A 15° -ot meghaladó lejtők a földművelés számára már alkalmatlanok voltak. A dombokat, völgyközi hátakat cseres-tölgyes erdők, a vízfolyások partjait fűz, éger és nyár, az ártér távolabbi területsávját szil, kőris és tölgy ligetek borították. Az állattenyésztés természetes takarmánybázisát a folyó- és patak völgyek gyepföldjei képezték: az alacsonyabb részeken a rétek, az emelkedő térszíneken a legelők. A 200-500 m tengerszint feletti magasságú dombságok települései – kevés kivétellel – a völgyekben épültek, vegyes gazdálkodással, földműveléssel, állattenyésztéssel és alárendelten erdőgazdálkodással foglalkoztak. Az erdők komplex hasznosításához az állatok legeltetése, makkoltatása is hozzá tartozott.

Az Árpád-korban kialakult és a középkor végére már jelentős *szőlőtermelő* települések és településcsoportok (pl. Somló-hegy, Pozsony környéke, Balatonfelvidék, Szerémség, Mátra-, Bükk- és Tokaj-Hegyalja stb.) már elkülönülnek a dombságok területhasználati modelljétől és tájképétől.

1. kép. A képen látható hegyláb felszínén (Tokaj-Hegyalja) az Árpád-korban is szántógazdálkodást folytattak

2. kép. Az árterek természetes takarmánybázisát a legeltető állattenyésztés hasznosította (Rétköz)

3. kép. A fertőrákosi kőfejtő – ipartörténeti emlék

4. kép. Középkori meddőhányó (Úrvölgy). A felvételeket a szerző készítette.

A szőlőskertek a kedvező mikroklimatikus adottságú hegyláb felszíneken, általában 250 m, helyenként 300-350 m tszf. magasságig terjedtek, igen jelentős környezetátalakító munka eredményeként. Tokaj-Hegyalján a 15-16. század fordulójára kialakult mezővárosi agglomeráció tájhasználatára magassági szintekre tagoldódott. A Bodrogek közre is kiterjedő borfalvak és -városok *termelési övezetei sávos rendszert* alkotnak. Részei: az ártéri rét, legelő, a folyó mentén erdő, a hegyláb felszín alacsony részein szántó, 15-30° -os lejtőkön szőlő, fölötté erdő. Említést érdemel az is, hogy a 13. században a Hegyalján, Olaszliszván mesterséges árkokból öntözték a veteményes és gyümölcsös kerteket.

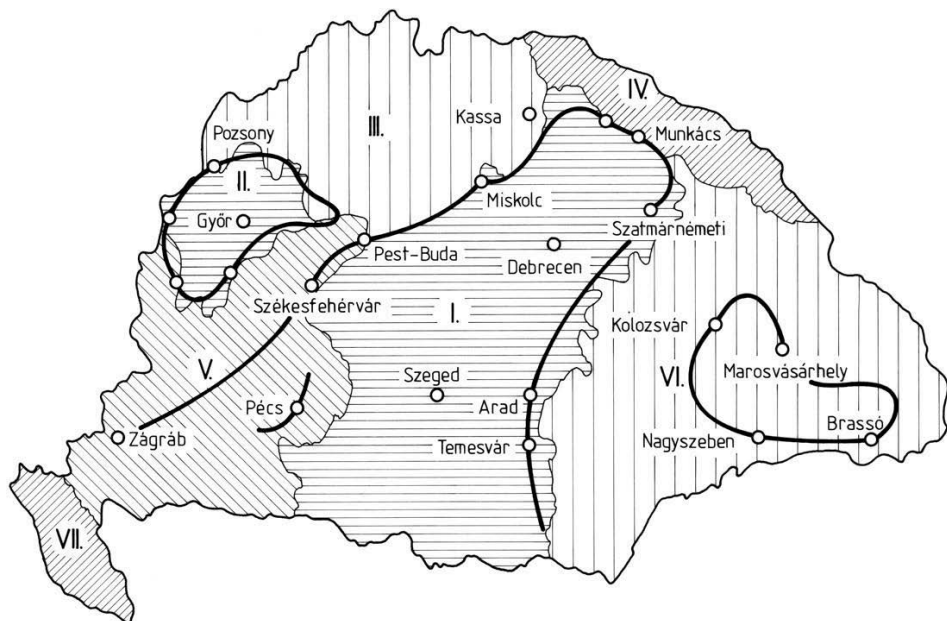
A dombsági települések táj- (határ-) használatának általánosítható alapszerkezetén kívül helyenként egyéb típusok is kialakultak. A Zalai-dombság egyes részein a nedves völgytalp miatt a települések és a szántóföldek a széles völgyközi hátaikon létesültek. A tolnai Völgyesség és a Gödöllői-dombság területén arra is találunk példát, hogy a meredek domblejtők miatt a dombtetőkön, platószerű térszíneken folytattak szántóföldi művelést, a meredek lejtőkön meghagyva az erdőket.

A kárpáti hegységkeret és a medenceválasztó hegységek táj- (természeti erőforrás-) használatát az Árpád-kor vége felé az állattenyésztés, a hegyi és havasi pásztorkodás, a takarmánytermelés, az erdőgazdálkodás, a bányászat és a montánipar jellemezte. A kultúra (az emberi tevékenység) a medenceközpontból a teraszos folyó- és patak völgyek vonalán terjedt a hegységkeret területére. A kultúrtájak szórványosan, a völgyekben és a 600-800 m magasban fekvő kismedencékben létesültek, erdei irtványföldeken. A *havasi réteket*, melyek északon 1500, keleten 1600-1700 és délen 1800 m magasságban kezdődnek, a völgyi állattartó-gazdaságok és a kívülről érkező – transzhumáló pásztorkodást folytató – vlahok nyári legelőként hasznosították.

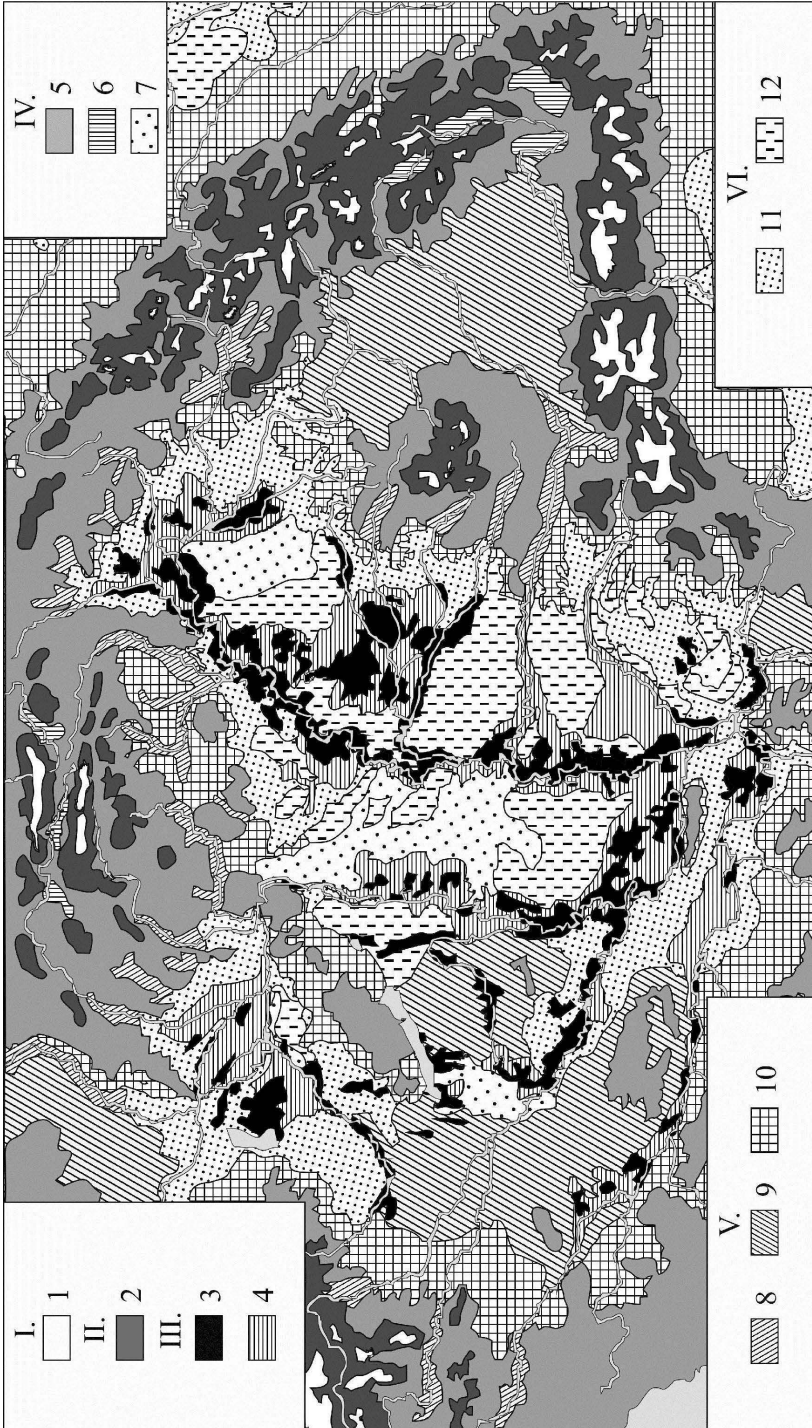
Az ásványi nyersanyagbányászat és feldolgozás (a montanisztikum) igen jelentős antropogén tájformálással kapcsolódott össze. A legnagyobb méretű környezetátalakítás az arany-, ezüst- és rézbányászat négy körzetében történt (Selmeci- hegység, Gömör-Szepesi érc-hegység, Gutin és az Erdélyi érc-hegység). A bányászati és feldolgozó telephelyek kialakítása, működtetése és fejlesztése terep- és vízrendező munkákat igényelt. A bányafa- és energiaszükséglet kielégítését először a helyi, majd a távolabbi erdők irtásával biztosították. Az irtványföldeken megindult a termőtalaj eróziós pusztulása és a felszín kopárosodása. A bányák közelségében megjelentek és folyamatosan növekedtek a meddőhányók. A víz kinetikai energiáját felhasználó érczúzó malmok, bányavíz kiemelő szerkezetek is igen sok földmunkát igénylő tereprendezeit, pl. gátak, víztározó-medencék és erővíz-csatornák létesítését tették szükségessé. A nagy kiterjedésű bányakörzetek telephelyei (bányavárosok) izoláltan, a gazdasági terük foltszerűen, egymástól távol helyezkedtek el a hegységkeret erdőrégiójában.

A nyugat-magyarországi Vas-hegy és az Észak-borsodi bánya- és vaskohászati körzetben a 13. század végéig az erdőterület csökkenésén kívül nem történt jelentős tájatalakítás. A telepek kimerülése miatt a 13-14. század fordulóján a bányászati és kohászati tevékenység áthelyeződött a Gömör-medencébe, ahol – a technológia-váltással és a termelési volumen növekedésével – a montanogén tájalelemek már jelentősebbé váltak.

A történeti tájhasználat megjelenített formái az ökológiai feltételrendszerhez való alkalmazkodás és azzal összekapcsolódó emberi tájformáló munka eredményei. A kialakult kultúrtájak homogén egységei a településközi térben még nem kapcsolódtak össze. A nagyszerkezeti egységek az Árpád-kor végétől kezdődően, majd később felerősödve egymást kiegészítő gazdálkodást folytattak és egymással kapcsolatban álltak. Az árucserre-forgalom a belső medence és a hegységkeret, a két eltérő termelésjellegetű tájcsoporthoz tartozó vonalán, a Cholnoky-féle vásárvonal energikus pontjain, a vásárvárosokban bonyolódott le (2. sz. ábra). A vásárvárosok az említett gazdasági erővonalat metsző völgykapukban szerveződtek, központi szerepkört láttak el és jelentős gazdasági erőt halmoztak fel. A vásárövezet piac- (és innovációs-) központjainak fontos *térszervező szerepe volt a Kárpát-medence gazdasági egységéig integrálódásában is*. Az Árpád-korban kialakult alapstruktúrára épült a későbbi korok település- és gazdaságfejlődése.

2. sz. ábra. Magyarország feudális kori régiói és vásárvonal-rendszere (Forrás: saját szerkesztés, 1990). I= Alföld, II= Kisalföld, III= Felvidék, IV= Északkeleti Felvidék, V= Dunántúl a Dráva-Száva közével, VI= Erdély, VII= Karszt és a Tengeremlék

3. sz. ábra. Történeti tájtípusok a Kárpát-medencében a 11-16. század között – a természeti tájak kulturális átalakulásának mértéke szerint (Szerk.: Csüllög Gábor – Frisnyák Sándor – Tamás László, 2014).

I= Természetes állapot – nincs maradandó beavatkozás a táj természetes állapotába. 1= Havasok – erdőhatár feletti havasi rétek, ritka és időszakos megtelepedés (a völgyi gazdaságok nyári szállásai) és transzhumán pásztorkodás. II= Döntően természetes állapot – gyenge, pontszerű beavatkozás a tájba. 2= A középhegységek 1000 méteres tengerszint feletti magasság és az erdőhatár közötti területei – zárt erdők, hegyi tölgyesek, bükkösök, fenyvesek, a peremeken ritka megtelepedés, erdőgazdálkodás, hegyi pásztorkodás, a völgyekben takarmánytermesztés, helyenként bányászat és montánipar. III= Döntően természetközeli állapot- a környezet természetes változásaival egyensúlyban lévő tájhasználat. a/ A táj állapotát hosszú távon nem módosító tájhasznosítás. 3= Alacsony árterek, lápok, mocsarak gyakori vízborítással – gyenge ártérperemi megtelepedéssel. b/ A táj állapotát hosszú távon csak kismértékben módosító tájhasználat. 4= Magas árterek, ártéri erdők, rétek, szikesek időszakos vízborítással – megtelepedésre és földművelésre alkalmas ármentes folyóhátakkal és kisebb kiterjedésű homokszigetekkel, a lápok és mocsarak területére is kiterjedő ártéri gazdálkodással. IV= Gyenge kultúrtáj – szórványos tájhasználat. 5= Alacsony, erősen tagolt középhegységek, többségében zárt erdők, tölgyesek – a hegységperem oldalvölgyeiben, a tagoló keskeny folyóvölgyekben szórványos megtelepedés, gyenge kultúrtájformálás, erdőgazdálkodás, montánipar, 6= A peremhegységek közötti, zárt, kiemelt helyzetű medencék – zárt erdőkben irtások, a peremeken koncentrált megtelepedés, alacsony hozamú vegyes gazdálkodás, 7= Futóhomokos hordalékkúp-síkság, homokpuszták, homoki tölgyesek – ritka megtelepedés, külterjes legeltetés és alárendelten földművelés, kertgazdálkodás. V= Részleges kultúrtáj – a völgyekhez koncentráló tájhasználat, tartós kultúrtáj jellemzőkkel. 8= Hegységközi teraszos folyóvölgyek, vizenyős rétekkel, tölgyesekkel – a teraszhoz kötődő megtelepedés, szórványos kultúrtájformálás, átmeneti gazdálkodás, a gazdasági javak áramlásához kapcsolódó tevékenységekkel, 9= Önálló helyzetű medencedombságok – a hátakon zárt erdők, tölgyesek, a domborzathoz illeszkedő, a vízfolyások völgyeiben sűrűsödő-ritkuló megtelepedés – mozaikos kultúrtájformálás, átmeneti gazdálkodás. 10= Hegységperemi és hegységek közötti dombságok, zárt tölgyesekkel, sűrű völgyhálózattal – a szélesebb völgyekben, völgykapukban koncentrált megtelepedés, központok kialakulása, vegyes gazdálkodás. VI= Kiemelt kultúrtáj – az ármentes, de sűrű vízhálózatú, kedvező talajú löszös területek és a belső medenceperem tájai. 11= Alföldperemi síkság – részben erdősült magasabb helyzetű hordalékkúpok, sűrű, a folyókhoz kötődő megtelepedés, szántógazdálkodás és állattenyésztés. 12= Löszös hordalékkúp-síkságok, löszpuszták, lösztölgyesek – jelentős megtelepedés, gabonatermelés, alárendelten állattenyésztés.

Kiegészítő megjegyzések

A történeti táj- és tájhasználati típusok a társadalmi igénybevétel mértéke és módja szerint is rendszerezhetők (3. sz. ábra). A középkorban a Kárpát-medence legmagasabb és a legalacsonyabb területei őrizték meg a természetes vagy a természetközi állapotukat. A hegységkeret erdőhatár (1500-1800 m) feletti havasai *természetes*, az alattuk elhelyezkedő – bükk és fenyőerdőborítású magashegységek – *döntően természetes állapotú* tájként határozható meg. Az alacsony és magas árterek övezete – melyet elsősorban legelőterületként hasznosítottak – megmaradt *döntően természetközeli állapotban*.

A kultúrtáj három fokozata különíthető el, a *gyenge kultúrtáj* (az alacsony, tagolt középhegységeket, a Kárpáti-hegységkeret intramontán kismedencéit és a futóhomokos hordalékkúp-síkságokat) a szórványos tájhasználat jellemzi. A *részleges kultúrtáj* kategóriájába soroljuk a hegységközi teraszos folyóvölgyeket, az önálló helyzetű dombságokat, a hegységperemi és hegységek közötti dombságok völgyekhez koncentrálnak tájhasználatait. S végül a *kiterjedt kultúrtájakat* a belső medenceperem tájai és a löszös területek, löszös hordalékkúp-síkságok alkotják (CSÜLLÖG et al. 2014).

A tájalakítás, a nemzedékek egymásra rétegződő kultúrtáj-teremtő munkája hatalmas alkotás, létfenntartásunk alapja, a Kárpát-medence népeinek közös kulturális öröksége.

A belső fejlődés és a kívülről érkező hatások (agrárinnovációk) eredményeként a 15-16. század fordulójára Magyarország már európai kultúrtájává vált és gazdasági élete is megközelítette az európai szintet.

Irodalom

ANDRÁSFALVY B. 1975 A Duna mente népének ártéri gazdálkodása. Szekszárd (Második kiadás 2007, Budapest). * BULLA B. – MENDÖL T. 1947 A Kárpát-medence földrajza. Egyetemi Nyomda, Budapest *CSÜLLÖG G. 2000 A középkori Magyarország térszerkezete. Földrajzi Közlemények 124. évf. 1-4. pp. 109-129. *CSÜLLÖG G. 2006 A Tiszántúl a Kárpát-medence 10-17. századi regionális tagolódásában. Doktori (PhD) értekezés. Debreceni Egyetem, Debrecen *CSÜLLÖG G. – FRISNYÁK S. – TAMÁS L. 2015 Történeti tájtípusok a Kárpát-medencében (11-16. század). Történeti Földrajzi Közlemények 2. évf. 1-2. pp. 1-10. *DÖVÉNYI Z. szerk. 2012 A Kárpát-medence földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest * ÉGETŐ M. 1993 Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés története a középkortól a múlt század közepéig. Akadémiai Kiadó, Budapest * FODOR I. 2009 Óstörténet és honfoglalás. Magyarország történet 1. Kossuth Kiadó, Budapest * FRISNYÁK S. 1996 Az Árpád-kori Magyarország gazdasági földrajza. Földrajzi Közlemények 120. évf. 2-3. pp. 119-135. * FRISNYÁK S. 1998 The economic geography of Hungary in the age of the Árpáds. In: L. Bassa – Á. Kertész (eds.): Windows on Hungarian Geography. Hungarian

Academy of Sciences, Budapest, pp. 117-129. * FRISNYÁK S. 2000 Das Karpatenbecken. In: Europas Mitte zum 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie 1. Hrsg. *Alfried Wiczorek – Hans-Martin Hinz*. Stuttgart, pp. 81-84. * FRISNYÁK S. 2013 Tájhasználat és gazdasági térszervezés a középkori Magyarországon. Közép-Európai Közlemények 6. évf. 1-2. pp. 168-179. * KOCSIS K. 2011 A magyar népesség története. In: *Paládi-Kovács A.* főszerk.: Magyar néprajz I.1. Táj, nép, történelem. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 293-423. * KOVÁCS L. szerk. 1994 Honfoglalás és régészet. Balassi Kiadó, Budapest * KRISTÓ Gy. 2003 Térszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. Szeged * OROSZ I. 1994 Az alföldi agrárfejlődés történeti útja. In: *Timár J.* szerk. Az „alföldi út” kérdőjelei. Békéscsaba, pp. 28-33. * PALÁDI-KOVÁCS A. 1993 A magyar állattartó kultúra korszakai. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest * PALÁDI-KOVÁCS A. 2011 A magyar nép természeti környezete. In: *Paládi-Kovács A.* főszerk. Magyar néprajz I.1. Táj, nép, történelem. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 213-292. * RÁCZ L. 2008 Magyarország környezettörténete az újkorig. MTA Történettudományi Intézet, Budapest * SOMOGYI S. 1988 A magyar honfoglalás földrajzi környezete. Magyar Tudomány, 11. pp. 863-869. * SOMOGYI S. 2000 A természeti változások és a társadalmi-gazdasági folyamatok kölcsönhatása az Alföldön a honfoglalás előtt. In *Frisnyák S.* szerk.: Az Alföld történeti földrajza. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete, Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza. * SOMOGYI S. 2002 Magyarország természeti földrajzi környezetének állapota a honfoglalás idején. In: *Mészáros R. – Schweitzer F. – Tóth J.* szerk.: Jakucs László, a tudós, az ismeretterjesztő és a művész. Tanulmányok Jakucs László emlékére. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Pécsi Tudományegyetem, Szegedi Tudományegyetem. Pécs, pp. 251-261.

A MIGRÁCIÓ TÉRSZERKEZET ALAKÍTÓ HATÁSA A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

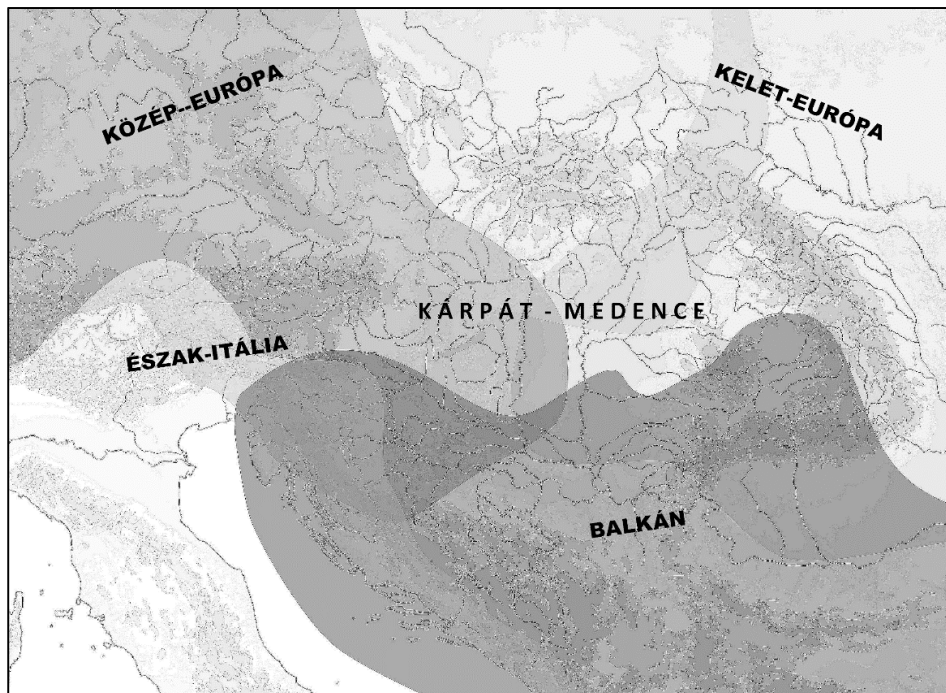
CSÜLLÖG GÁBOR

The shaping effect of migration on the spatial structure in medieval Hungary

The routes of migration shaped by the terrain and hydrography, which were passing through the Carpathian basin, connected the upper valley of the Danube with the Balkan and Eastern Europe on the one hand and, starting from Northern Italy, they were stretching towards the Baltic States, Eastern Europe and the northern part of the Balkan. From the 11th until the beginning of the 16th century, the Hungarian Kingdom basically cut off the currents by the Danube but, on the whole, it did not hinder but rather regulated them and included them into its geographical system. This process played an important part in enlarging the cultural landscape and in including scarcely populated landscapes in the landscape use. By the 13th century, the division of labor had widely spread among the different landscapes. This strengthened the spatial connections and the system of domestic migration, which featured as an important element of the medieval spatial structure of the country.

1. A Kárpát-medence az európai migrációs térben

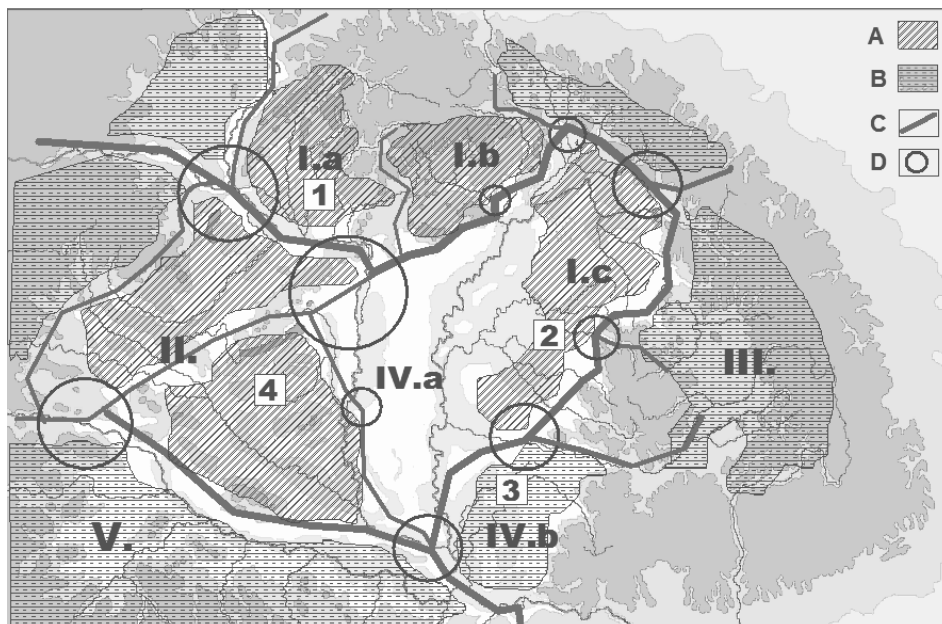
Az európai történeti térben a különböző politikai centrumok között kialakult migrációs útvonalak jelentős kulturális, vallási, gazdasági és főként politikai hatásokat közvetítettek. A kultúrák és népek terjedése a sok tekintetben földrajzi meghatározottságú terjedési zónák migrációs útvonalain zajlott. Európában az egyik legjelentősebb a Közép-Európát Kis-Ázsiával összekötő, a Duna, Morava és Marica folyókat követő szárazföldi útvonal volt, amely nem csak a korai történetiségben, de a római korban, majd a középkorban is megőrizte fontosságát (CSÜLLÖG G. 2012). A Kárpát-medencén is áthaladó részei a Duna felső völgyét kötötték össze a Balkánnal és a Kelet-Európával, másrészt itt találkoztak az Észak-Itáliából kiinduló, a Baltikum, illetve Kelet-Európa és a Balkán északi része felé tartó útvonalakkal. A Kárpát-medencében feltárt régészeti leletek is a különböző kultúrterekből érkező különböző népek (pl. kelták, szkíták) tartós, néha elvegyülő, máskor területileg jól elkülönülő megtelepedését mutatják. Mindez az egymásra hatáson túl azt is jelenti, hogy a Kárpát-medence nem volt egységes kultúrtér és történeti korszakokon keresztül itt érintkezett a közép-európai, a kis-ázsiai közvetítő balkáni, a kelet-európai és az észak-italiai kultúrtér (*l. ábra*) (BÓNA I. 1994).

1. ábra. Európai történelmi kultúrterek érintkezése a Kárpát-medencében

2. A migrációs terek szerepe a korai magyar állam területszerveződésében

Változást a 11. század hozott mivel a Magyar Királyság önálló állami terének kiépítésétől – amely a Kárpát-medence és közvetlen déli környezetének első egységbe szervezése volt – egészen a 16. század elejéig politikai értelemben lezárta a Duna menti téráramlásokat (CSÜLLÖG G. – HORVÁTH G. 2008). Azonban a cél nem a teljes elgátolás volt, hanem az ellenőrzés és szabályozás. Kimutatható törekvés volt a folyamatosan érkező migrációs hatásoknak, mint jelentős térenergiának a folyamatosan alakuló területi rendszerébe való beépítése. A középkori magyar állam alapvető jellemzője volt a külső népesség befogadása. A korai államot egyrészt egy kifelé irányuló, két évszázadon keresztül tartó területi terjeszkedést, másrészt a folyamatos belső területi kitöltés jellemezte. Az első folyamat a honfoglalást – vagyis az Alföld, a Duna és a Tisza árterének és a Kárpátok belső peremének, völgyein való letelepülést – követően a Dunántúl és Szlavónia területén a katonai után a politikai uralom kiépítését jelentette. Ezt követte a királyság területiségének rögzítéséhez kapcsolódóan az Erdőntúl, majd pedig a Horvát királyságnak a magyar koronához való csatolása. (2. ábra). Ezzel párhuzamosan a belső területszervezés és a megtelepedési térségek kiterjesztése is jelentős ütemben folyt, ezekben mind a külső, mind a belső migráció is jelentős szerepet játszott.

.2. ábra. A magyar uralmú Kárpát-medence térszerkezete a 10-11. században
Területfoglalási szerkezet: A) közbezárt terek, B) kifelé nyitott terek, C) stratégiai vonulási és megszállási vonalak, útvonalak, D) stratégiai súlypont területek; **A letelepedés rendszere:** I. Medencei szerkezet: a) Duna bal oldali mellékfolyói, b) Tisza jobb oldali mellékfolyói, c) Tisza bal oldali mellékfolyói; II. Pannóniai szerkezet (Dunántúl); III. Erdőn túli” szerkezet (Erdély); IV. köztes szerkezet: a) Duna–Tisza köze; b) bolgár kapcsolotú térség (Temesköz); V. Dráva-Száva köz (Szlavónia) **Dukátusok:** 1. Nyitrai, 2. Bihari, 3. Temesi, 4. Somogyi

A magyar államépítés korszakában etnikai, vallási és nyelvi sokszínűség jellemezte a Kárpát-medencét és környékét. A Duna menti térséget a 6. század óta lakó szlávok közé a különböző időszakokban megjelenő avar népesség telepedett be tartósan. Feltehető, hogy beléjük, főleg a szlávokba olvadtak a népvándorlás viharait túlélő kelta, jazig és germán népesség maradványai. Az utánuk megjelenő honfoglalás kori magyar és részben besenyő népességgel együtt ezek a népek adták a korai államszerveződés társadalmát (GYÖRFFY GY. 1987). Ezt a folyamatot csak a 13. században zárta a politikai célból megvalósított jász és kun népesség befogadása. (HATHÁZI G. – SZENDE K. 2003).

A 13. századtól az ország belső tere felé irányuló migráció kibocsátó területeivé váltak a keleti és déli határok előtt kialakuló és a magyar királyi koronától hűbéri függésben lévő fejedelemségek (Moldva, Olténia, Munténia), valamint a védelmi célú boszniai bánóságok, és Szörénység) (KÓKAI S. 2015). A keleti előtér migrációs hatása a magyar állam erőteljes szabályozási törekvése mellett is

folyamatos volt (GYÖRFFY GY. 1990). A Kijevi, a Litván és az Orosz fejedelemségek, valamint a mongol szerveződés nyomására erős migrációs kényszer alakult ki a határ túloldalán, amelyet a magyar állam a hűbéri függésben tartás politikájával próbált ellensúlyozni (Halic, Moldva). Az észak-balkáni térség alapvetően a belső balkáni – szerb, bolgár, bizánci –, majd a török erőviszonyok hatásait közvetítette a medence belsejébe. A különböző balkáni népek folyamatos területi átrendeződése erőteljes északi orientáltsággal ment végbe, amely a Magyar Királyságot a déli határoknál katonai területek kiépítésére készítette. A Kárpátok északi előtere a domborzati helyzet és a vízrajzi sajátosságok következtében csak a nyugati (Árva, Vág) és keleti (Tarca, Hernád és Poprád) folyók mentén állt jelentősebb kapcsolatban a medencével. A germán és keleti szláv hatásokkal birkózó lengyel térséggel a keleti átjárónál kevésbé dinamikus, de kölcsönös és közvetítő kapcsolatrendszer jött létre, amelyek a birtokviszonyok kapcsán sajátos átfedéseket hoztak létre (SUBA J. 2008).

3. A funkcionális célú migráció területi, gazdasági és társadalmi jellemzői

A 12. század után a különböző áramlási pályákon érkező népesség migrációjára már nem volt jellemző az erőteljes és rövid időszak alatt lezajló, nagyobb népességet mozgó bevándorlás. Többségében változó intenzitású, időben hosszan elnyúló migrációs folyamatokról beszélhetünk. Ennek következtében a 13. század végére a területi rendszert jelentősen befolyásoló folyamattá a szervezett betelepítések váltak. A különböző irányokból érkező népességnek nagy szerepe volt a társadalmi és gazdasági átalakulás következtében felgyorsuló belső térfoglalásban, vagyis a kultúrtáj terjesztésében (FRISNYÁK S. 2004). Az alföldperemi ármentes hordalékkúp síkságok, a hegységperemi völgykapuk és a széles teraszos folyóvölgyek területe a 13. századra már sűrűn betelepült volt (FRISNYÁK S. 2009). Azonban az ekkor még alacsony népsűrűségű, ritka megtelepedésű középhegységi medence dombságok, hegységközi medencék adottságai is komoly megtelepedési tartalékterületeket jelentettek (CSÜLLÖG G, FRISNYÁK S, TAMÁS L 2014). Ezek kapcsán egyre inkább előtérbe kerültek a gazdasági célú migrációk. A kedvező adottságok, a jelentős letelepedésre alkalmas területek mellett jelentős szerepe volt annak a vonásnak, amelyet az egyházrendszer kiépülése, a feudális birtokviszonyok általánossá válása, a királyi gazdaság változása, az urbanizáció és nem utolsósorban a regionalizációs törekvések teremtettek. Ezzel egyre bővült az addig a kevésbé hasznosított területek bevonása a szervezett területi struktúrába (KRISTÓ GY. 2003). A 14. századra a különböző jellegű tájak közötti munkamegosztás kiterjedté vált, erősítve a tércapcsolatokat és a belső migráció rendszerét, amely fontos elemé lett az állam középkori térszerkezetének (FRISNYÁK S. 2000). A funkcionális célú migráció a 13. századtól szorosan összefüggött a társadalmi átalakulással és a

kiváltságolt területek kialakulásával, ezzel együtt pedig fontos szerepe volt a meginduló városfejlődésben is, így közvetlenül a térszerkezet alakításában is.

A Dunát és a Tiszát övező árterek közötti terület benépesítésében jelentős szerepe volt a külső migrációnak. A fontos stratégiai és migrációs útvonalakból kieső terület adottságai eltértek, mind az ármentes alföld peremi, mind az árterek tájhasználati lehetőségeitől. Ezért itt a 11. századra kisebb számú és szórta elhelyezkedő népesség települt meg, lényegében csak a tiszai és dunai ártér peremén és a déli területeken alakultak ki jelentősebb települések. Ugyanakkor mozaikos táji adottságai folytán ez a térség alkalmas volt a nagy tömegben, egyszerre érkező keleti népesség letelepítésére és a vármegyei szervezettől független önállóságuk biztosítására. A letelepedő jász népesség vegyes gazdálkodással alakította ki jellegzetes tájhasználatát a Zagyva kisebb ártereivel kísért löszös hordalékkúp-felszínén. Ennek formáit nagymértékben befolyásolta kiváltságolt jogi helyzetük. A kun népesség ennél jóval nagyobb területet szállt meg. Egy részük vegyes gazdálkodással a löszhátakon (a Nagykunság ármentes területein, a Mezőföld egyes pontjain és a Kiskunság löszös területein) települt meg. Más részük az előbbieknél jelentősebb és külterjesebb állattartással, de szorosabb szerveződési formában a Kiskunság vegyes adottságú tájain telepedett meg, ahol kiváltságolt jogállásuk alapján igen tartós tájhasználatot alakítottak ki, aminek jellemzője a koncentrált megtelepedés és az igen nagy területre kiterjedő gazdálkodás volt. Ily módon mind a homokhátak pusztáit, ligeteit, mind a vízenyős területek adottságait hasznosítani tudták a rendelkezésükre álló hatalmas ritkán lakott területeken. Gazdálkodásuk sok esetben vezetett a korábban megtelepült népesség birtokviszonyaival való ütközéshez (HATHÁZI G. – SZENDE K. 2003). A 15. században azonban a kialakuló mezővárosi rendszer és a jász-kun gazdálkodás között egyre nagyobb lett az átfedés és gazdálkodásuk külterjes nagyállattartó formája igen nagy területre terjedt ki az Alföldön.

A 13-14. századi migrációnak igen fontos szerepe volt domborzati peremen kibontakozó városfejlődésben is. Ezeken a területeken a 13. század végére már jelentős településsűrűség jött létre és az erősödő kereskedelem élénk térkapcsolatokat alakított ki. Ezt tovább erősítette, mind a külső, mind a belső migráció. A század végétől a folyó menti árterületek településeiről jelentős népességkiáramlás kezdődött, részben a teljes jobbágyásra épülő birtoktestek növekedése, részben pedig a városok kiépülése és a várbirtokok bővülése volt a vonzerő. Tömeges, egy-egy etnikumhoz tartozó migráció csak egyes, nagyobb központokra volt jellemző. Főleg a szabad királyi városok (Pozsony, Buda, Pest, Kassa, Várad, Kolozsvár, Temesvár) és a fontosabb egyházi központok népessége szerveződött, vagy növekedett a külső migráció következtében, elsősorban a német nyelvterületről, illetve részben Észak-Itáliából érkező bevándorlással.

Ezzel párhuzamosan a hegyvidéki tájakra irányuló migráció is folyamatosan erősödött, mivel növekedett a nyersanyagigény a fára, ércekre, építőanyagokra és a hegyvidékek feldolgozott termékeire. A hegyvidékek belsejében, völgyeiben létrejövő bányavidékek városainak és a hozzájuk tartozó bányatelepeknek népessége alapvetően a külső migrációból származott. Elsősorban adott munkafázisra hoztak bányászokat, fémműveseket Európa hegyvidéki területeiről, így pl. Sziléziából, Cseh- és Morvaországból, az Alpok vidékéről, ezért Alsó- és Felső-Magyarország bányavidékeinek, a szatmári és erdélyi bányavárosoknak a népessége sokszor elég vegyes volt, különösen a 15. századtól, amikor újabb iparágak jelentek meg ezekben a városokban.

Erdély keleti felében és a Keleti–Kárpátok medencéiben egymást kiegészítve jelent meg a belső és a külső migráció. A 11. századi belső székely migrációt a határvédelem funkciója alakította. Míg a külső migráció három telepítési folyamatban is szerepet játszott. A 13. századtól egyre nagyobb számban jelentek meg a hegyvidékek erdőhatár feletti részén a jelentős állatállománnyal rendelkező vlach pásztorok, akik ebben a magassági zónában egészen az Alacsony-Tátraig eljutottak. További latin nyelvű havasalföldi népesség elterjedését nagyban elősegítette a tartományurak 14-15. századi letelepítő tevékenysége, amelynek elsődleges célja a telkes birtokok állományának erősítése, a munkaerő bővítése és az erdőbirtokok hasznának növelése volt. Ugyancsak migrációs hatása volt a havasalföldi, moldvai fejedelmek részvételének az erdélyi politikában. A harmadik migrációs folyamat a szász bevándorlás volt, amely a földművelésre és a városi piacok kiszolgálására épült. Nagyjából ez az az időszak, amikor az egész kárpáti térségében élő szláv nyelvű népesség, kihasználva a gyepe elve megszűnését, szétterjedt a hegyvidékeken, elkülönülve a német, magyar és latin nyelvűektől.

A betelepülési folyamat fontos része volt a szerzetesrendek monostoraihoz kötődő migráció. Ez nagyjából az országba irányuló volt, de sok esetben kétirányú is, mert a helyi monostorok szerzetessége egy bizonyos itt töltött idő után átkerülhetett valamely külhoni kolostorba. Ugyanakkor főleg a ciszteri rendet jellemezte a renden belül a külhoni és főleg a franciaországi területekkel való folyamatos kapcsolattartás, amely a kultúra és a gazdasági innovációk terjesztésében is országos jelentőségű volt. Míg a korai bencés monostorok elsősorban a kedvező adottságú belső tájakon rendelkeztek nagyobb birtoktestekkel, addig a ciszteriek főleg a hegyvidékek lábainál, azok völgyeiben az erdőhatáron telepedtek meg, és igen erős tájalakításba kezdtek a jól szervezett, műszaki elemeket (vízenergia-hasznosítás) is alkalmazó agrárgazdaságukkal és az igen jelentős fém- és üvegiparukkal.

A 15. században azonban már nem csak az említett migrációk voltak jelen, hanem egyéb folyamatokkal összefüggő migrációs formák is kialakultak. Ilyen volt a

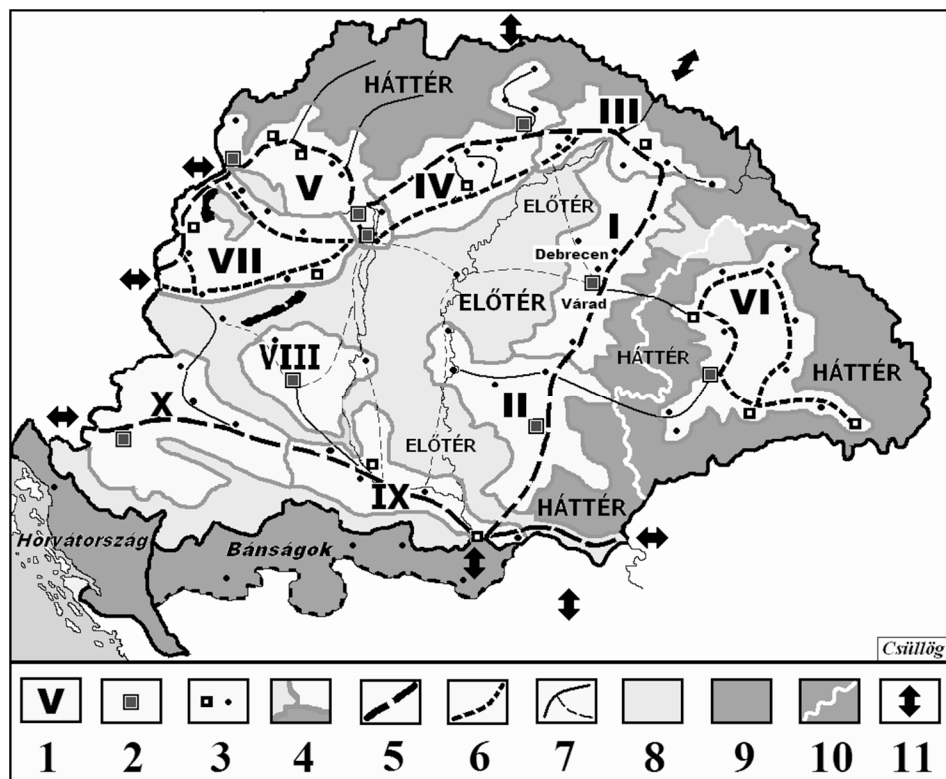
céhes népesség vándorlása, illetve az egyre nagyobb számban megjelenő zsoldos katonaság migrálása is. Megjelent egy új tényező is a 15. században, az oszmán hódítások elindították a balkáni népesség északi irányú elmozdulását, amely Magyarországot elsősorban a szerb népesség megjelenésével érintette, beáramlásukat erősítette a szerb főurak magyarországi birtoktestekhez jutása, illetve Hunyadi János balkáni politikájának és hadjáratainak következményei is.

4. A migrációs terek térszerkezeti szerepe és helyzete

A 15. századra az Anjou uralkodók és Zsigmond regionalizációs politikája, a gazdasági fejlődés, a hatékony adó- és pénzügyi rendszerek kiépülése, az urbanizáció és a népességnövekedés már egységes, de funkcionálisan felépülő térszerkezetet jelenített meg (CSÜLLÖG G. 2000). Az állami tér egységét a többszintű regionalizációs téregységek (vármegyék, jász-, kun-, székely- és szász-székek, tartományok, katonai bánóságok) összefüggő rendszere mellett a térkapcsolatok regionális téregységei, a belső medenceperemen kialakult központok (KUBINYI A. 2001) vonzástereiből álló centrumtérsegek biztosították. Elsősorban Sopron - Pozsony - Buda – Esztergom – Buda vonalában, Alsó- és Felső-Magyarországon, a Felső-Tisza vidéken, Bihar, Temes térségében, az Erdélyi-medencében, Bácskában és Szlavóniában jött létre több egymástól független, de az áramlási pályákkal összefűtött centrumtérseg. Ezzel összefüggésben az ország középkori térszerkezetének legfontosabb jellemzőjét két tényező adta: a centrumtérsegek nem a medence központi részén helyezkednek el, másrészt, a periférializáció nem csak kifelé, a határok felé nyilvánult meg, hanem sajátos módon a medence belsejében is megjelent. A domborzati perem központjaitól távolabbi, vizekkel közbezárt térségek – Duna-Tisza köze középső része, Körös-Maros köze valamint a Duna egyes szakaszaihoz, a Tiszához és a Száva, Dráva alsó szakaszához kapcsolódó árterek – mint hatásokat befogadó, elnyelő előtéri perifériaként szerveződtek. A centrumtérsegek, hegységek felőli oldalán az erőforrásokat bővítő, a funkcionális és területi terjeszkedésre lehetőségeket adó és az áramlásokat fókuszáló, elzáró háttéri perifériák alakultak ki (3. ábra).

A térszerkezet összefogó elemei a térkapcsolatok és a regionalizáció központjai által működtetett áramlási/térszerkezeti vonalak voltak (3. ábra), amelyek nem csak a belső, hanem a kívülről érkező, ellenőrzött áramlások zónáiként is működtek (Csüllög G. 2000). Három meghatározó elsődleges térszerkezeti vonal (áramlási zóna) alakult ki a 15. századra. Az északi térszerkezeti vonal alapvetően a Kelet – európai-síkság kárpáti előterén és az Alpok északi peremén működő külső hatótéri centrumok között közvetítő vonal belső szakasza volt, jelentős központokkal és leágazásokkal. A Kárpát-medencén belül a Felső - Tisza-vidék volt az első gyűjtő centrum, innen kettős (belső és külső) vonalban haladt tovább az északi-középhegységi előterén, majd az Ipoly, Garam, Nyitra, Vág folyók

völgykapuin keresztül Pozsonynál érte el az országhatárt. Ehhez a vonalhoz szerveződött a nagytérség legtöbb meghatározó politikai központja (Esztergom, Visegrád, Buda, Pozsony). A keleti térszerkezeti vonal szintén a külső kárpáti hatótértől indult. A Felső-Tiszavidék – Erdélyi-középhegység – Déli-kárpátok hegylábi előtereinek vonalában húzódott a Morava torkolatig. Összefűzte a tiszai mellékfolyók Szamos, Kraszna, Körösök, Maros, Temes völgykapuiban szerveződött központokat (Szatmár, Bihar, Várad, Zaránd, Arad, Temesvár). A Száva és Dráva között húzódott az előbbiektől eltérő jellegű, erőteljesen külső hatásoktól befolyásolt déli térszerkezeti vonal. A 15. századra alapvetően a déli térszerkezeti vonalon váltak erőteljessé a külső hatások (Gulyás 2014).

4. ábra. Magyarország térszerkezete a 15. században

1. Centrumtérségek (tércapcsolati régiók): I. Tiszántúl, II. Temesi délvidék, III. Kelet-Tiszáninnen, IV. Nyugat-Tiszáninnen, V. Dunáninnen, VI. Erdély, VII. Nyugat-Dunántúl, VIII. Dél-Dunántúl, IX. Duna-Száva menti Délvidék, X. Szlavón Délvidék; 2. Centrumtérségek központjai (régió központok); 3. Egyéb jelentős központ; 4. Centrumtérségek (régiók) határa; 5. Térszerkezeti vonalak; 6. térszervező vonalak; 7. közvetítő és összekötő útvonalak; 8. Előterek és köztes térségek; 9. Hátterek; 10. Erdély belső határa; 11. külső hatásirányok

A térszerkezeti vonalaknak igen fontos szerepük volt a szabályozott migráció fenntartásában és elosztásában. Az áramlási pályák hierarchikusan ágaztak el az előterek, illetve a hátterek és azokon keresztül a külső térségek felé. Így mind a centrumtérségek, mind az előterek és hátterek területét hozzákapcsolták migrációhoz. Ezt az összefüggést és ezzel együtt a migrációk térszerkezet alakító szerepét jól mutatják az előzőekben tárgyalt funkcionális migrációhoz kapcsolódó letelepedések a bányavidékeken, a havasi legelőkön, vagy a folyóközi hátságokon.

A külső áramlások részbeni lezárása és a nagymedencei térszerkezetbe illesztése, a migrációnak, mint térenergiának a hasznosítása olyan tartós és folyamatos térszerkezet kiépítést eredményezett, hogy ötszáz évig sem a belső, sem a külső politikai folyamatok nem vezettek több önálló, külső irányba szerveződő térség kialakulásához, vagyis az állami tér széteséséhez. A 16 század elején azonban megtörtént az egyik kulcselem kiesése, vagyis a déli áramlási kapu és ezzel az áramlások uralmának elvesztése, amely gyors és jelentős változást indított el a magyar állam területi folyamataiban, olyanokat, amelyek az elkövetkező két évszázadban a korábitól jelentősen eltérő migrációs terek kialakulását eredményezte.

Irodalom

- BÓNA I. (1994): Az Avar birodalom végnapjai. In: Kovács L. (szerk.) Honfoglalás és régészet. Balassi Kiadó, Budapest, pp. 67-76.
- CSÜLLÖG G. (2000): A középkori Magyarország térszerkezete. Földrajzi Közlemények 124. 1-4. pp. 109-130.
- CSÜLLÖG G. (2007) A Tiszántúl a Kárpát-medence 10-17. századi regionális tagolódásában. *Studia Geographica* 18. Debreceni Egyetem Kossuth Kiadója, Debrecen, 2007 p. 147.
- CSÜLLÖG G. (2012): A Közép-Európai Duna-völgy történeti földrajzi jellemzői. *Közép-Európai Közlemények* V. évfolyam 3-4. szám (No. 18-19.) 2012. pp. 137-146.
- CSÜLLÖG G, FRISNYÁK S, TAMÁS L (2014): Történeti tájtipusok a Kárpát-medencében (11-16. század). *Történeti Földrajzi Közlemények* 2. Évfolyam 1-2. Szám pp. 1-10.
- CSÜLLÖG G. – HORVÁTH G. (2008): A honfoglalás-kori térszerkezet kérdései. In: Szabó J. (szerk.): *Geographia generalis et specialis*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. pp. 237-242.
- FRISNYÁK S. (2000): Tájhasználat és tájformálás (A mai Szabolcs-Szatmár-Bereg megye Árpád-kori földrajza). In: Frisnyák S. (szerk.): *Az Alföld történeti földrajza*. Nyíregyháza, pp. 259-267.
- FRISNYÁK S. (2004): A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében. In: Hanusz Á. (szerk.): *A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében*. Történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyháza, pp. 7-19.
- FRISNYÁK S. (2009): Magyarország kultúrgeográfiai korszakai. *Történeti földrajzi tanulmányok*. – Nyíregyháza–Szerencs, pp. 27-34.

- GULYÁS L. (2014): A délvidéki vármegyék korai története. In: Gál A. – Kókai S. (szerk.): Tiszteletkötet Dr. Frisnyák Sándor geográfus professzor 80. születésnapjára. Szerencsi Bocskai István Gimnázium és a Nyíregyházi Főiskola Turizmus- és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza- Szerencs, 2014 pp.81-89
- GYÖRFFY GY. (1987): Az Árpádkori Magyarország történeti földrajza I-III. Akadémiai Kiadó, Budapest
- GYÖRFFY GY. (1990):A magyarság keleti elemei. Gondolat, Budapest 1990 p. 324
- HATHÁZI G. – SZENDE K. (2003): Népek és kultúrák a középkori Magyarországon. In: Visy Zs. (szerk.): Magyar régészet az ezredfordulón. Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma Teleki László Alapítvány, Budapest, pp. 388-397.
- KÓKAI S. (2015): Bánság, Erdély vagy Partium: A Szörénység. Történeti Földrajzi Közlemények 3. évfolyam 2. szám 2015. pp.25-40.
- KRISTÓ GY. (2003): Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. Szegedi Középkortörténeti könyvtár 19. Szeged
- KUBINYI A. (2001): Pécs gazdasági jelentősége és városiassága a későközépkorban. In: Font Mária (szerk.): Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon. Pécs pp. 44-50.
- SUBA J. (2008): Gyepűtől a honvédelmi határsávig. – I Reményi P. – Szebenyi A. (szerk.) V. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia. A nagyterek politikai földrajza PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs, pp. 23-26.

A HÓDOLTSÁGI HATÁRVIDÉK KÉRDÉSÉHEZ

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

The border zone of Ottoman Hungary

The 16th and 17th centuries, known as the Ottoman Era in Hungarian historiography and historical geography, are unique in Hungarian history. During these two centuries, the Ottoman Empire occupied a large portion of the Carpathian Basin, the territory of the Kingdom of Hungary. The Ottoman invasion came to a halt along the low mountain ranges in the middle of the Carpathian Basin. Military geographical conditions blocked the Ottoman expansion, while political power struggles tore the Hungarian state into three parts. The Ottoman Empire created provinces in its Hungarian territories, the Principality of Transylvania became an independent state, and Royal Hungary survived but was significantly diminished, becoming a border zone of the Habsburg Empire. The Carpathian Basin turned into a buffer zone between two great powers. A special frontier developed at the edge of the Ottoman Empire in the Carpathian Basin, which, at the same time also became a geographical periphery. This frontier, as a spatial entity, consisted of parallel zones forming layers. While the frontier itself was a stripe-like zone, its inner structure included significant linear border elements as well.

A törökkori határvidék kérdését történetírásunk már a 19. század óta kissé leegyszerűsítve kezeli, amennyiben többnyire egyetlen széles területi sávnak írja le, amolyan a két nagyhatalom – a Habsburg-birodalom és az oszmán államter – közötti ütközőzónát lát benne. Jóllehet e képet SZAKÁLY FERENC 1981-ben megjelent monográfiája némileg árnyalta, de lényegét tekintve nem módosította. Az 1989 után újból születő és újjászerveződő történeti földrajzunk (FRISNYÁK S.-KÓKAI S. 2015) ugyan jelentős eredményeket produkált, ám a tudománytörténetéből eredő hátrányok miatt teljes részletességében még nem foglalkozhatott e sajátos határvidék történeti földrajzával. Vagyis miközben történetírásunk – miként majd látjuk – már jelentős előrelépéseket tett a török-magyar-erdélyi határvidék – főleg társadalom- és eseménytörténete – feldolgozásában, aközben hazai történeti földrajzunk erős lemaradásban van. Tanulmányunkban e hátrány csökkentéséhez szeretnénk hozzájárulni azzal, hogy kitekintve az elmúlt bő három évtized történelmi kutatásainak eredményeire is, igyekszünk földrajzi képet nyújtani a hadtörténeti földrajz eszközeivel e sajátos határvidék alkotta térelemről.

A határvidék kutatásáról

A határok kérdése felé a magyarországi rendszerváltás éveiben fordult az akkor újjáéledő társadalom- és történeti geográfiánk figyelmé (HARDI T. 2015). Azóta

a határokkal, a határ menti térségekkel, továbbá az államhatárokon átnyúló társadalmi, gazdasági kapcsolatokkal foglalkozó szakirodalmunk jelentősen bővült. S e szakirodalmi termés alapján bátran mondhatjuk, a határok – elsősorban mint térelemek – kérdésköre társadalomföldrajzunk egyik központi kutatási objektumává vált, jóllehet mind az általános elmélet, mind az egyes jelenségek vizsgálata terén még bőven akad tennivalónk. TÓTH JÓZSEF (2011) alaptanulmánya, DÖVÉNYI ZOLTÁNNAK (2008) a határok – politikai földrajzi tényezőként felfogva – két alaptípusnak éles elkülönítését tartalmazó rövid dolgozata, valamint a TÓTH JÓZSEF és PAP NORBERT által a nyugati szakirodalom alapján végzett tipizálása (2008) kellő alapot nyújt a további politikai földrajzi kutatásokhoz.

Az elmúlt másfél évtizedben a magyar történeti földrajz nyitott lett a múlt katonai, hadügyi jelenségei felé (FRISNYÁK S.-CSIHÁK GY. 2004), miközben katonai- (biztonság-) földrajzunkban is megjelent a határok modern vizsgálatának igénye (NAGY M. M. 2009c), a történeti földrajz berkeiben pedig szervesült a hadtörténeti földrajz. Az utóbbi a múlt katonaföldrajzi képleteinek és folyamatainak ágazati geográfiájaként – belső logikájából eredően – nyitott a politikai földrajzi jelenségek felé, és messze túlmutat a történelem fegyveres küzdelmei helyszíneinek terepértékelésén és tájrekonstrukcióján (NAGY M. M. 2004, 2009a, 2016a). A határok kutatását illetően alapvetően épít a történeti földrajz által leírt, a magyar államtér változásaira, azok mindenkori politikai földrajzi értelmezésére (HAJDÚ Z. 2001), és sajátos katonaföldrajzi szemléletmód alkalmazásával jelentősen árnyalhatja a nemzetünk történetét jellemző határokról alkotott földrajzi képünket.¹ A fentiekben leírtak alapján azt is állítjuk, hogy történeti geográfiánk már kellőképpen felkészült ahhoz, hogy a török kor sajátos, hódoltsági határvidékét, annak térbeli funkcióit és nem utolsósorban a Kárpát-medence térszerkezetében elfoglalt helyzetét tudományos igénnyel feldolgozza. Történeti földrajzunk azonban tudománytörténetéből eredően éppen napjainkban fog hozzá az államhatárok vizsgálatának kutatásához, jóllehet FODOR FERENC tollából már 1936-ban terjedelmes tanulmány jelent meg az Árpád-kori gyepűrendszer leíró geográfiájának témájában.²

¹ Pusztán módszertani szempontból nézve a politikai földrajzi, a történeti földrajzi, valamint a katonaföldrajzi megközelítés egy időben történő alkalmazása vezetett bennünket – hadtörténeti geográfiánk berkein belül maradva – annak a felismerésnek megfogalmazásához: a magyar államhatár mint térelem fejlődése eltérhet a kontinens többi országáétól. (NAGY M. M. 2015a) E tézis bizonyítása vagy cáfolata még a jövőbeli kutatásokra vár.

² Tanulmányunk témájához nem tartozik szorosan, de úgy érezzük, hogy rá kell mutatnunk az utóbbi másfél évtizedben a SUBA JÁNOS által folytatott történeti földrajzi kutatásokra, amelyek a mindenkori magyar államhatár kijelölésére, valamint térképi megjelenítésére fókuszálnak. (SUBA J. 2006, 2009, 2016)

Szakirodalmi ismereteink szerint a török korról foglalkozó mai történeti földrajzi kutatásaink és eleve egész történeti földrajzunk homlokterében a Nagyalföld kérdésköre áll. Jóllehet a török birodalmi területek a Kárpát-medencén belüli Központi-nagymedencét ölelték fel (FODOR F. 1942), tehát jelentősen átnyúltak a Dunántúlra is, ám összefoglaló munkáink mégis az előbb említett nagytájra irányulnak (MENDÖL T. 1947, HERVAY F. 1974, FRISNYÁK S. 1992, SOMOGYI S. 1994, BELUSZKY P. 2001, 2002). Ennek okát abban látjuk, hogy a török kor legerősebb, a mai napig kimutatható tájformáló hatása a Nagyalföldön érvényesült leginkább, és ez tükröződik a szakirodalomban is (CHOLNOKY J. 1935, TÓTH J. 1987, BELUSZKY P. 2001, NAGY M. M. 2010a, 2012b).

A török kor vonatkozásában történeti földrajzunknak a Nagyalföldre fókuszálása a fentiekén túl összefüggést mutat a Kárpát-medencei belső frontier feltételezésével. E felfogás térhódítása nagyrészt A. N. J. den HOLLANDER – magyar fordításban 1980-ban megjelent – kötetéhez és az azt megelőző tanulmányához (1975) köthető. A Nagyalföldről szóló könyvében HOLLANDER e nagytájat határterületként fogja fel, olyan vidékként, amely – kiterjedt tanyavilágával – erősen hasonlít ahhoz a sajátos földrajzi képlethez, a frontierhez, amely Észak-Amerikában, Dél-Afrikában és Ausztráliában a fehér ember megtelepülését és a vidék benépesítését kísérte. Ám míg a távoli kontinenseken e határvidék – mint földrajzi periféria – egy idő után eltűnt, addig a Nagyalföldön állandósult.³ Földrajzi periféria alakult ki a Kárpát-medencén belül. HOLLANDER megállapításait alapul véve BELUSZKY PÁL (2001) hangsúlyozza a frontier társadalmi képlet jellegét, és rámutat arra, hogy a frontier vonásai már fennállhattak a középkor századaiban is. Sőt ezen túlmegegy, és az „*Alföldszindróma*” egyik magyarázataként felveti a frontier és a periféria ötvöződésének lehetőségét is.⁴ Nézetünk szerint a frontier, valamint a periféria főbb jellemzőinek kora újkori – a hódoltság időszakára eső – szoros összefonódását bizonyítja a 15-17. századi mezővárosi fejlődés és az abból fakadó település-hierarchia is, amely

³ „...Mindenki, aki ismeri Észak-Amerika, Dél-Afrika vagy Ausztrália benépesülésének, kultúrtájfejlődésének történetét és azt összehasonlítja a tanyákéval, azonnal felismeri a problémák hasonlóságát.

Az említett, nem európai területektől való eltérés valójában abban állt, hogy ott az ún. határállapot csak ideiglenes volt. Ezekben a tengerentúli országokban a népesség és a termelékenység növekedése fejlett közlekedés, gazdasági integráció és vertikális gazdasági fejlődés közepette már egy-két generációval korábban valósult meg a múltban. Az Alföldön ilyenfajta fejlődés alig volt észlelhető. A kiterjedt tanyavilágban a határállapot állandósulni látszott. Nyilvánvalóan hiányoztak a változtató erők...” (HOLLANDER, A. N. J. den 1980, p. 97.) (Hollander kiemelése)

⁴ „...Még a frontier és a periféria ötvöződését is feltételezhetjük, s így közelebb kerülhetünk az »Alföldszindrómához«; ez magyarázatot kínál a társadalom – mely a frontier-jellegből adódóan bizonyos »fejlettséget« mutat, mint öngazgatás, autonómia stb. – és a gazdaság – mely eredményeit a periféria-lét felemészti – meg-nem-felelésére. (E lehetőségre Hollander is felfigyelt: »az összbnyomás egy olyan társadalmat mutat – az Alföldön –, amely megrekedt«)...” (BELUSZKY P. 2001. p. 61)

főleg az alföldi területeken domináns (BELUSZKY P. 2002). Tanulmányunk témája szempontjából fontosnak véljük den HOLLANDERnek (1975) azt a tudománytörténeti megállapítását, hogy a frontier jelenségét felismerő és történeti tényezővé emelő FREDERICK JACKSON TURNER értelmezésében ez a térbeli képződmény nem fogalmazható meg pusztán határvidékként, hanem annál sokkal több lehetett: két kultúra találkozásánál kialakult peremtérség.⁵ Majd szó szerint idézve TURNER egyik tanítványát a frontiernek a pusztá határtól való megkülönböztetéseként rámutat annak fontos jellemzőjére: e zónában sajátos társadalmi struktúra, „*egyfajta ember*” típusa alakul ki. Mindemellett – nézetünk szerint – az is fontos tényező lehet, hogy a világon különböző típusú frontierek jöhetnek létre, és ezért az amerikai típusú, 19. századi frontier teljes egészében nem feleltethető meg a Nagyalföldön kialakultnak, jóllehet ugyanarról a földrajzi képletről van szó.⁶

A magyar földrajzi irodalomban a fentieknek – a frontierek közötti analógiáknak – egyik bizonyításául szolgál KARÁCSONY DÁVID közelmúltban publikált dolgozata (2008), amely a kelet-európai és a magyar alföldi sztyepp, valamint a rajtuk kialakult fronteirek közötti analógiák és eltérések jellemzőit tartalmazza. E helyen nem lehet feladatunk e tanulmány bírálata, így – elismerő véleményünk mellett – pusztán arra a tényre szeretnénk rámutatni, hogy a kelet-európai, valamint a Kárpát-medencei, 16-17. századi frontier fejlődéstörténetében véleményünk szerint sokkal jelentősebb szerepet játszottak a kor hadügyi, hadtörténelmi folyamatai, mint ahogyan az KARÁCSONY DÁVID munkájában szerepel. Miután a frontier egyik fő jellemzője, hogy gyakorta az államtér peremén helyezkedik el – eredeti, TURNER-féle formájában is így szerepel – és a szakirodalom szerint sok változata lehetséges, valamint beilleszthető a politikai földrajz határtípológiájába is (SCHWIND, M. 1972), úgy véljük létezhet katonaföldrajzi, továbbá hadtörténeti földrajzi változata is. Ennek az eddig meg nem fogalmazott, tudományosan le nem írt frontier-típusnak főbb jellemzőit – a magyarországi török korra kivetítve – az alábbiakban foglalhatjuk össze.

⁵ „...Az 1950-es évekre Turner tanítványai és bírálói nem csupán széles körben ismertté tették a frontier fogalmát, hanem világméretű jelentőséget is adtak neki. ...Azok számára, akik nem volnának járatosak a frontierre vonatkozó irodalomban, szeretném kiemelni, hogy ebben a vonatkozásban nem szabad egy politikai választó vonalat, valamilyen »határt« elképzelniünk. Turner tanítványaival és kritikusaival együtt gyökeresen más, sajátos értelmet adott a »frontier« szónak. Pusztá vagy ritkán betelepült terület leírására használták, egy érett kultúra peremén vagy még távolabb tőle...” (HOLLANDER, A. N. J. den 1975. p. 313.)

⁶ Ezzel kapcsolatban elengedhetetlennek tartjuk den HOLLANDERT szó szerint is idézni: „...Ésszerűnek tűnik, hogy az Alföld és a frontier területek közt itt fölvázolt összevetést ne túlozzuk el. Számos más jelenséget lehetne említeni, amelyek azt mutatnák, hogy csak korlátozott analógiáról beszélhetünk. Ez az analógia azonban önmagában annyira szembeütő és számos mögötte rejlő ok annyira világos, hogy véleményem szerint érdemes tovább vizsgálni...” (HOLLANDER, A. N. J. den 1975. p. 320.)

Első sajátossága, hogy nem pusztán védelmi funkciójú határtérség, mint amilyen a VAUBAN nevéhez kötődő, a Franciaország keleti határát védő erődök övezete. (HAJNAL I. 1936, RAZIN, A. E. 1964, CHAUNU, P. 1971) Második tulajdonsága, hogy benne önálló társadalmi réteg – a végváriak, valamint a tőlük élesen el nem határolható hajdúság – alakul ki, telepedik meg. (NAGY L. 1978, PERJÉS G. 1965) A harmadik sajátossága, hogy torz – egyszerűsítve háromszög – alakjából és a Kárpát-medencén belüli helyzetéből eredően nem kettő, hanem három államtér – Magyar Királyság, Erdélyi Fejedelemség, Török Birodalom – elválasztó zónája. A negyedik jellemzője pedig, hogy kultúrák, vallások ütköző térsége is.

A török kornak ez a magyarországi frontierje – pusztán katonaföldrajzi szempontból – a török és a magyar, valamint az erdélyi végvárak egymással szemben fekvő széles zónájából állt, amelynek mélységi kiterjedését az határozta meg, hogy – főleg a Habsburg- és az Oszmán Birodalom tekintetében – a két nagyhatalom milyen távolságra volt képes érvényesíteni egymás területén politikai, katonai, gazdasági befolyását. Ezen a ponton tér el a magyar történetírás érdeklődése a geográfiaétól. Mint láttuk, az utóbbi elsősorban a Nagyalföld frontierjére koncentrál, míg történetírásunk figyelme főleg a Habsburg-török határvidék sávjára irányul.⁷ Valójában mind politika-, mind hadtörténeti szempontból nézve a már említett Kárpát-medencei hadtörténeti földrajzi frontier nemcsak a Nagyalföld, a Központi-nagymedence Erdélyi Fejedelemséggel határos oldalának geográfiai képlete, hanem a Habsburg-birtokban lévő királyi Magyarország felé eső részeinek is. S hogy miként nézett ki e hadtörténeti földrajzi frontier, azt már közel másfél évszázaddal ezelőtt egyértelműen leírta SALAMON FERENC (1889). Az ő kutatási eredményeit felhasználva adott átfogó képet a török-magyar határvidékről SZAKÁLY FERENC (1981), majd PÁLFFY GÉZA (2000).

Történeti földrajzi szempontból a SALAMON FERENC (1889) által leírt határ egy sávszerű földrajzi képlet, éppen olyan, mint amelyet FRIEDRICH RATZEL (1903) magasabb rendűnek tart politikai földrajzában. Miután leírja, hogy a magyar fél török, míg a török fél magyar területen is adóztat, viszonylag hosszasan tárgyalja a valódi határvonal kérdését. Itt először a „*katonai határt*” próbálja meghatározni, és eszmefuttatásában felteszi a kérdést: a török vagy a magyar végvárak mentén érdekesebb-e azt kijelölni. Miután véleménye szerint a két végvári zóna közötti terület „...*sem jogilag, sem tényleg nem volt valami cordonnal elválasztva*”, az alábbi következtetésre jut. „...*Én legjobbnak vélem, ha a magyar várak vonalát tartjuk meg katonai határnak. Hadi szempontból a*

⁷ Mindez nem jelenti azt, hogy a magyar történettudomány teljesen figyelmen kívül hagyta volna az Erdélyi Fejedelemség végvári rendszerét. Minderről részletesen lásd: LUKINICH I. 1918.

dolog úgy állott, hogy a török volt a támadó, s a magyar várak képezték azon védelmi vonalat, melyen a támadók ereje megtörött. Ezen határ mutatja, meddig ért a törökök kardja, meddig terjedt katonailag hatalmuk...” (SALAMON F. 1889. p. 301.) (Salamon kiemelése). E katonai határon túl SALAMON egyértelműen meghatározza a politikai határt is. Ez nála valójában egy széles területsávot jelent, amelynek szélső pontjait az egymás területén történő adóztatás – mondhatnánk – hatótávolság jelöli ki.⁸ A fentiekén túl SALAMON FERENC fontos megállapítása, hogy a török hódoltság korában mindig csak egy meghatározott évre vonatkozóan lehet megállapítani a határ vonalvezetését – ez nála 1629 –, amennyiben a falvak szerinti „*tényleges birtoklásig*” akarunk pontosan lemenni.

A SALAMON FERENC fent említett tanulmányában leírtakon alapult SZAKÁLY FERENC (1981) határfeldolgozása. Azon túl, hogy monográfiájában külön fejezetet szentelt a hódoltság 16-17. századi változásainak, külön kitért annak terminus technicus értelmzésére, és ezen belül öt kategóriát különített el. Először a török végvári rendszer mögött fekvő országrészt, másodsor a magyar végvárak mögötti, Habsburg-országrészben található, de a töröknek is adózó sávot, harmadszor az erdélyi végvárak mögött fekvő, de a töröknek szintén adózó zónát, negyedszer a török és a Habsburg-magyarországi végvárak köztes sávját, ötödször pedig a török, valamint az erdélyi végvárak közötti sávot. Amennyiben ezt az öt kategóriát földrajzi szempontból közelítjük meg, akkor a hódoltsági határvidéket egymással párhuzamosan haladó sávok alkotta frontiernek értelmezhetjük, amelyhez hozzájárult még az a zóna is, amely a hódoltsági területen feküdt, de a magyar félnek is adózott. Ez a térbeli elem leegyszerűsítve a magyar részre adózó török által birtokolt zónából, a török végvárak láncolatából, a török és a magyar vagy erdélyi várak közötti átmeneti zónából, a magyar végvárak rendszeréből, végül pedig a magyar vagy erdélyi, de a töröknek is adózó területsávból áll. Többszörös héjszerkezettel van dolgunk.

A 16-17. századi, a Kárpát-medencei katonai, a határt ábrázoló térképeket feldolgozó PÁLFFY GÉZA (2000) munkájában szintén SALAMON FERENC megállapítását vette alapul, amennyiben elfogadta a határ sávyszerűségét, állandó változékonyságát. Ugyanakkor felhívja arra is a figyelmet – éppen a LÁZÁR-féle 1528., valamint a MATTHIAS ZÜNDDT-féle 1567. évi térképekre hivatkozva –, hogy a török előrenyomulás „*körülbelüli vonalát*” ábrázolták, miközben az egyes

⁸ „...*Ha a magyar várak szerint vonalozzuk ki a török hódítás korabeli földképet, meg van adva a skelettje egy részletesebb, falunkénti földképnek is. Mert az meglévén, azután csak azon falukat kell majd megjegyezni a mappán, melyek eme vonalon kívül esvén, mégis adóztak a töröknek. Ezek legvégsőin egy újabb vonalat huzván, meglesz a török hódításnak mind belsőbb katonai, mind külsőbb politikai vonala. Mindenesetre első dolog, ezen katonai vonalat huzni el. Az 1629-ki évet véve a katonai határ megszabására, meglesz skelettje egy részletesebb földképnek, mely a politikai határt is mutatandó lesz...*” (SALAMON F. 1889. p. 302.)

végvárakról, végházakról a 16. században már készültek térképek, grafikus ábrázolások.⁹ Ezek az úgynevezett *végvár-vonal-térképek*, az akkoriban *Grenzmappák*nak nevezett alkotások. Úgy véljük, hogy ezek ugyan egy végvári zónát, az előbb említett héjszerkezet egyes pontjait, főbb elemeit ábrázolták, ám az a törekvés, hogy a török előrenyomulás vonalát is igyekeztek egyes lapokon megjeleníteni, már arra utal: az államok felségterületeit igyekeztek a RATZEL-féle térbeli absztrakcióval, a vonalas határral elkülöníteni.

A hódoltsági határ téreleme

A török kor Kárpát-medencei hódoltsági határvidékének téreleme esetében történeti és hadtörténeti földrajzi szempontból két kérdésre kell választ adnunk. Egyfelől arra, hogy e héjszerkezetű földrajzi képlet elhelyezkedése milyen okokra vezethető vissza; másfelől pedig arra, hogy azt teljes egészében a határsáv, a frontier jellemzői uralták-e, vagy hordozta-e magában a vonalas határ elemeit is.

Ahogy dolgozatunk előző fejezetében már írtuk, a török hódoltság a belső Nagy-medence területét ölelte fel, pont azt a térséget, amelyet FODOR FERENC (1942) és JULIER FERENC (1938) is – egyikük elsősorban geográfiai, míg másikuk hadtudományi szempontból – a Kárpát-medencei Magyarország magterületének tartott. A magyar államtérbe betüremkedő török hatalom területi elhelyezkedésének, valamint annak, hogy a hódítás – kisebb-nagyobb határmódosításokkal – képtelen egy jól meghatározható vonalat átlépni, geográfiai, pontosabban katonaföldrajzi okai vannak. Az első ok, hogy az Oszmán Birodalom fő, európai ellenfele a Habsburg-birodalom, amely Mohács korában V. KÁROLY (1500-1558) uralkodása alatt világhatalom. A Habsburg-birtoktestekből álló térbeli konglomerátum uralkodásának végén kezd egypólusúból kétpólusúvá válni: a Habsburg-birodalom éppen a török elleni háborúk mintegy kétszáz – a Nándorfehérvár elvétől (1521) a pozsareváci békéig (1718) tartó – évében válik két államtérre. A spanyol, valamint a bécsi központú birodalomra. II. SZULEJMÁN szultán (1494(?)-1566) már fiatal uralkodóként is egy nagyhatalom teljes potenciálját kihasználva igyekszik fellépni a nemzetközi diplomáciában. Ennek egyik eszköze – abban a korban egyik legfőbb tényezője – a török hadjáratok. Ezek hadművelleti irányának kezdő pontja Isztambul, míg végpontja Bécs városa, jóllehet az utóbbiig alig-alig jutnak el a török erők. A török seregek felvonulási útja – mondhatnánk – rendre ugyanaz, mint 1526-ban is volt, jóllehet kisebb-nagyobb eltérések rendszeresen

⁹ A KISARI BALLA GYÖRGY által az ezredfordulón publikált (2000), a 17. századi, Stockholmban és Karlsruheban talált magyar vonatkozású várábrázolások és térképek egyben kirajzolják a hódoltsági határvidék magterületét.

előfordultak. Ezt bizonyítják BÁNLAKY JÓZSEF monumentális magyar hadtörténete török korról foglalkozó köteteinek (1939-1940) XII/1. számú térképi mellékletén feltüntetett, az 1521-1566 közötti hadjáratok felvonulási útvonalai is. A nagy török seregek Konstantinápolyból indulva, Drinápoly, Filippopolis, Szófia, Nis érintésével jutottak ki a Morava völgyébe, majd ezen a Duna-parti Szendrőt, s innen a fő erők a Duna vonalát követték. (Perjés G. 1979) Ez a felvonulási útvonal – ennek tengelyén helyezkedik el Buda, a Kárpát-medence nyugati kapuja, továbbá Bécs is – egyértelműen a Habsburg-birtoktestek felé vezetett.¹⁰

A Kárpát-medencébe betüremkedett török államter – hosszúkás, elnyúló háromszög alakjával – végső pontját egykori, világhírű hadtörténészünk, PERJÉS GÉZA (1975, 1979) Budában határozta meg. Jóllehet a török még ezen túl is terjeszkedett, sőt seregei két alkalommal Bécs ostromát is megkezdték; de ezek a hódítások már nagyon bizonytalanok voltak. Megszerzésük, birtoklásuk PERJÉS értelmezésében a török seregek akciórádiuszán alapult. Vagyis azon állt vagy bukott, hogy az oszmán seregek a társadalmuk szerkezetéből, valamint a kor katonai eljárásbeli nehézségeiből kiindulva az egyes hadjáratok években csak korlátozott időtartamig tartózkodhattak a magyarországi hadszíntéren.¹¹ Jóllehet PERJÉS tézisei heves szakmai vitát generáltak, ám az akciórádiusz jelenségének elfogadása – ha nem is egyöntetűen – lassan általános lett a hadtörténészek körében. (MAROSI E. 1975, TÓTH S. L. 1985) A földrajzi tények figyelembevételével nyilván nehezen értelmezhető a hódoltság határok kérdése, mint ahogyan az Oszmán Birodalom európai háborúi és a nyilván létező Habsburg akciórádiusz is. (RÁZSÓ GY. 1966, PERJÉS G. 1967)

A török kor évtizedeiben – különösen annak kezdeti időszakában (GULYÁS L. 2013) – periodikusan ismétlődnek a Kárpát-medencei török hadjáratok. Ám ez a

¹⁰ Pusztán katonaföldrajzi tekintetben Szulejmánnak rendelkezésre állt volna még egy hadművelési irány az európai – és az akkor ezzel még teljesen egybeeső nagyhatalmi – politikai viszonyrendszerbe való beavatkozásra. Ez az akkori kelet-európai nagyhatalom, a lengyel-litván államter ellen vezetett hadjáratokat jelentette volna. Ám ebben az irányban a katonai tevékenységek soha nem lépték túl a határvidék frontier jellegéből eredő kisebb-nagyobb betörések és büntető hadjáratok lokális szintjét. (KATKÓ G. 2015) Ennek katonaföldrajzi oka bizonyára az lehetett, hogy a két fő hadszíntéren, a Kárpát-medencein és a Perzsiain lekötött (FODOR P. 2004), azok között szinte folyamatosan ingázó török seregek potenciálja nem bírhatott el még egy fő hadszínteret.

¹¹ Jelen tanulmányunkban nem áll módunkban részletesen kifejteni a PERJÉS-féle (1975, 1979) akciórádiusz-elmélet, valamint az erre alapozott szulejmáni ajánlat földrajzi viszony- és feltételrendszerének kérdéskörét. Ezzel részletesen, még ha nem is teljes mélységben egyik korábbi munkánkban már foglalkoztunk. (NAGY M. M. 2007) Azonban a múlt század utolsó harmadában kibontakozott Mohács-vita és a PERJÉS-féle téziseket támadó történeti álláspontok (KOSÁRY D. 1978, BARTA G. 1983, ERŐS V. 2014), a személyes sértegetésekig menő vita hevében megfogalmazott tézisek, mint például annak felvetése, hogy az Oszmán Birodalom vezetésének nem volt racionalitása, geográfiai vizsgálata még a jövő kutatásaira vár.

Kárpát-medence egészét tekintve egyáltalán nem jelent permanens háborús állapotokat. Teljesen téves a magyar köztudatban élő felfogás, amely szerint 1526 és 1699 között Magyarországon egyéb sem történt, mint a hadak vonulása. Valójában egyes hadjáratok, háborúk között hosszabb békeidőszakok is voltak, amelyek csak annyiban háborúval terheltek, amennyiben a már említett határzóna katonasága rendszeresen át csapott, portyázott, zsákmányolt, adóztatott a másik fél területén is, és ugyanezt igyekezett megakadályozni a saját oldalon. Mindebből adódott, hogy – saját kutatásaink szerint – a magyar államtér erősen darabolódott, az egyes államterületek határvidékei, valamint a medence centruma, Buda katonaföldrajzi szempontból felértékelődtek, és főleg a Habsburg-török hatalmi tér összeütközése következtében markáns, – hangsúlyozzuk – sávyszerű, a RATZELI értelmezés szerinti területi organizmust alkotó határnak kellett – mintegy törvényszerűen – kialakulnia (NAGY M. M. 2008, 2009b, 2010b, 2012a, 2015b, 2016b). S ezen a ponton feltehetjük a kérdést, hogy ez a határzóna milyen mértékben lehet azonos a már leírt, a TURNER és den HOLLANDER nevéhez kötődő, onnan eredeztethető Kárpát-medencei frontierrel. Amennyiben a medencecsoporton belüli elhelyezkedését tekintjük, akkor itt tulajdonképpen ugyanarról a jelenségről beszélünk, különböző megközelítésekben, mert e frontier teljes egészében parallel, azonos a határsávval. Ahhoz azonban, hogy e kérdésre egyértelmű, tudományosan megalapozott választ tudjunk adni, először el kell vonatkoztatnunk a Kárpát-medencei sajátosságoktól, és valójában azt az elvonatkoztatott elméleti problémakört kellene feldolgoznunk, hogy a két kortárs – TURNER (1861-1932) és RATZEL (1844-1904) – által leírt határtípusok, a frontier és a sávyszerű organum terminus technicus filológiaiilag, valamint értelmezéstörténeti szempontból mennyiben vágnak egybe. Amennyiben pedig azonosságok mutathatók ki, akkor történeti földrajzunknak és tudománytörténetünknek – a sajátos, Kárpát-medencei értelmezéshez – azt is fel kellene tárnia: TURNER és RATZEL munkássága egyáltalán hatott-e egymásra és milyen elemeket vehettek át egymástól. Ismereteink szerint a tudományos kutatás eredményei még nem állnak ezen a szinten. Véleményünk szerint a frontierről elmondottakon túl mindaz érvényes e Kárpát-medencei határvidékre, amit RATZEL az organizmusként felfogott határról mond. Erre pusztán egyetlen tény hozunk fel érvként: a határvidék sajátos társadalmi rétegének kialakulásával, majd a hajdúvárosok – védelmi funkciókat is szolgáló (SALAMON, F. 1889) – telepítésével önálló működésű társadalomföldrajzi képletté vált.¹²

¹² A hajdú települések létrehozásának már a 19. század végi felfogás szerint is volt védelmi funkciója az Erdélyi Fejedelemség vonatkozásában. Ezzel kapcsolatban érdemesnek tartjuk a már többször is említett SALAMON FERENCET (1889) idézni: „...Azonban egyszersmind katonailag úgy tekintendő a Hajduság, mint a török terjeszkedés elleni gát, vagy legalább mint neutralis terület ebben a tekintetben...” (SALAMON F. 1889, p. 305.)

A határ vonalas és sávszerű jellege vonatkozásában már többet mondhatunk. Erre alkalmat és kedvező feltételeket az nyújt, hogy míg a múlt század nyolcvanas éveinek első felében a már említett SZAKÁLY FERENCnek (1981) a török kort illetően – a későbbi kutatási eredmények hiányában – meg kellett elégednie a határmódosulásokat vázlatosan bemutató fejezettel. Az utóbbi negyed évszázadban azonban a magyarországi hódoltság kutatása jelentős eredményeket hozott. E téren legfőképpen HEGYI KLÁRA műveire (1982, 1995, 2007b), valamint a török végvári és hódoltsági várak, általa összeállított adattárára (2007a) kell a magyar történeti földrajz figyelmét felhívunk. Nem utolsósorban sokkal árnyaltabb képünk van a dunántúli magyar végvári rendszerről (SZÁNTÓ I. 1980, ILLIK P. s.d.), továbbá a magyar államhatárok fejlődéséről is (NAGY M. M. 2015a).

A hódoltsági határvidék geográfiai jellegét illetően hangsúlyoznunk kell, hogy ebben az esetben egy olyan sávszerű határról van szó, amelynek textúráján nagyon sűrűn átütnek a vonalas határok jegyei. Nyilvánvaló, hogy a frontier már említett héjszerkezetének egyes zónáit elválasztó, a vonalra emlékeztető vékony sávok ebbe a kategóriába tartoznak. De e határnak egyszerre kellett vonalasnak és sávszerűnek is lennie, hogy térbeli funkcióját be tudja tölteni. A sávszerűség szükségszerűsége részben katonai okokra vezethető vissza, pusztán arra a jelenségre: itt két nagyhatalom végvári rendszerének elemei néztek egymással farkasszemet. Ugyanakkor e határnak sávszerűnek kellett lennie az egymás területén történő adóztatás és az annak megakadályozására irányuló akarat miatt is. És azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, amelyet már RATZEL (1903) is hangsúlyozott: a geometriai, geodéziai eszközökkel történő határkijelölés a 16. század első felében születik meg. Arra pedig majd RATZEL egyik követője, OTTO MAULL (1925) hívja fel a figyelmet, hogy ez nem azonos a vonalas vagy vonalszerű határral, hanem annak egyik, a kijelölés módja szerinti változatáról van szó. Míg RATZEL tételét sokan úgy értelmezték, hogy a fejlődés útja a sávszerűtől a vonalas felé, halad, addig MAULL ezt – nyilván RATZEL alapművének mély ismeretében – a térbeli absztrakciót jelentő, tudományos módszerekkel kitűzött, a vonalas határ kialakulásához vezető folyamatot tisztázta és kiegészítette. Megállapítása szerint a határ legelső változata mindig valamilyen vonalszerű képlet (pld. tudatosan kiirtott erdősáv, patak, fasor, az erdő széle), majd ez fejlődik a történelmi események hatására széles határzónává, amely fokozatosan alakul át mértani, geodéziai vonallá. S amennyiben helyesen értelmeztük OTTO MAULL (1925) textusát, akkor abból – a sorok között elbujtatva – kiolvashatjuk azt is: a határok fejlődéstörténete sokkal összetettebb folyamat lehet a sávszerű képletből a vonalas felé tartó processus egysíkú értelmezésénél. Véleményünk szerint a hódoltsági magyar határvidék is ennek egyik példája lehet. Egyébként RATZEL politikai földrajzának eredeti szövegét

olvasva nehezen érthető, hogy epigonjai miként tudták ilyen mértékben – egyenesen csonkítva mondandóját – leegyszerűsíteni annak tartalmát.

Amennyiben a RATZEL-féle határfejlődési tézist átültetjük a Kárpát-medencei török korra, akkor jelentősen árnyaltabb képet kapunk, mint feltételeznénk. Ehhez el kell fogadnunk, hogy a német geográfus által megfogalmazott, *sokszorozódott határral*, pontosabban határvidékkel van dolgunk, ami eleve felveti annak lehetőségét, hogy itt sok vonalas határ alkotta határsávról van szó.¹³ Hangsúlyozzuk határsávról és nem a RATZEL-i értelemben vett üres, a teljes elzárkózást szolgáló, tudatosan kipuštított zónáról. RATZEL (1903) politikai földrajzának 245. pontjában beszámol arról, hogy Kína és Korea között egy olyan 100 km széles lakatlan zónát hoztak létre – mindkét fél részéről 50-50 km mélységben –, amely tulajdonképpen minden kapcsolatot megszakított a két ország lakossága között. Akár ezt is tekinthetjük a határsáv klasszikus példájának.¹⁴ Ilyen tudatosan kialakított, a teljes elzárkózást szolgáló sávszerű határ nem létezik a török hódoltság idején. Az ekkor felvirágzó, alföldi mezővárosok széles pusztáin tenyésztett szarvasmarhát a határokon keresztül juttatták el a nyugati felvevő piacokra, és a hódoltsági, a királyi, valamint a fejedelemségi területek között is rendszeres kereskedelem folyt.

Bármennyire csábító is a fentebb leírtakkal szoros hasonlóságot keresnünk a hódoltsági határvidéken, aligha találunk. Még a VERANCSICS ANTAL által leírt, a 16. század közepéről származó török javaslatot sem tekinthetjük egyértelműen ilyen elzáró térelemnek. SZAKÁLY FERENC (1981) értelmezésében a béketárgyalásokon a török fél részéről merült fel az a terv, hogy a két birodalom között végleges határt kell vonni, s ennek módja az lenne; a magyar és a török végvári rendszer közötti zónát fel kellene égetni. A javaslatban – mai ismereteink szerint – inkább a határ kijelölésének egyik korabeli technikai eljárásáról lehet szó. Ne feledjük, hogy Európában még a 19. század utolsó harmadában is bevett

¹³ Tanulmányunknak nem feladata a határ sokszorozódása (Vervielfältigung der Grenze) törvényszerűségének bemutatása. Korábbi munkáink egyikében (NAGY M. M. 2015a) már szoltunk e jelenségről és megpróbáltuk a magyar történelemre (is) vonatkoztatni. Maga a jelenség lényege abban ragadható meg: két földrajzi térelem (például államtér) találkozásakor bizonyos fokig egymásba hatolnak, mint ahogyan az egymással szemben haladó hullámok, és peremük elmosódik. Így tulajdonképpen három határ jön létre, az egymással szemben haladó elemek egy-egy elmosódó kontúrú határa, valamint harmadikként a közöttük térbeli absztrakcióként kialakult elválasztó határ.

¹⁴ Megjegyzendő, hogy az itt említett határt ugyan tarthatjuk a sávyszerű változat mintaképének, de még ez is hordoz magában elég erős vonalas jelleget. Egy ilyen határsáv kijelölése – a dolog belső logikájából eredően – három geodéziai vonal kitűzését feltételezi: magáét a határét, valamint jobbról és balról egy-egy, ezzel párhuzamosan haladó vonalét, amelynek a határ felé néző oldaláról mindenkit kitelepitének. Ily módon valóban széles, lakatlan területsávot kapunk, ám logikailag ez is a vonalas határhoz közelít, hiszen a középső vonal menti sokszorozódásról van szó, és a kialakított térelem 100 km széles szalagként húzódik át a Koreai-félszigeten.

szokás volt, hogy az erdőben haladó államhatárt oly módon jelölték: mindkét oldalon 4-4 méter szélesen kivágták a fákat.

Úgy véljük, hogy a hódoltsági határvidék esetében érvényesülhetett – még ha kezdetleges formájában is – az az elv; „...*egy állam annál erősebben jelöli ki határait, minél erősebb maga...*” (RATZEL, F. 1903. p. 553.). S ez főleg így lehetett egy olyan térségben, amely katonai határsáv is volt. Itt az államtér határát a végvárok és az azokat biztosító apró egyéb várfajták, védelmi létesítmények jelölték. Ezekből a 16-17. században több fajta is elterjedt, ám esetünkben kevésbé ezek típusai, mint inkább a katonai védelem térbeli működése a valódi földrajzi kérdés (TAKÁTS S. 1907, BENDE L. 1971). Itt érvényesült igazán az, ami szintén RATZEL ír: „...*katonaföldrajzi szempontból a határ csak térségként ragadható meg...*”. Majd érdekes fejtegetésbe kezd arról, hogy a térbeli absztrakcióként kijelölt vonal – esetünkben az államhatár mentén, ahogyan más geometriai vonal – mentén sem állítunk fel „*seregeket*”, mert annak többkevesebb előnyt nyújtó térségnek kell inkább lennie.¹⁵ A határ erőteljes jelzése eleve vonalas határkitűzést feltételez. Úgy véljük, hogy a határvidéken belül ennek valamilyen módon – még ha csak az emberek tudatában is – léteznie kellett a terület tulajdonjogához fűződő határjelnek vagy valamilyen képzetének. A falvak birtoktestek vagy birtoktest volt, tehát valahogyan el kellett határolni, mégpedig a mindennapi élet igényei szerint. Tudjuk, hogy a török a határzónában egyes falvakat hódoltat, kényszerít adózásra. S ugyanezt teszi a királyi vagy fejedelmi végház parancsnoka is. Ez pedig eleve azt feltételezi, hogy a hódoltsági határvidék övei birtoktestek mozaikjából tevődtek össze.

Valami hasonlót tapasztalhatunk a nagyobb területsávok, zónák esetében is. Így például LUKINICH IMRE (1918) munkájának köszönhetően részletes ismereteink vannak az Erdélyi Fejedelemség területi változásairól. Amennyiben figyelmesen áttekintjük adatsorát, akkor ismét egy Janus-arcú földrajzi képlettel találkozunk. Ami igazán feltűnő, hogy az Erdélyi Fejedelemség területsávokat – több megyényi térséget – és várbirtokokat, falvakat, városokat szerez meg, olykor veszít el. Első pillantásra a térbeli változás sávszerű, ami egyben azt is jelenti; a fejedelemség és a hódoltság határvidéke széles sáv lehetett. Ám még sem volt egyértelműen az, mert a társadalom tudatában – éppen a birtokviszonyokból eredően – már évszázadok óta ott élt a vonalas határ. (Ez gyakorta egy út, egy

¹⁵ Mindaz, amit RATZEL (1903) igen röviden ír a katonai határsávról, majd főleg az a mondata: „...*Hadseregeket nem állítunk fel egy adott geometriai vonal mentén...*” (p. 553.); arra utal, hogy katonaföldrajzi megállapításai CARL von CLAUSEWITZZ *Vom Kriege* (magyarul *A háborúról* címmel jelent meg) alapos ismeretére támaszkodhatnak. A török hódoltsági határvidék esetében az említett műnek *A kordon* című fejezete lehetett a mérvadó. A tartalmi egybeesés mindenesetre szembeötlő, jöllehet ma még nincs ismeretünk arról, hogy a RATZELI életműbe milyen mennyiségben és mélységben épültek be CLAUSEWITZ tételei.

vízfolyás stb.) Az Erdélyi Fejedelemség és a királyi Magyarország szétválasztása megyénként történik egy olyan korban, amikor a nemesi vármegye már nagyon erős hatalmi tényező. Ebben pedig benne rejlik, hogy a megyehatárok éles vonallal jelöltettek, hiszen egybe kellett esniük a szélső faluhatárokkal. A hódoltság és az Erdély közötti határ szintén falvak szerint szerveződhet, jöllehet a hódoltatás és az adóztatás miatt széles zónát alkothat. Aszerint, mikor, meddig ér el a hódoltató vagy adóztató fél hatalma. De a hatalmi viszonyok ezen az elmosódó kontúrú, állandóan változó övezeten belül is, főleg falvanként változnak: a vonalszerű elem itt is megjelenik.

A fentiekben szóltunk arról, hogy a török hódoltság határkérdésének feldolgozásában hol tart tudományos életünk, hol húzódott e határvidék és milyen belső térszerkezete lehetett. Külön kitértünk arra a geográfiai kérdésre is, hogy jellegét tekintve sávyszerű vagy vonalas képletet alkotott-e. Egyértelmű választ nem tudunk adni, mert bizonyára nem is lehet. A hódoltsági határ, ez a sajátosan magyar frontier olyan sávyszerű képződmény volt, amelyet belülről már éles vonalakkal elhatárolt elemek is alkottak. Ez az összetettsége ötvöződött a Kárpát-medence sajátos politikai földrajzi helyzetével, ettől lett a magyar határfejlődés fontos állomása.

Irodalom

- BÁNLAKY J. 1939-1940: A magyar nemzet hadtörténelme 13-17. kötet. – Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest. 5 db.
- BARTA G. 1983: A Sztambulba vezető út (1526-1528). – Magvető Kiadó, Budapest. 250 p.
- BELUSZKY P. 2001: A Nagyalföld történeti földrajza. – Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs. 274 p.
- BELUSZKY P. 2002: Az alföldi mezővárosállomány és -hierarchia a hódoltság korában. – In. ABONYINÉ PALOTÁS J.-BECSEI J. - KOVÁCS CS. (szerk.): A magyar társadalomföldrajzi kutatás gondolatvilága. Szegedi Tudományegyetem Gazdaság-Társadalomföldrajzi tanszék-Ipszilon Kiadó és Pedagógiai Szolgáltató Kft., s. 1. pp. 135-145.
- BENDE L. 1971: A törökkori magyar végvárakról. – Hadtörténelmi Közlemények 18. (új folyam) 3. pp. 501-527.
- CHAUNU, P. 1971: A klasszikus Európa. – Gondolat, Budapest. 414 p. + 52 t. + 4 térk.
- CHOLNOKY J. 1935: Hazánk és népünk egy ezredéven át, A magyarság hajdan és most. – Somló Béla Könyvkiadó, Budapest. 213 p. + 64 t.
- DÖVÉNYI Z. 2008: A határ mint fikció és valóság. – In. HORVÁTH I. - KISS J. (szerk.): A baranyai államhatár a XX. században, A Pécsi Tudományegyetemen 2008. február 15-én tartott nemzetközi konferencia előadásai. HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Budapest. pp. 18-20.
- ERŐS V. 2014: A Mohács-vita. – Magyar Szemle 23. (új folyam) 5-6. pp. 55-76.
- FODOR F. 1936: Adatok a magyar gyepük földrajzához. – Hadtörténelmi Közlemények 37. 1-2. pp. 113-144.

- FODOR F. 1942: A magyar államterület változásai a honfoglalástól napjainkig. – In. TEMESY GY. (szerk.): Földrajzi zsebkönyv 1942. Magyar Földrajzi Társaság, Budapest. pp. 39-47.
- FODOR P. 2004: A 16. századi oszmán-perzsa háborúk hatása az oszmánok közép-európai politikájára. – In. ÖTVÖS I. (szerk.): Variációk, ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba. pp. 19-30.
- FRISNYÁK S. 1992: Magyarország történeti földrajza [Második kiadás]. – Tankönyvkiadó, Budapest. 213 p.
- FRISNYÁK S. - CSIHÁK GY. (szerk.) 2004: Gyepűk, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895-1920), A Nyíregyházán 2004. november 26-27-én megtartott tudományos konferencia előadásai. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza - Zürich. 230 p.
- FRISNYÁK S. - KÓKAI S. 2015: A honi történeti földrajz negyedszázados eredményei (1989-2014). – In. PAP N. (szerk.): Geopolitikai gondolkodás a magyar földrajzban (1989-2014). IDRResearch Kft. - Publikon Kiadó, Pécs. pp. 9-23.
- GULYÁS L. 2013: Szulejmán a hadak élén. – Nagy Magyarország 5. 1. pp. 14-23.
- HAJDÚ Z. 2001: A magyar államterület változásainak történeti folyamata és politikai földrajzi szemlélete. – In. Uő. Magyarország közigazgatási földrajza. Dialóg Campus Kiadó, Budapest. pp. 81-99.
- HAJNAL I. 1936: Az újkor története. – Magyar Szemle Társaság, Budapest. 620 p. + 12 t.
- HARDI T. 2015: Határok és határtérségek kutatása Magyarországon a rendszerváltástól napjainkig. – In. PAP N. (szerk.): Geopolitikai gondolkodás a magyar földrajzban (1989-2014). IDRResearch Kft. - Publikon Kiadó, Pécs. pp. 25-44.
- HEGYI K. 1982: Egy világbirodalom végvidékén [2. kiadás]. – Gondolat, Budapest. 292 p.
- HEGYI K. 1995: Török berendezkedés Magyarországon. – MTA Történettudományi Intézet, Budapest. 204 p. + 8 t.
- HEGYI K. 2007a: A török hódoltság várai és várkatonasága I-III. – História - MTA Történettudományi Intézete, Budapest. 1631 p.
- HEGYI K. 2007b: A török várrendszer kiépítése Magyarországon. – História 29. 4. pp. 17-18.
- HERVAY F. 1974: Magyarország történeti földrajza a XVI-XVIII. században. – In. PINTÉR M. (szerk.): Régi könyvek és kéziratok, Tanulmánygyűjtemény. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest. pp. 109-150.
- HOLLANDER, A. N. J. den 1980: Az Alföld települései és lakói. – Mezőgazdasági Kiadó, Budapest. 113 p. + 32 t.
- HOLLANDER, A. N. J. den 1975: A magyar Alföld és Turner „frontier” hipotézise. – Ethnographia 86. 2-3. pp. 313-323.
- ILLIK P. s. d.: Török dúlás a Dunántúlon, Török kártételek a nyugat-dunántúli hódoltsági peremvidéken a 17. század első felében. – WZ Könyvek (Szépművészeti BT), s.l. 225 p.
- JULIER, F. 1938: Rumpfungarn. – Zeitschrift für Geopolitik 15. 8. pp. 622-627.
- KARÁCSONY D. 2008: A kelet-európai sztyep és a magyar Alföld mint frontier-területek. – Földrajzi Értesítő 57. 1-2. pp. 185-211.

- KATKÓ G. 2015: Az Oszmán Birodalom és a Rzeczpospolita határán: Kantemir mirza felemelkedése és katonai pályafutásának első szakasza (1621-1629), Doktori (PhD.) értekezés, Kézirat. – ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola, Budapest. 194 p.
- KISARI BALLA GY. 2000: Karlsruhei térképek a török háborúk korából. – Szerzői kiadás, Budapest. 701 p.
- KOSÁRY D. 1978: Magyar külpolitika Mohács előtt. – Magvető Kiadó, Budapest. 203 p.
- LUKINICHI. 1918: Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541-1711. – Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 646 p. + 5 t.
- MAROSI E. 1975: Török várostromok Magyarországon II. Szulejmán korában. – Hadtörténelmi Közlemények XXII. (új folyam) 3. pp. 427-464.
- MAULL, O. 1925: Politische Geographie. – Verlag von Gebrüder Bornträger, Berlin. 742 p.
- MENDŐL T. 1947: Az emberformálta táj története a Kárpát-medencében. – In. UÓ. - BULLA B.: A Kárpát-medence földrajza. Egyetemi Nyomda, Budapest. pp. 74-102.
- NAGY L. 1978: A végvári dicsőség nyomában. – Zrínyi Kiadó, Budapest. 274 p.
- NAGY M. M. 2004: A magyar hadtörténelem földrajzi alapjai. – In. FRISNYÁK S. - CSIHÁK GY. (szerk.): Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895-1920), A Nyíregyházi Főiskola 2004. november 26-27-én megtartott tudományos konferencia előadásai. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza - Zürich. pp. 3-15.
- NAGY M. M. 2007: Akciórádiusz és magyar táj. – Aetas 21. 4. pp. 97-115.
- NAGY M. M. 2008: A török hódoltság mint földrajzi régió. – Közép-Európai Közlemények 1. 1. pp. 80-85.
- NAGY M. M. 2009a: Terepértékelés vagy hadtörténelmi tájrajz? (A magyar hadtörténelmi földrajz elméleti kérdéseiről). – In. GÁL A. - HANUSZ Á. (szerk.): Tiszteletkötet dr. Frisnyák Sándor professzor 75. születésnapjára. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet-szerencsi Bocskai István Gimnázium, Nyíregyháza - Szerencs, pp. 261-281.
- NAGY M. M. 2009b: Barrier és filter Bécs és Buda között, a török időkben. – In. GULYÁS L.- SZÁVAI F.- KECZER G. (szerk.): Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (VIKEK) évkönyve 2009. VIKEK, Szeged - Kaposvár. pp. 249-254.
- NAGY M. M. 2009c: Politikai földrajzi határ a katonaföldrajzban. – Közép-Európai Közlemények 2. 4-5. pp. 113-120.
- NAGY M. M. 2010a: A hadügy tájformálásának időszakai a Kárpát-medencében. – In. FÜLEKY GY. (szerk.): A táj változásai a Kárpát-medencében, Tájhasználat és tájatalakulás a 18-20. században, A Viski Károly Múzeumban, Kalocsán 2010. július 8-10. között tartott tudományos konferencia kiadványa. Környezetkímélő Agrokémiáért Alapítvány- Tájvédelmi Oktatásért és Kutatásért Alapítvány, Gödöllő-Budapest. pp. 40-45.
- NAGY M. M. 2010b: Az Erdélyi Fejedelemség önállóságának földrajzi alapjai. – Jelenkori Társadalmi és Gazdasági Folyamatok 5. 1-2. pp. 208-213.
- NAGY M. M. 2012a: Bécs és Isztambul között (A Kárpát-medence politikai földrajzi helyzete a török hódoltság korában). – In. FRISNYÁK S. - KÓKAI S. (szerk.): Tiszteletkötet Dr. Boros László főiskolai tanár 75. születésnapjára. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza. pp. 131-142.
- NAGY M. M. 2012b: Láthatatlan történelmi emlékek? (Avagy meddig tartott a török hódoltság kora?) – In. FÜLEKI GY. (szerk.): A táj változásai a Kárpát-medencében,

- Történelmi emlékek a tájban, IX. Tájérténelmi Konferencia kiadványa. Környezetkímélő Agrokémiáért Alapítvány, Gödöllő. pp. 34-40.
- NAGY M. M. 2015a: A magyar államhatár hadtörténelmi földrajzáról. – Történelmi Földrajzi Közlemények 3. 2. pp. 14-24.
- NAGY M. M. 2015b: Tézisek Budapest hadtörténelmi földrajzához. – In. KÓKAI S. - BOROS L. (szerk.): Tiszteletkötet Dr. Gál András geográfus 60. születésnapjára. szerencsi Bocskai István Katolikus Gimnázium - Nyíregyházi Főiskola Turizmus- és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza - Szerencs. pp. 435-448.
- NAGY M. M. 2016a: Politikai képletek a történelmi földrajzban (A Politikai földrajz és a történelmi földrajz kapcsolatáról). – Történelmi Földrajzi Közlemények 4. 1. pp. 1-14.
- NAGY M. M. 2016b: Erdély és a Partium a magyar hadtörténelemben. – Közép-Európai Közlemények 9. 1. pp. 98-113.
- PÁLFFY G. 2000: Európa védelmében, Haditérképszet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16-17. században [Második, javított és bővített kiadás.]. – Jókai Mór Városi Könyvtár, Pápa. 162 p. + 8 t. + 1 mell.
- PAP N.-TÓTH J. 2008: Az európai államhatárok típusai. – In. HORVÁTH I.-KISS J. (szerk.): A baranyai államhatár a XX. században, A Pécsi Tudományegyetemen 2008. február 15-én tartott nemzetközi konferencia előadásai. HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Budapest. pp. 7-11.
- PERJÉS G. 1965: Zrínyi Miklós és kora. – Gondolat, Budapest. 391 p. + 28 t. + 2 térk.
- PERJÉS G. 1967: Az Oszmán Birodalom európai háborúinak katonai kérdései (1356-1699). – Hadtörténelmi Közlemények 14. (új folyam) 2. pp. 339-372.
- PERJÉS G. 1975: Az országút szélére vetett ország, A magyar állam fennmaradásának kérdése a Mohácstól Buda elestéig tartó időben. – Magvető Kiadó, Budapest. 113 p.
- PERJÉS G. 1979: Mohács. – Magvető Kiadó, Budapest. 465 p.
- RATZEL, F. 1903: Politische Geographie oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges [Zweite umgearbeitete Auflage]. – Oldenbourg, München-Berlin. XIII + 838 p.
- RAZIN, E. A. 1964: A hadművészet története III. A háború kézműipari korszakának hadművészete (XVI-XVII század). – Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 670 p.
- RÁZSÓ GY. 1966: Az osztrák hadsereg hadművészetének és szervezetének néhány problémája a XVI. században. – Hadtörténelmi Közlemények 13. (új folyam) 4. pp. 883-890.
- SALAMON F. 1889: Magyarország térképéről a törökök bennlakta idején. – In. Uő: Kiseb történelmi dolgozatai [Második kiadás]. Ráth Mór, Budapest. pp. 292-324.
- SCHWIND, M. 1972: Allgemeine Staatsgeographie. – Walter de Gruyter, Berlin-New York. 585 p.
- SOMOGYI S. 1994: Az Alföld földrajzi képének változásai (16-19. század). – Stúdium Kiadó, Nyíregyháza. 32 p.
- SUBA J. 2006: Gyepútól a honvédelmi határsávig. – In. REMÉNYI P.-SZEBÉNYI A. (szerk.): V. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia, A nagy terek politikai földrajza. PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs. pp. 405-417.
- SUBA J. 2009: A trianoni határ megállapítása és kitűzése a Zemplénben 1921-25. – In. GÁL A.-HANUSZ Á. (szerk.): Tiszteletkötet dr. Frisnyák Sándor professzor 75. születésnapjára. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet-szerencsi Bocskai István Gimnázium, Nyíregyháza-Szerencs. pp. 329-339.

- SUBA J. 2016: A kereszt és félhold határán (Templomok, templomromok az 1701. évi határtérképen). In. GÁL A.-FRISNYÁK S.-KÓKAI S. (szerk.): A Kárpát-medence történeti vallásföldrajza, Tanulmánygyűjtemény I. Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete-szerencsi Bocskai István Katolikus Gimnázium, Nyíregyháza-Szerencs. pp. 199-210.
- SZAKÁLY F. 1981: Magyar adóztatás a török hódoltságban. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 486 p.
- SZÁNTÓ I. 1980: A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon 1541-1593. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 160 p. + 1 t.
- TAKÁTS S. 1907: Művelődéstörténeti közlemények VI., A magyar vár. – Századok 41. 8. pp. 726-741. és 9. pp. 815-837.
- TÓTH J. 1987: Ember – település – környezet az Alföldön. – Forrás 19. 1. pp. 32-36.
- TÓTH J. 2011: A határokról. – In. FRISNYÁK S.-GÁL A. (szerk.): Kárpát-medence: tájak, népek, tevékenységek, Földrajzi tanulmányok. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete-szerencsi Bocskai István Gimnázium, Nyíregyháza-Szerencs. pp. 441 p. + 475 p.
- TÓTH S. L. 1985: A török haditevékenység akciórádusza a 15 éves háborúban. – Hadtörténelmi Közlemények 32. (új folyam) 4. pp. 761-785.

A MIGRÁCIÓ SZEREPE MAGYARORSZÁG 18. SZÁZADI NÉPESSÉGNÖVEKEDÉSÉBEN

DÖVÉNYI ZOLTÁN

The role of migration in the 18th century population growth of Hungary

The population history of Hungary has got a unique characteristics; that is from time to time after the foundation of the State smaller or larger groups of people settled down in the country. People coming outside of state borders had a positive impact on the demography of Hungary in many respects, and this is especially true for periods following historical cataclysms with great loss of life. The 18th century – following the Ottoman rule – constitutes such a period in Hungarian history, when the replacement of the missing population was the main aim. It turned out more successful than expected as the population of Hungary more than doubled between the years of 1720 and 1787 (circa 4.2 million in 1720 and 9.2 million in 1787). The present study aims to give a reasonable estimation about the share of natural increase and immigration in the 5-million population growth. In our opinion the primary source of this huge growth resided in natural growth (70-75%), whilst the share of immigration was about 25-30%.

Magyarország népességtörténetének egyik sajátos vonása, hogy az államalapítástól kezdve időről-időre kisebb-nagyobb csoportok települtek be az országba. Az országhatáron kívülről érkezők több szempontból is kedvezően befolyásolták a népesedési folyamatokat, s ez különösen érvényes a nagy emberveszteségekkel járó történelmi kataklizmák utáni időszakokra. A távolabbi történelmi korszakokra koncentrálni Magyarországon esetében ebből a szempontból elsősorban a tatárjárás, ill. a török hódoltság utáni népesedési folyamatok érdemelhetnek kiemelt figyelmet. Az első esetre vonatkozóan elegendő és megbízható adat híján túl sok mondanivaló nincs.

Más a helyzet azonban a hódoltságot követő időszakokkal, azaz lényegében a 18. századdal, az ekkor zajló népesedési folyamatokkal: ezekről ugyanis már rendelkezünk annyi adattal, hogy érdemes megkísérelni a fontosabb jellemzők kimutatását. Ez az adatbázis természetesen nem azonos értékű korunk statisztikai adataival, sem a mennyiség, sem pedig a megbízhatóság szempontjából nézve. Így nem meglepő, hogy ugyanazokat az adatokat használva az egyes szerzők eltérő eredményekre jutottak. Ennek megfelelően a Magyarország népesedéstörténetében különösen fontos a 18. század népesedési viszonyai és sajátosságai még ma is adnak kutatási feladatokat.

A jelen tanulmány ezek közül mindössze egyetlen kérdésre kíván fókuszálni: a 18. századi jelentős hazai népességgyarapodásból mekkora rész jutott/juthatott az országhatáron kívülről érkező migrációnak?

A vizsgálat peremfeltételei

A 18. század még nem a rendszeresen ismétlődő népszámlálások kora, viszont van már két olyan népesség-összeírás, amelyekre már lehet támaszkodni a népesedési folyamatok vizsgálata során. Ezek egyúttal a jelen áttekintés korszakhatárai is: a kezdeti időpont az 1715-1720-as adóösszeíráshoz kötődik, a záró pedig az 1784-1787-es első magyarországi népszámláláshoz. A fentiekből következik, hogy itt egy „rövid 18. századról” van szó, a vizsgált időszak nem egy évszázadot, hanem csak mintegy hét évtizedet ölel át.

Mivel a két országos felvétel között jelentős különbség van használhatóság és megbízhatóság szempontjából, kiindulásul érdemes a minőségi adatbázist választani: ez kétségkívül a II. József uralkodása alatt végrehajtott népszámlálás. Ennek a háttérben az áll, hogy a 18. század közepétől a Habsburg-birodalom és ezen belül Magyarország irányítása egyre inkább megkövetelte a társadalmi viszonyok részletes ismeretét, ehhez pedig a korábbi adóösszeírások, vagy az egyházak adatgyűjtései már nem nyújtottak megfelelő alapot. Ennek egyenes következménye az 1777. évi pátens, amelyben elrendelték a birodalom örökös tartományaiban a népszámlálás végrehajtását. A nemesség ellenállása miatt Magyarország ebből még kimaradt, az 1780-trónra lépett II. Józsefnek viszont már rendelkezésére álltak az örökös tartományok népszámlálási adatai, s ahogy a „kalapos király” írta, csak „Magyarország van abban a szerencsétlen helyzetben, hogy népessége nincs összeírva (idézi: DANYI D. – DÁVID Z. 1960, p. 6.).

Ez az állapot azonban nem tartott sokáig, mert II. József 1784-ben Magyarországra vonatkozóan is elrendelte a népszámlálás végrehajtását, ami végülis csak 1787-re fejeződött be. A végeredmény komoly meglepetést okozott a kortársaknak, mivel nem gondolták, hogy ilyen sokan élnek az országban. A 18. század hetvenes-nyolcvanas éveire vonatkozóan Magyarország és Horvátország népességszámát 3-5 millióra becsülték (SCHWARTNER, M. 1798), ezzel szemben a népszámlálás adatai szerint ezen a területen több mint 7,1 millióan éltek, továbbá Erdélynek 1,44 millió lakosa volt, így Magyarország ekkori népessége több mint 8,5 millió főt tett ki. Ráadásul ez csak a polgári közigazgatás alá tartozó területek népességszámát jelentette. A határőrvidékekre vonatkozóan csak megalapozott becslések vannak, így az ország egészének népességszámát illetően már vannak eltérések a szakirodalomban. BARSY GY. (1938) a polgári népességet 9,4 millióra, THIRRING G. (1938) az össznépeességet (polgári és katonai népesség) több mint 9,5 millióra tette. A későbbi szakirodalom az utóbbit kissé túlzottnak tartotta, így 9,4 millió (DÁVID Z. 1957), 9,28 millió (DANYI D. – DÁVID Z. 1960), 9,265 millió lakost (WELLMANN I. 1989) feltételeznek.

A fentiek alapján a vizsgálat záró időpontjára van egy meglehetősen biztos adatunk, miszerint Magyarország népességszáma az 1780-as évek közepe táján 9,2-9,3 millióra tehető. Lényegesen rosszabb viszont a helyzet kezdő időszakokkal kapcsolatban, itt jóval nagyobb a bizonytalanság az ország népességszámát

illetően. Látszólag van ugyan használható adatbázis, az 1715-1720. évi összeírásból azonban szinte mindenki más népességszámot hozott ki. A forrást elsőként feldolgozó ACSÁDY I. (1896) Magyarországra és Erdélyre vonatkozóan alig több, mint két és fél milliós népességet tételezett fel 1720 tájára, ami a 15. század végéhez viszonyítva igen nagy népességvesztést jelentett volna. Ez az alacsony érték egyes szerzőknél később is felbukkan (pl. SZABÓ I. é.n.), de már a két világháború között is egyre inkább 3,5 millióra tették az ország lélekszámát. (pl. BARSY GY. 1938). Még tovább emelkedett az ország feltételezett népességszáma az 1715-1720-as összeírás új szemléletű feldolgozása nyomán: DÁVID Z. (1957) már négy milliós populációt látott valószínűnek, néhány évvel később PÁPAI B. (1963) becslése már 4,1 millió lakosról szólt. Az újabb szakirodalomban eléggé egységesen 4,0-4,3 millió közötti népességszámok szerepelnek (DÁVID G. 1996, GRANASZTÓI GY. 1997, KOSÁRY D. 1990, WELLMANN I. 1989), bár van olyan felfogás is, ami 5,0-5,5 milliós népességet lát reálisnak (KOVÁTS Z. 2000).

A fentiek alapján az tűnik a leginkább reálisnak, ha az 1720 körüli népességszámot 4,2 millióra, az 1785 körülit pedig 9,2 millióra tesszük. Így a feladat „mindössze” annak feltárása, hogy milyen forrásokból jött össze szűk hét évtized alatt kb. 5 milliós népességnövekedés az országban, ami a népességszám több mint duplájára emelkedését jelentette.

Természetes szaporodás és bevándorlás

Bármennyire profánul is hangzik, az alábbiakban egy kirakós játék fog következni: azt kell kirakni, hogy a kiindulási népességszámtól a természetes szaporodás és a bevándorlás milyen kombinációjával juthatunk el az 1785 körüli lélekszámhoz, illetve a különböző lehetőségek közül melyiknek van a legnagyobb realitása.

Elsőként azt kell mérlegre tenni, hogy ebből az 5 milliós növekményből mekkora részt tehet ki a természetes szaporodás? A vizsgált időszakra vonatkozóan a természetes szaporodás rátája 6-14 %-re becsülhető (WELLMANN I. 1989), ami meglehetősen tág határokat jelent, s nagyon nem mindegy, hogy az alsó vagy a felső határ közelében van a mutatók értéke. Egyes felfogások szerint a Nyugat-Európában ekkor jellemző 2-7 %-es ráta elfogadható lehet Magyarország vonatkozásában is, mások viszont nem tartják elképzelhetetlennek a 10 %-os körüli értéket sem (pl. DÁVID Z. 1957). Ezzel a 10%-kal számolva azt az eredményt kapjuk, hogy az ACSÁDY I. által feltételezett 2,528 milliós népesség kizárólag a természetes szaporodás révén kb. 5,2 millióra növekedett volna hetven év alatt. Ezt azt jelenti, hogy a 9,2 milliós népességszám eléréséhez 4 millió bevándorló kellett volna, illetve valamivel kevesebb, mert a természetes szaporodással ebben az esetben is számolni kell. 4,2 milliós induló népességgel számolva hét évtized alatt 10 %-os ráta esetén 8,4 milliós népességhez jutunk. Ebben az esetben akár 500-600 ezer bevándorló és leszármazottaik elegendőek lehettek volna a 9,2 milliós népesség eléréséhez.

A két végeredményt elnézve úgy tűnik, hogy az első esetben irreálisan sok bevándorló kellett volna a záró népességszám eléréséhez, a második variációnál pedig szinte alig lett volna szükség bevándorlóra. Ezért az utóbbi esetben érdemes megnézni, hogy hova jutunk 5 %-os természetes szaporodást feltételezve. Az eredmény kevesebb, mint 6 milliós népesség, így a záró népességszámhoz közel 3 millió bevándorló és leszármazottai esetén jutunk el.

Ezek után érdemes a figyelmet a bevándorlókra fordítani, már csak azért is, mert a 18. századot szokták a bevándorlás korszakának is nevezni Magyarországon. Az bizonyos, hogy ebben az évszázadban jelentős néptömegek vándoroltak be az országba, csak éppen azt nem lehet pontosan tudni, hogy mennyien érkeztek: így lényegében csak becslésekre tudunk hagyatkozni. A szakirodalomban négy – eléggé régi – becslés is található, amelyek meglehetősen eltérnek egymástól, ráadásul részben egymásra is épülnek. Ugyancsak közös jellemvonás, hogy három becslés ACSÁDY I. 1720-ra vonatkozó alacsony népességszámából indult ki. Ebből szükségszerűen következett, hogy a korlátozott természetes szaporodás mellett a bevándorlók számát magasra kellett tenniük, mert csak így juthattak el a II. József-féle népszámlálás lakosságszámához. Így a bevándorlók száma AJTAY J. (1905) szerint 3,5 millió, KOVÁCS A. (1919) becslése alapján a leszármazottakkal együtt 3,86 millió, BARSY GY. (1938) pedig 2,5-3,0 millió bevándorlóval számolt. Teljesen más eredményre jutott viszont DÁVID Z. (1957), aki az ország 1720-as népességszámát 4,1 millióra tette, így az 1720-1787 közötti időszakban feltételezett 10 %-os évenkénti természetes szaporodás mellett 0,9-1,0 millió bevándorlóval számolt.

A bevándorlók pontos számának bizonytalansága ellenére a 18. századi vándormozgalmak főbb területi és időbeli jellemzői ismertek. Így bizonyosan állítható, hogy ebben a migrációban a németek fontos szerepet játszottak. Annak ellenére, hogy 18. századi bevándorlásuk jelentős részben szervezett keretek között történt, a bevándorlók számáról meglehetősen eltérő adatok találhatóak a szakirodalomban. KOVÁCS A. (1919) mintegy 600 ezer német bevándorlóval számolt 1787-ig, ami túlzottan magas értéknek tűnik, vele szemben DÁVID Z. (1957) már csak 350-400 ezer német bevándorlót tételezett fel, s a legújabb szakirodalom is ezt tartja a leginkább megbízható becslésnek (SEEWANN, G. 2015).

DÁVID Z. becslése nagyjából a német kutatók számításainak a felső határán helyezkedik el: FENKSE, H (1980) mintegy 350 ezer fős bevándorlást látott reálisnak Németországból Magyarországra. A német szakirodalom egy része azonban mindössze 100-150 ezer bevándorlót lát reálisnak ebben a migrációs irányban (in. FARAGÓ T. 1998). Mások szerint viszont valahol a két szélső érték között lehet az igazság: SENZ, J. V. (1988) kb. 200 ezer német bevándorlót tételezett fel ebben a relációban.

A német anyanyelvű bevándorlók számát gyarapították az Ausztriából Nyugat-Magyarországra áttelepülő osztrákok is, ezek száma azonban nem volt jelentős.

A 18. századi bevándorlók száma még akkor is bizonytalan, ha a migráció szervezett keretek között, betelepítés formájában valósult meg. A probléma fokozottan jelentkezik, a spontán módon érkezők esetében. Az bizonyosra vehető, hogy az önkéntes bevándorlók legnagyobb csoportját a románok alkották, hasonló, vagy még nagyobb számban szivárogtak be a Kárpát-medencébe, mint a németek: DÁVID Z. (1957) 350-400 ezerre becsülte az 1720-1787 között érkezett románok számát.

Adatszerűen nehezen fogható meg a szerbek 1720 utáni vándormozgalma: bizonyosan folytatódott beszivárgásuk a hagyományos Dunamenti zónába, nagyobb számban azonban inkább a Bánátban és a katonai határörvidéken jelentek meg. Folytatódott a horvátok betelepülése is, amit még a török balkáni előrenyomulása indított el.

A 18. századi bevándorlók között a leginkább új színfoltot a zsidóság jelentette. A középkor végén mintegy 20 ezer főre becsült magyarországi zsidóság a 17. század végére elpusztult, vagy elhagyta az országot. Visszatérésükre csak a békés idők eljövetelével nyílt lehetőség. A zsidóság létszáma II. József uralkodása alatt bő 80 ezerre tehető (BELUSZKY P. 1996).

Végezetül érdemes áttekinteni Acsádi György megközelítését a vizsgált korszak hazai népesedési viszonyairól. Ezt annál is inkább érdemes megtenni, mivel az ő számításai alapján lehet leginkább állást foglalni a természetes szaporodás és a bevándorlás nagyságrendjét és egymáshoz való viszonyát illetően. ACSÁDI GY. (1957) azt vizsgálta, hogy az 1721-re vonatkozó eltérő kiinduló népességszámok a különböző szaporodási ráták és változó bevándorló számok kombinációjaként milyen népességszámok adódnak 1787-re vonatkozóan. Eredményeit az 1. táblázat mutatja be. Adatai is azt támasztják alá, hogy a legnagyobb valószínűsége annak a népesedési forgatókönyvnek van, miszerint 1720-ban kb. 4 millió lakosa van az országnak, az 1787-ig terjedő időszakban a természetes szaporodás rátája évente 10,0 ‰, a bevándorlási többlet pedig kb. 1 millió.

1. táblázat Az 1721. évi becsült népesség növekedési lehetőségei a természetes szaporodást és a bevándorlási többletet figyelembe véve (Forrás: ACSÁDI GY. 1957, P. 235.)

A népesség feltételezhető lélekszámai 1721-ben	A népesség elérhető lélekszáma 1787-ben					
	500 000 bevándorlót véve alapul			1 000 000 bevándorlót véve alapul		
	8 ‰	10 ‰	12 ‰	8 ‰	10 ‰	12 ‰
	értékű évi átlagos természetes szaporodás mellett					
2 582 598	5 000 205	5 645 437	6 575 456	5 665 520	6 359 663	7 143 052
3 000 000	5 700 814	6 442 424	7 281 798	6 366 130	7 156 650	8 048 862
3 500 000	6 540 064	7 397 124	8 367 498	7 205 379	8 111 350	9 135 098
4 000 000	7 379 715	8 352 234	9 453 599	8 044 629	9 066 050	10 220 799
4 500 000	8 218 564	9 306 524	10 538 898	8 883 880	10 020 750	11 306 499
5 000 000	9 057 814	10 261 224	11 624 598	9 723 130	11 175 450	12 392 199

Összegzés

Amint a fenti eszmevuttatásból kitűnik a „kirakós játék” azért hozott eredményt, sikerült kiválasztani a leginkább valószínű népesedési forgatókönyvet. Ennek a legnagyobb tanulása talán az, hogy óvatosabban kellene kezelni azt az elterjedt véleményt, hogy a 18. századi gyors népeségnövekedés a jelentős bevándorláson alapult. Ez már csak azért sem tűnik megalapozottnak, mert a 18. század viszonyai még nem tették lehetővé több millió személy befogadását egy országba, viszonylag rövid idő alatt. Így ajánlott a gyors népességszaporodás mögött elsősorban a természetes szaporodást keresni. Esetünkben ez azt jelenti, hogy az 1720-1787 közötti tényleges szaporodásból becslésünk szerint 70-75% lehet a természetes szaporodás részesedése, a maradék 25-30% pedig a bevándorlás számlájára írható. Természetesen ez sem kevés, főleg ha arra gondolunk, hogy a bevándorlók és leszármazottaik nélkül a későbbi népesedési folyamatok is rosszabbul alakultak volna.

Ahol viszont a vizsgált időszak bevándorlása azonnal markánsan jelentkezett, az Magyarország etnikai szerkezetének átalakulása: a kívülről érkező német, román, szerb, horvát és más csoportok megtelepedése következtében a magyarság aránya történelmi mélypontra süllyedt a Kárpát-medencében.

Irodalom

- ACSÁDI Gy. 1957: Az 1784-85. évi népszámlálás és az ezen alapuló népesség nyilvántartások – In: KOVACSICS J. (szerk): A történelmi statisztika forrásai. Budapest, pp. 201-143.
- ACSÁDY I. 1896: Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában – Magyar Statisztikai Közlemények, Új folyam XII. Budapest.
- AJTAY J. 1905: A magyarság fejlődése az utolsó kétszáz alatt – Budapest, 2. kiadás
- BARSY Gy. 1938: Magyarország népessége a honfoglalás óta – Statisztikai Szemle 17. 4. pp. 343-358.
- BELUSZKY P. 1996: A zsidó lakosság területi elterjedésének néhány jellemzője a két világháború közötti Magyarországon – In: DÖVÉNYI Z. (szerk): Tér-gazdaságtársadalom. Budapest, pp. 317-338.
- DANYI D. – DÁVID Z. 1960: Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787) – Budapest, KSH
- DÁVID G. 1997: Magyarország népessége a 16-17. században – In: KOVACSICS J. (szerk): Magyarország történelmi demográfiája (896-1995). Budapest, KSH, pp. 141-171.
- DÁVID Z. 1957: Az 1715-20. évi összeírás – In: KOVACSICS J. (szerk): A történelmi statisztikai forrásai. Budapest, pp. 145-199.
- FARAGÓ T. 1998: A máig érő múlt (Vándormozgalmak Magyarországon a 18. század utolsó harmadában) – Demográfia, 41.1. pp. 7-38.

- FENSKE, H. 1980: International Migration: Germany in the Eighteenth Century – Central European History, 13. pp. 332-347.
- GRANASZTÓI Gy. 1997: Magyarország történeti demográfiájának longitudinális vizsgálata – In: KOVACSICS J. (szerk): Magyarország történeti demográfiája (896-1995). Budapest, KSH, pp. 173-180.
- KOSÁRY D. 1990: Újjáépítés és polgárosodás, 1711-1867. Magyarok Európában III. – Budapest, Háttér Lap- és Könyvkiadó.
- KOVÁCS A. 1919: Magyarország népességének fejlődése a török uralom megszűnte után – Budapest
- KOVÁTS Z. 2000: A népességfejlődés vázlata a honfoglalástól 1920-ig – In: FRISNYÁK S. (szerk): Az Alföld történeti földrajza. Nyíregyháza pp. 129-141.
- PÁPAI B. 1963: Magyarország népe a feudalizmus megerősödése és bomlása idején (1711-1867) – In: KOVACSICS J. (szerk): Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, pp. 143-219.
- SCHWARTNER, M. 1798: Statistik des Königreichs Ungarn – Pest
- SEEWANN, G. 2015: A magyarországi németek története 1-2. – Argumentum Kiadó, 449 oldal, ill. 637 oldal.
- SENZ, J.V. 1988: Gesichte der Donauschwaben – München
- SZABÓ I. é.n.: Pusztuló Magyarország – in: Magyar művelődéstörténet III. A kereszténység védőbástyája. Budapest, pp. 69-97.
- THIRRING G. 1938: Magyarország népessége II. József korában – Budapest, 192 p.
- WELLMANN I. 1989: Magyarország népességének fejlődése a 18. században – In: Magyarország története 1686-1790, 1. kötet, pp. 25-80.

ADALÉKOK A TÖRTÉNELMI MAGYARORSZÁG VÁROSHIERARCHIÁJÁHOZ (1870)

KÓKAI SÁNDOR

Additives to the city hierarchy in the historical Hungary (1870)

Reviewing a few cities with central functions in the historical Hungary by hierarchic factors an impact radius can be assigned to those big- and medium sized towns, which by their central functional economy make up the city network and -hierarchy in a particular region. However the quantity and depth of the analyzed indicators only gives insight, imply only an outline to fabricate the complex city hierarchy in the historical Hungary in 1870, with further detailed analysis and the help of databases.

I. Bevezetés

A dualizmuskori magyar városfejlődést elemző rendkívül gazdag szakirodalomból (PL. VÖRÖS K. 1973, MAKKAI L. 1961, MAJOR J. 1964, KELETI K. 1871, TÓTH J. 1988 STB.) Beluszky professzor településtörténeti és történeti földrajzi aspektusú munkái sajátos elemekkel rendelkeznek, a városokat összegző-áttekintő és az egyes régiókat jellemző városhálózatot és -hierarchiát tekintve egyaránt. A helytörténeti monográfiák elengedhetetlen fejezete a településkép és -fejlődés, azaz egy magára valamit is adó magyar város ma már több kötetes városmonográfiával rendelkezik, amelyekben jelentős fejezetek íródtak a dualizmuskori fejlődésről. Paradox módon azonban a magyar városfejlődésnek a tanulmány címében megjelölt időpontjára vonatkozóan – Kárpát-medencei városhierarchiai relációban – kevés elemző-összegző feldolgozásra és szűkös adatbázisra támaszkodhatunk (PL. KELETI K. 1871, THIRRING G. 1971, VÖRÖS K. 1973, GYIMESI S. 1975, GULYÁS L. 2012, BELUSZKY P. 1990, 2004 STB.). A kutatások közül e tekintetben három alapmű emelkedik ki.

Érintőlegesen Gyimesi Sándor (1975), részletesen Keleti Károly (1871) és Beluszky Pál elemezte, értékelte és szintetizálta a korabeli adatokat. Azonban Gyimesi Sándor munkájának súlypontjai (pl. városiassági érték szerinti rangsorok 1715, 1828) nem erre az időpontra helyeződtek. Mindezen túlmenően Gyimesi professzor vizsgálata nem terjedt ki a történelmi Magyarország egész területére (kimaradt: Horvát-Szlavónország, Erdély, katonai határőrvidék, Partium, XVI szepesi város stb.). Beluszky professzor kutatásainak súlypontja a 19/20. század fordulója, az 1870. évi állapotot – érthető okok miatt – csak érintőlegesen mutatja be szakkönyveiben és tanulmányaiban (BELUSZKY P. 2016).

Keleti Károly korabeli feldolgozásának néhány alapeleme jól hasznosítható (pl. műveltségi fok, népességszám stb.), azonban az általa kiválasztott hat mutató

(pl. értelmiségi keresetből élők, cselédszám, lakviszonyok, iparban és kereskedelemben foglalkoztatottak száma stb.) alapján megalkotott komplex rangsorszám (a városi elemek alapján alkotott rangsorok összesítése) kevésbé elfogadott differenciáló tényezővé vált. Ennek egyik oka lehet, hogy elemzéséből kimaradt Horvát-Szlavónország, valamint a katonai határörvidék valamennyi városa. A másik oka, a vizsgált települések köre: „természetes, hogy a város jogcímét (értsd: szabad királyi és egyéb kiváltságos városok) viselő községek a kutatásba bevonandók még akkor is, ha lakosságuk a 2000 lelket sem üti meg; de szintoly természetes, hogy a pusztai városi címet, mely mezővárosainknál legio, nem lehetett annál kevésbé sem tekintetbe venni, miután még a 10.000-en felüli városoknál is akárhányat fogunk találni, melyben a többi tényezők közül egyik sincs meg kellő arányban, ahol tehát a pusztai népszám amúgy is vajmi keveset nyom”. Mindez azt jelentette, hogy 130 település (Magyarországon 48 db, Erdélyben 30 db szabad királyi és kiváltságos városhoz hozzáadta a magyarországi 53 db tízezer főnél népesebb települést) került rangsorolásra, mert a 131-ik (Kunszentmárton) hiányos adatok miatt nem volt besorolható. A harmadik ok a feldolgozás és a sorrendiség megállapításának közgazdasági-statisztikai szemlélet-módja: „Eddigi kutatásaim között a népesség hatféle olyan viszonyára akadtam, melyek, ha külön-külön vagy együtt nagyobb arányban vannak meg, mint valamely községben, azt jogosultabban teszik várossá, bármely eddigi bírt jogcíménél fogva.” (KELETI K. 1873. 472. o.).

Az említett és Keleti Károly által elemzett hatféle viszony egyértelműen hátrányosan érintette az alföldi nagy határú és népességszámú városokat (pl. Szeged az ország második legnépesebb városaként csak a 88. helyre került Keleti Károly rangsorában stb.). Találónan állapította meg minderről Beluszky professzor, hogy: „Az agrárszerepkör domináns volta miatt a közgazdasági vagy statisztikai városfogalom – melyek elsősorban a nem mezőgazdaságiak magas arányában látták a városiasság kritériumát – nem is tudott mit kezdeni az alföldi mezővárosokkal. Még sorolhatóak lennének az alföldi sajátosságok – mint pl. a tartalom és forma ellentmondásai, lásd a mezővárosok falusias településképét és városi funkcióit –, de remélhetőleg az eddig vázoltak is meggyőzték az olvasót: az Alföld a MÁS-ságok földje” (BELUSZKY P. 2016. 102-103. o.).

E tanulmány szerzője mindössze néhány adatsor elemzésével és értékelésével (pl. a városok népességszáma, jogállása, igazgatási szerepköre, oktatási funkciói stb.) szeretne hozzájárulni a kiegyezést követő első népszámlálás időpontjához igazodó magyar városhálózati és -hierarchiai sajátosságok feltárásához és megismeréséhez.

II. A városok népességszám és jogállás szerinti differenciálása

Különösen fontos e tekintetben a változások bemutatása, hiszen a közismert lépésekkel – horvát-magyar kiegyezés (1868), unió megteremtése Erdéllyel

(1867), katonai határőrvidékek felszámolása (1876) – az ország közigazgatási egysége helyreállt. Mindemellett a városok dinamikus népességgyarapodása és jogállási státuszának két lépcsőben (1870, 1876) történő rendezése alapvetően járult hozzá a városok társadalmi-gazdasági szerepének és pozíciójának változásához.

II. 1. A városok népességszáma

A magyarországi városok népességszám szerinti differenciálása tradicionális vizsgálati szempont (PL. KELETI K. 1871, GYIMESI S. 1975, GULYÁS L. 2005, BÁCSKAI V. 1988 STB.), de különösen fontos az 1870-es évek elejére vonatkozóan, amikor a tőkés társadalmi-gazdasági viszonyok megteremtésével beléptünk a városrobbanás korszakába. A feudális városi kiváltságok zöme egy-két évtized alatt semmissé vált, s a modern városfejlesztő energiák (pl. vasút, ipari nyersanyagok stb.) érvényesültek (GULYÁS L. 2009), melyek hatására korábban nem tapasztalt városodás bontakozott ki, szétzilálva és megkérdőjelezve az évszázadok óta fennálló városi jogi struktúrákat is.

II. 1.1. A városok népességszáma 1850-ben

Az 1850. évi osztrák népszámlálás – minden hibája ellenére – jól tájékoztat a 19. század közepének demográfiai állapotairól, így a települések népességszámáról is (*1. táblázat*). A népszámlálás alulszámoltsági hibahatárát 5%-ra teszik demográfusaink (PL. DÁNYI D. 1993, DÁNYI D. 1995, THIRING L. 1983 STB.), s mindez lehetővé teszi a vizsgált városok népességszám szerinti differenciálását. A városok nagyság szerinti kategorizálásában segíthet, hogy az 1848-ban elfogadott törvények a szabad királyi városokat az alábbi kategóriákra bontották (GYÁNI G.–KÖVÉR GY. 1998):

- 30 ezer fő feletti a nagyvárosok
- 12-30 ezer fő közöttiek a középvárosok
- 12 ezer fő alatt a kisvárosok

Amennyiben elfogadnánk ezt a differenciálást, akkor a történelmi Magyarország 1850-ben hét-nyolc, de még 1870-ben is mindössze tizenegy nagyvárossal rendelkezett volna (*1. táblázat*), úgy, hogy a tizenegyedik Békéscsaba csak mezővárosi jogokkal rendelkezett. A középvárosaink száma 1850-ben 46 db, 1870-ben 60 db, míg a 12 ezer fő alatti kisvárosok száma bizonytalan, hiszen a fenti törvény sem szabott/szabhatott meg alsó limitet. E tanulmányban nem tekintem feladatommak a történelmi Magyarország 19. század közepi városhierarchiájának elvégzését, ezt megtette három fiatal kutató (CZOCH G.-SZABÓ G.-ZSINKA L.1993), míg az Alföld esetén a szerző egy

korábbi könyvében (KÓKAI S. 1999) mutatta be az anomáliákat. Jelen tanulmányban 1850-et a kibontakozó városrobbanás kezdő időpontjának tekintem, s az adatokat, mint viszonyítási alapot kezeltem. Néhány város esetében nem rendelkezem az 1850. évi osztrák népszámlálás adataival, így ezeknél az 1. táblázatban az 1857. évi népszámlálás adatait tüntettük fel.

1. táblázat. A történelmi Magyarország vizsgált városainak népességszáma, jogállása és hierarchikus sorrendje (1828-1910)

Városok sorrendje**	Népességszám			Jogállás		Sorrend***		
	1850	1870	1900	1870	1910	1828	1870	1900
1. Pest	127935	200476				1	3	
4. Buda		53998	716476	szkfv	szkfv	4	7	1
48. Óbuda	58561	16002				-	54	
2. Szeged	50244	70022	100270	szkv	tjv	7	88	5
3. Szabadka	53499*	57556	82935	szkv	tjv	28	89	51
5. Hódmezővásárhely	33325	49153	60824	tjv	tjv	41	80	88
6. Pozsony	36742	46540	61537	szkv	tjv	2	1	4
7. Debrecen	29624	46111	72351	szkv	tjv	3	23	7
8. Kecskemét	36136	41195	56786	szkv	tjv	27	63	57
9. Arad	26959*	32725	53903	szkv	tjv	29	17	11
10. Temesvár	22507*	32223	55812	szkv	tjv	6	24	9
11. Békéscsaba	23400	30022	37108	mv	k	59	79	89
12. Nagyvárad	21221	28698	47018	tjv	tjv	23	9	10
13. Brassó	25100	27766	34511	rtv	rtv	-	31	15
14. Makó	23405	27759	33701	rtv	rtv	43	64	69
15. Szentés	24276	27658	31290	rtv	rtv	58	98	86
16. Kolozsvár	19346	26638	46670	szkv	tjv	-	13	3
17. Zombor	22436*	24309	29036	szkv	tjv	38	59	22
18. Pécs	15821	23863	42252	szkv	tjv	10	25	8
19. Székesfehérvár	16800	22683	30451	szkv	tjv	14	6	13
20. Békés	17985	22547	25473	mv	k	68	78	152
21. Szarvas	17956	22446	25765	mv	k	72	65	95
22. Cegléd	16944	22216	29905	rtv	rtv	61	76	118
23. Nyíregyháza	15110	21896	31875	rtv	rtv	73	108	41
24. Kassa	13034	21742	35586	szkv	tjv	8	4	6
25. Kiskunfélegyháza	20049	21313	33242	rtv	rtv	62	121	90
26. Miskolc	20888	21199	40833	rtv	tjv	12	15	12
27. Sopron	14304	21108	30628	szkv	tjv	15	8	14
28. Versec	19087*	21095	24770	tjv	tjv	53	71	70
29. Mezőtúr	16000	20447	25367	rtv	rtv	67	118	96
30. Jászberény	16958	20233	26432	rtv	rtv	39	94	91
31. Nagykőrös	16976	20091	26512	rtv	rtv	45	72	119
32. Győr	16213	20035	36308	szkv	tjv	5	5	16
33. Zenta	16808*	19938	28582	mv	rtv	65	122	83
34. Zágráb	16657*	19857	57690	szkv	tjv	-	-	2
35. Nagybecskerek	17519*	19660	22868	rtv	rtv	37	41	21
36. Hajdúböszörmény	15033	19208	25065	rtv	rtv	51	113	120
37. Eger	18154	19150	24650	rtv	rtv	9	39	25
38. Újvidék	15822*	19119	28763	szkv	tjv	30	62	58
39. Nagyszében	16268	18998	26077	rtv	rtv	-	2	17
40. Nagykikinda	17462*	18834	24419	mv	rtv	74	111	74
41. Gyula	15746	18495	22023	rtv	rtv	56	106	54

42.	Szatmárnémeti	14288*	18353	26178	szkv	tjv	11	33	20
43.	Baja	18621*	18169	20065	tjv.	tjv	36	42	75
44.	Csongrád	12802	17356	22606	rtv	k	87	124	153
45.	Eszék	13883*	17247	23018	szkv	tjv	-	-	24
46.	Pancsova	14607*	16888	18512	tjv	tjv	-	-	60
47.	Kalocsa	10697	16302	21341	mv	k	32	85	87
49.	Szolnok	11687	15847	25042	rtv	rtv	81	97	52
50.	Gyöngyös	13632	15830	15878	rtv	rtv	52	53	98
51.	Orosháza	15670	14554	21369	mv	k	-	100	122
52.	Esztergom	10104	14512	16948	rtv	rtv	33	38	53
53.	Karcag	11979	14486	20886	rtv	rtv	75	103	121
54.	Pécska	14026*	14236	17275	mv	k	82	120	-
55.	Pápa	12417	14223	17174	rtv	rtv	25	21	84
56.	Óbecse	11122*	14058	18851	mv	k	98	109	123
57.	S. és Béalábánya	13644*	14029	16370	rtv	tjv	22	32	124
58.	Fiume	15319*	17884	38057	szkv	tjv	-	-	45
59.	Hajdúnánás	10178	13198	15877	rtv	rtv	-	82	158
60.	Kiskunhalas	12722	13127	19856	rtv	rtv	76	96	154
61.	Törökszentmiklós	9259	13024	21870	mv	k	-	110	-
62.	Vác	13260	12894	16563	rtv	k	20	37	76
63.	Nagykároly	10670*	12754	15179	rtv	rtv	42	49	55
64.	Marosvásárhely	9127	12678	17715	szkv	tjv	-	26	26
65.	Magyarkanizsa	11010*	12594	16515	mv	rtv	-	125	157
66.	Dunaföldvár	11759	12382	12112	mv	k	-	99	165
67.	Nagyszalonta	11677*	12333	14097	mv	k	-	114	125
68.	Hajdúszoboszló	10399	12269	15444	rtv	rtv	86	101	159
69.	Komárom	11951*	12256	16818	szkv	tjv	13	61	38
70.	Mohács	9392	12140	15812	mv	k	-	73	97
71.	Veszprém	10468	12002	13778	rtv	rtv	19	12	30
72.	Besztercebánya	3661*	11780	8681	rtv	rtv	17	35	27
73.	Breznóbánya	3994*	11776	3937	rtv	rtv	88	112	-
74.	Lugos	10385*	11654	15457	mv	rtv	47	48	29
75.	Nagykanizsa	6354	11128	23255	rtv	rtv	-	16	59
76.	Nagyszentmiklós	10750*	11108	12629	mv	k	69	-	169
77.	Szekszárd	8974	11069	13884	mv	rtv	57	55	47
78.	Apatin	7938*	11047	13139	mv	k	-	83	156
79.	Ungvár	8537*	11017	13471	rtv	rtv	31	29	35
80.	Túrkeve	9183	10969	13791	rtv	rtv	-	117	-
81.	Mezőberény	8579	10915	12867	mv	k	-	107	-
82.	Eperjes	8916*	10772	13098	rtv	rtv	16	30	32
83.	Nyitra	9267*	10683	14752	rtv	rtv	26	-	23
84.	Varasd	8978*	10623	11494	szkv	tjv	-	-	62
85.	Kisújszállás	9325	10376	13214	rtv	rtv	-	115	126
86.	Abony	9157	10232	13413	mv	k	-	116	-
87.	Dévaványa	7723	10165	12775	mv	k	-	126	-
88.	Kunszentmárton	7414	10036	10764	rtv	k	-	131	-
89.	Dettva/Gyetva	8379*	10035	13308	mv	k	-	129	-
90.	Zimony	na.	10046	14517	szkv	tjv	-	-	61
91.	Sátoraljaújhely	6526	9946	16712	mv	rtv	46	-	28
92.	Nagyszombat	9556*	9737	12422	rtv	rtv	24	10	85
93.	Szombathely	4099	9666	23309	rtv	rtv	-	-	18
94.	Károlyváros	na.	9530	14941	mv	rtv	-	-	108
95.	Érsekújvár	7622*	9483	13204	rtv	rtv	-	-	99
96.	Paks	9153	9434	12024	mv	k	-	-	166
97.	Mezőkövesd	7279	9196	15215	mv	k	-	-	155

98.	Nagybánya	7197*	9082	11169	rtv	rtv	60	57	77
99.	Máramarossziget	na.	8833	16901	rtv	rtv	-	-	19
100.	Torda	na.	8803	12104	rtv	rtv	-	51	48
101.	Munkács	na.	8602	13640	mv	rtv	-	-	66
102.	Százszentdemeter	na.	8510	11510	mv	rtv	-	-	127
103.	Körmöcbánya	na.	8442	4299	rtv	rtv	-	69	210
104.	F. templom	na.	8284	9695	rtv	rtv	-	-	67
105.	Segesvár	7962	8204	10857	rtv	rtv	-	27	63
106.	Gyulafehérvár	6078	7955	9669	rtv.	rtv	-	22	65
107.	Beszterce	5574	7212	10873	rtv.	rtv	-	11	42
108.	Kőszeg	5802	6915	7422	rtv	rtv	-	14	136
109.	Lőcse	na.	6887	6845	rtv	rtv	-	28	56
110.	Újpest	1074	6722	41836	mv	rtv	-	-	117
111.	Medgyes	5337	6712	7665	rtv	rtv	-	47	133
112.	Igló	na.	6691	8923	rtv	rtv	-	-	128
113.	Kaposvár	3477	6649	17352	rtv	rtv	-	-	31
114.	Beregszász	na.	6272	9609	mv	rtv	-	-	43
115.	Rózsáhegy	na.	6142	8837	mv	rtv	-	-	92
116.	Tata	5679	6028	7217	mv	k	66	-	135
117.	Léva	na.	5914	8325	rtv	rtv	-	-	78
118.	Zalaegerszeg	3876	5850	9568	mv	rtv	-	-	39
119.	Dés	4355	5832	9646	rtv	rtv	-	68	36
120.	Szászsebes	4556	5790	7754	rtv	rtv	-	95	132
121.	Zilah	na.	5787	7439	rtv	rtv	-	87	44
122.	Nagyenyed	na.	5779	7296	rtv	rtv	-	50	37
123.	Szászváros	4207	5661	6238	rtv	rtv	-	40	139
124.	Szászrégen	na.	5507	6544	rtv	rtv	-	46	93
125.	Felsőbánya	na.	5311	4580	rtv	rtv	-	102	-
126.	Bártfa	na.	5303	6096	rtv	rtv	-	66	140
127.	Szamosújvár	4249	5188	6171	rtv	rtv	-	43	138
128.	Székelyudvarhely	na.	5173	7733	rtv	rtv	-	18	46
129.	Sepsiszentgyörgy	na.	5142	7030	rtv	rtv	-	77	64
130.	Rozsnyó	na.	4855	5192	rtv	rtv	-	-	107
131.	R. szombat	na.	4796	5776	rtv,	rtv	-	-	49
132.	Szilágysomlyó	na.	4786	5651	rtv	rtv	-	-	106
133.	Fogarás	na.	4714	5953	rtv	rtv	-	36	72
134.	Kézdivásárhely	na.	4546	5451	rtv	rtv	-	44	79
135.	Trencsén	na.	3949	5835	rtv	rtv	-	20	40
136.	Késmárk	na.	3938	5590	rtv	rtv	-	19	141
137.	Losonc	na.	3934	8952	rtv	rtv	-	-	68
138.	Karánsebes	na.	3512	6116	rtv	rtv	-	-	94
139.	Déva	na.	3277	6867	rtv	rtv	-	-	33
140.	Zsolna	na.	2870	5625	rtv	rtv	-	-	143
141.	Erzsébetváros	2515	2550	2539	rtv	rtv	-	84	114
142.	Zólyom	na.	2047	7164	rtv	rtv	-	52	131
143.	Csikszereda	na.	1247	2622	rtv	rtv	-	58	50

*1857. évi népszámlálás adatai

**1870. évi népességszám alapján

*** Gyimesi S. (1828), Keleti K. (1870), Beluszky P. (1900) komplex sorrendjei

II.2.2. A városok népességszáma 1870-ben

Keleti Károly az 1870. évi népszámlálás szervezője 10 ezer főnél kívánta meghúzni a városi lét alsó határát. Ekkor 90 település volt a történelmi Magyarországon melyek népességszáma e limit felett volt, Fiumével és Horvát-Szlavónország négy városával együtt (1. táblázat). Ebből Besztercebánya és Breznóbánya népessége a népszámlálási adatok alapján tízezer fő alatt volt (5950 fő, ill. 4393 fő). Keleti Károly azonban hierarchiai vizsgálatában a szomszédos települések adataival összevonva tízezer fő feletti népességszámot jelez. Hasonló a helyzet Pécska esetében, ahol Magyar- és Oláhpécska adatai együtt szerepelnek, illetve Dettva (Gyetva) város népességszáma csak Herencsvölgygel együtt érte el a 10035 főt. Ugyanakkor nem következett be például a bánsági Nagyszentmiklós és a felvidéki Nyitra közigazgatásilag önálló, de ténylegesen egybeépült városrészeinek összegzése népességszámuk tekintetében, így e települések kimaradtak vizsgálatából.

A fenti néhány következtetés elhanyagolható, ahhoz képest, hogy a városi lét alsó határát (10 ezer fő) kizáró tényezőként kezelte, holott eddig még egyetlen törvény sem szabályozta mindezt pontos népességszámhoz kötődően, illetve a tényleges állapotok e kísérleteket mindig felülírták. E tekintetben is elfogadom Beluszky professzor véleményét, mely szerint: „Nyilvánvaló, hogy a lakosságszám alapján nem lehet egyértelműen elhatárolni a városokat-falvakat, különösen olyan országokban, ahol a településszerkezet régióként eltérő, így Magyarországon sem, ahol a Dunántúlon és az Alföldön a városodás küszöbértéke igen eltérő. Meg kevésbé használható a lakosságszám a városállományon belüli további differenciálásra, a városhierarchia megállapítására” (BELUSZKY P. 2016. 134. o). A 168. oldalon a lábjegyzetben mindehhez a professzor úr hozzáfűz még egy nagyon fontos gondolatot: „A Dunántúlon hozzávetőleg öt ezer lakos felett már egyértelmű a városi szerepkörök megjelenése, az Alföldön viszont 8-10 ezer főnél húzódik ez a határ, ám itt még a 15-20 ezer lakosú néptömörülések városi jellege is igen szerény, elmosódott lehet”. Nyilvánvalóan történelmileg is változó, hogy milyen népességszám fölött tekinthetünk egy adott települést városnak.

A tízezer fős limit tarthatatlanságát jelzi, hogy következetes érvényesítése során kimaradtak volna a vizsgálatból olyan meghatározó felvidéki (pl. Nagyszombat, Trencsén, Késmárk, Lőcse stb.) és erdélyi (pl. Segesvár, Gyulafehérvár, Székelyudvarhely, Beszterce stb.) központok, amelyek városi szerepköre az 1870-es években is egyértelmű volt, s Keleti Károly összesített rangsorában is a 10-28. hely valamelyikét foglalták el. Ezt érzékelvén Keleti Károly is bevonta vizsgálatába a szabad királyi és kiváltságos városokat függetlenül a népességszámuktól. Mindezzel egy olyan öszvér megoldással létrejött eredményt (130 város komplex hierarchiája) kapott, amelybe belefért a történelmi Magyarországnak a szakirodalomban klasszikusan a legkisebb

népességszámú szabad királyi városaként ismert Ruszt (1324 fő), de Libetbánya (1840 fő), Kismarton (2951 fő), Kísszeben (3078 fő) és Bakabánya (3207 fő) is, előkelő hierarchiai pozíciókat (67 és 105 hely között) elfoglalva. Ugyanakkor például kimaradt: Munkács (8602 fő), Máramarossziget (8833 fő), Érsekújvár (9483 fő), Szombathely (9666 fő), Sátoraljaújhely (9946 fő), illetve a fentebb már említett Nagyszentmiklós és Nyitra.

Mindezek és a korábban említett hiányosságok (Határőrvidék, Horvát-Szlavónország) együttesen arra ösztönöztek, hogy a történelmi Magyarország teljes területére kiterjedően a népességszám vizsgálatával is hozzájáruljak az 1870. évi komplex városhierarchia és a településhálózat térstruktúrájának megrajzolásához. A vizsgálatba több mint kétszáz várost vontunk be, amelyből 143 település maradt, ezekről gondoljuk úgy, hogy a kisvárosoktól jelentősebb szerepkörük volt az első modern magyar népszámlálás időpontjában (*1. táblázat*). Népességszámukat tekintve 53 település népessége tízezer fő alatt maradt, azonban így fontos felvidéki, dunántúli, erdélyi és horvátországi középvárosok is helyet kaphattak a további elemzésekben. Természetesen az 1870. évi hierarchiai vizsgálatokban is kiemelkedően fontos a városok népességszáma, mert a 90 db 10 ezer fő feletti népességű városokban közel két millióan (1.971.394 fő) éltek (ebből a 30 ezer feletti tizenegy nagyvárosban 658.945 fő, ez a tízezer fő feletti városok népességének 33,4%), s ez a történelmi Magyarország 1870. évi népességének (15.417.327 fő) mintegy 12,8%-a. Összehasonlításképpen: II. József korában 10 000 lakos feletti településen a (Horvátország nélkül számított) magyarországi népesség 5%-a, a 19. század közepén 10%-a, az első világháború előtt pedig már csaknem 24%-a élt.

A népességszám limit 1876-ban a törvényhatósági jog megadásakor ismét fontossá vált, e jogot szintén a régi privilégiumok alapján adták meg, a szelekcionál azonban már népességszám szerinti küszöböt alkalmaztak, 12 000 főben határozva meg a törvényhatósági városi jog megtartásának alsó határát. A mezővárosok az 1870-es évek közigazgatási reformjai során vagy átminősültek rendezett tanácsú városokká, azaz bekerültek a városok alsó kategóriájába, vagy lecsúsztak a városi jogállásról.

A népességszám alapján történő sorrend azonban csak egy olyan tényező, amely segíthet a komplex városhierarchia elkészítésében, de az egzaktitás és az objektivitás igényli más tényezők bevonását is, ha másért nem, azért mert 1870-re jelentős mértékben megnőtt a nagy határú alföldi városok súlya a 10 000 fő feletti városállományban, a települések 50%-a ezek közül került ki (*1. táblázat*). E városok előretörésének okai közismertek: kibontakozó gabonakonjunktúra, agrártermelés tőkés átalakulása, vonalas infrastruktúra (vasút) gyors kiépülése stb. A kibontakozó „ agrárbiznisz” (BELUSZKY P. 2016. 113. o.) elsősorban szintén az alföldi városokat hozta kedvező helyzetbe.

II.2. A városok jogállása

Az osztrák-magyar kiegyezéssel megalkotott dualizmus rendszerébe a törvényhatósági (1870), a községi (1871), s végül a fővárosi törvény (1873) illesztette be a magyarországi településeket. E közigazgatási reformok a történelmi Magyarországon – Budapeستől és Fiumétől eltekintve – lényegében törvényhatósági jogú és ún. rendezett tanácsú városok létezését ismerték el közigazgatási-jogi szempontból. Az 1876. évi törvény előzményének tekintett 1870. évi 42. törvénycikk rendelkezései kevésbé ismertek. Pedig e törvény volt az első kísérlet a sokszínű feudáliskori városi kiváltságok közötti egységesítésre. Közjogi értelemben 1870-ben 867 városi rangú település (98 szabad királyi és kiváltságos város és 769 mezőváros) volt a történelmi Magyarországon (2. táblázat), melyek első „megrostálására” 1870-ben, az un. „a köztörvényhatóságokat rendező törvénnyel” (1870. 42. tc.) került sor. A törvény értelmében 91-re emelkedett a rendezett tanácsú városok száma.

2. táblázat. A történelmi Magyarország településállománya (1870)

Országrés	szabad királyi és kiváltságos város	rendezett tanácsú város	mezőváros	falú és község	puszta, telep stb.	Összesen
Magyarország	48	88	663	9466	3616	13881
Erdély	30	-	48	2207	94	2379
Fiumei ker.	1	-	-	3	-	4
Horvát-Szlavónország	8	-	40	2941	250	3239
Határőrvidék	11	3	18	1756	-	1788
Összesen	98	91	769	16373	3960	21291

Forrás: Keleti K. (1873) 37. o.

A törvényhatósági jogú és rendezett tanácsú városok alapvetően a szabad királyi városok közül kerültek ki 1870-ben. Az 1870. évi törvény még átmeneti megoldást alkalmazott azzal, hogy meghagyta a feudális városi kiváltságokat, de a törvényhatósági jogú városok körét 20 településsel bővítette Magyarországon (pl. Kecskemét, Nagyvárad, Versec stb.). Külön törvényt alkottak 1871-ben, amely törvényhatósági joggal ruházta fel Pancsovát, valamint 1873-ban Baját és Hódmezővásárhelyt, illetve az 1870. évi törvény hatálya nem érintette Horvát-Szlavónországot. Érdemes az 1870. évi 42. törvény néhány paragrafusát szó szerint is idézni:

1. § A vármegyék, székelyszékek, Jász-Kun, Hajdu- és nagyikikindai kerület, Kővár-, Fogaras és Naszód vidéke, a szepesi XVI város kerülete, és a szabad királyi valamint a 88-ik §-ban elősorolt városok, mint önálló törvényhatóságok, jövőre is gyakorolni fogják a törvény korlátai között:

a) az önkormányzatot,
b) az állami közigazgatás közvetítését,
c) ezeken felül a törvényhatóságok egyéb közérdekű, sőt országos ügyekkel is foglalkozhatnak, azokat megvitathatják, azokra nézve megállapodásaikat kifejezhetik, egymással és a kormánnyal közölhetik, s kérvény alakjában a képviselőházhoz közvetlenül felterjeszhetik.

Buda és Pest városok beligazgatási szervezéséről azonban külön törvény rendelkezik.

52. § A vármegyék és törvényhatósági joggal felruházott városok élén a megyei, illetőleg városi főispán, a székelyszékek élén a főkirálybíró, a kerületek és vidékek élén a főkapitány, a szepesi kerület élén a kerületi gróf áll, kiket a belügyminiszter előterjesztésére, tekintet nélkül az örökös főispánokra, a király nevez ki és mozdít el.

88. § Az erdélyi megyék, a székelyszékek, a Jász-Kun-, Hajdu-, nagyikikindai kerület, a szepesi XVI város kerülete, Kővár, Fogaras és Naszód vidéke, nemkülönbén a következő városok: Kecskemét, Nagyvárad, Versetz, Zilah, Göllniczbánya, Abrudbánya, Vizakna, Vajda-Hunyad, Kézdi-Vásárhely, Hátszeg, Sepsi-Szt-György, Székely-Udvarhely, Bereczk, Csik-Szereda, Szék, Kolos, Ilyefalva, Oláhfalva, Szász-Régen és Fogaras a jelen törvény értelmében szervezkedett törvényhatóságokká alakulnak át.

A Királyföld rendezéséről az 1868:XLIII. tc. 10. §-ának rendelete folytán külön törvény intézkedik.

89. § Törvényhatósági joggal felruházott városok a belügyminiszter engedélyével rendezett tanácsú városokká vagy nagy községekké alakulhatnak át.

Ha az átalakulást a város lakosságának azon része kívánja, mely együttesen a városi összes egyenes államadónak legalább felét fizeti, az átalakulás meg nem tagadható. A belügyminiszter minden átalakulást az országgyűlésnek bejelenteni s országszerte köröztetni köteles.

90. § Az állami közigazgatás költségeit jövőre a törvényhatóságok saját házi pénztáraikból fogván fedezni, a pénzügyminiszter, egyetértőleg a belügyminiszterrel, még ez év folytán törvényjavaslatot terjeszt elő a föld-, ház-, jövedelem- és személyeskereseti adó oly mérvű leszállításáról, hogy a leszállítás a lehetőségig megfeleljen azon főösszegnek, a melyet az állam a f. évben közigazgatási czélokra az összes törvényhatóságnak kiszolgált.

A városok jogállásában bekövetkezett félmegoldás (a szabad királyi városok több mint kilencvenöt százaléka rendezett tanácsú városi státuszban maradhatott a dualizmus során) nem segítette elő a városhálózat új elemekkel való feltöltődését, azaz a természetes szelekciót. Beluszky professzor megállapítása szerint a városhálózat dualizmus kori átalakulása (modernizációja) alapvetően a feudális korból öröklött városhálózatban zajlott, még akkor is, ha „a városállomány „mozgása” igen élénk volt a hierarchikus skálán, 1828-1910 között a városok kb. 45%-ának jelentősen változott a pozíciója” (BELUSZKY P. 2016. 115 O). E tekintetben az 1. táblázat adatai meggyőzően támasztják alá azt a tényt, hogy a történelmi Magyarország városhierarchiájának élmezőnye egy évszázad alatt alig változott.

A TOP 10-es lista (a 10 legnépesebb város) alapján látható, hogy milyen mértékben következett be állománycserélődés az élboly városai között. A toplista

1787-ben: 1. Pest-Buda, 2. Debrecen, 3. Pozsony, 4. Kecskemét, 5. Szeged, 6. Szabadka, 7. Selmec- és Béalábánya, 8. Brassó, 9. Eger és 10. Miskolc. Ugyanez a toplista, 1870-ben: 1 Pest-Buda, 2. Szeged, 3. Szabadka, 4. Hódmezővásárhely, 5. Pozsony, 6. Debrecen, 7. Kecskemét, 8. Arad, 9. Temesvár, 10. Békéscsaba, illetve 1900-ban a következő: 1. Budapest, 2. Szeged, 3. Szabadka, 4. Debrecen. 5. Pozsony, 6. Hódmezővásárhely, 7. Zágráb, 8. Kecskemét, 9. Temesvár, 10. Arad.

A legnagyobb probléma, hogy a városok jogállása 1870-ben már csak nagyon bizonytalanul tükrözte a városok társadalmi, gazdasági, adminisztratív, illetve kulturális súlyát. Ez utóbbiak gyors változását a jogállásbeli változás csak lassan vagy egyáltalán nem tudta leképezni, azaz a szabad királyi városok kiváltságainak elvesztésére a 19. század első felében már nem találunk példát. A változások elkerülhetetlenségét ismerték el az 1870. évi 42. törvénycikkben. Egyetértek Beluszky professzorral, hogy: „a szabad királyi városok igen heterogén csoportot alkottak a feudális kor végén központi szerepkörük (hierarchikus rangjuk), gazdasági jelentőségük, urbanizáltságuk színvonala, népességszámuk stb. alapján Pesttől, Budától, Pozsonytól, Győrtől, Kassától, Kolozsvártól, az országos és regionális gazdasági-szellemi központoktól a városi funkciót nem vagy alig betöltő Rusztig, Libetbányáig, Szentgyörgyig, Bakabányáig, Újbányáig stb.” (BELUSZKY P. 2016. 118. OLD.).

Keleti Károly vizsgálatainak az az egyik legnagyobb buktatója, hogy az 1870-es állapotokat figyelembevevő hierarchia-vizsgálatok során – a fentiekén túlmenően – nem bizonyultak városoknak vagy városi szerepkörük igen csekély volt a rendezett tanácsú városok (91 db) negyedének. A felvidékiek közül például Somorja, Privigye, Dobsina, Jolsva, Nagyrőcze, illetve a szepességi városok, de a partiumi Tasnád, Szilágysomlyó, valamint az erdélyi Felvinc és Teke ki is maradt Keleti hierarchiájából. Nem jártak jobban a rangsorba bekerült erdélyi törpevárosok sem (pl. Szék, Kolos, Ilyefalva, Bereck, Oláhfalva stb.), valamennyi a rangsor végén szerénykedett (KELETI K. 1873).

Ugyanakkor 1870-ben már nagyszámú olyan települése volt a történelmi Magyarországnak (pl. Sátoraljaújhely, Máramarossziget, Munkács, Kaposvár, Fehértemplom, Mezőkövesd, Érsekújvár, Szombathely stb.), melyek városi szerepköre, hierarchikus rangja messze meghaladta a fent említettekét. Az általunk vizsgált 143 város jogi megoszlása 1870-ben: Budapest székesfőváros, 23 szabad királyi város, 5 törvényhatósági jogú város, 79 rendezett tanácsú város és 33 mezőváros. Ugyanezen városok jogi differenciálódása 1900-ban: Budapest székesfőváros, 30 törvényhatósági jogú város, 87 rendezett tanácsú város és 23 község.

Azt tapasztaljuk, hogy a jogi kategorizálással és a népességszám szerinti településhierarchiával sem igazán könnyen boldogulunk. Nyilvánvaló, hogy mind a jogi, mind a népességszám szerinti meghatározás önmagában rendkívül sok kívánnivalót hagy maga után, azaz más támpontokat is be kell vonnunk a városállomány hierarchikus vizsgálatába.

III. Néhány városi funkció, mint hierarchizáló tényező

Közismert tény: a funkcionális városszemlélet képviselői abból indulnak ki, hogy (pusztán jogi, illetve népességszám szempontból) egy kor adott települései nem fedik le a városi funkciókat. Ezért egyenként meg kell vizsgálni a városi szerepköröket, és megállapítani, hogy mely város tölt be ténylegesen városi funkciót az adott időszakban, és ezeket kell összehasonlítani. E tekintetben főleg az okoz gondot az 1870-es évekre vonatkozóan, hogy rendkívül nehéz megmondani: melyek voltak azok a városi funkciók, amelyek relevánsnak és értékállóknak bizonyultak, hiszen köztudott, hogy a városok központi funkciói a 19. század második felében gyorsan devalválódtak (pl. bank és pénzügyintézetek, kórházak, oktatási intézmények stb.).

A fentiekben túl azt is figyelembe kell venni, hogy a központi funkciók mennyiségi és térbeli elterjedésének differenciái, illetve alá-fölé rendeltségi viszonyai még a legegyszerűbbnek tartott „leltározó módszer” alkalmazása esetén is kikényszeríti a súlyozást. E tekintetben is elfogadjuk a Beluszky professzor által kialakított „piramist” (BELUSZKY P. 2016. 122. o.), amely elsősorban a végső sorrend kialakításában kaphatnak majd fontos szerepet, ezek 1870-re vonatkozó konkrét hierarchizálásra alkalmas teljes „leltározása” és az eredmények bemutatása, egy későbbi tanulmányom alapját fogja képezni:

- országos szintű intézmények
- regionális szintű intézmények (pl. sajtóügyi bíróság, postaigazgatóság, pénzügyigazgatóság és bíróság, püspökség, hadtestparancsnokság stb.)
- fejlett megyeszékhelyek intézményei (pl. ügyészség, főiskola és/vagy papnevelő intézet, jogakadémia, ezredparancsnokság stb.)
- megyeszékhelyek intézményei (pl. királyi törvényszék, bank, főgimnázium, adóigazgatóság stb.)
- középvárosi intézmények (pl. algimnázium, kórház, takarékpénztár stb.)
- járási szintű (kisvárosi) intézmények (pl. járásbíróság, adóhivatal stb.)

A városok központi funkcióit tekintve nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy a kiépülő és felülről létrehozott modern köz- és szakigazgatás megteremtésével és az ezekhez kapcsolódó központi funkciók megtelepülésével a közigazgatási központok kitüntetett szerepet és jelentőséget kaphatnak, ezzel jelentősen torzít(hat)ják a spontán társadalmi-gazdasági folyamatok által megtelepülő központi szerepkörök reális figyelembe vételét és értékelését. Természetesen e probléma erőteljesebben a 19/20 század fordulójára érik be, s korántsem lehet véletlen, hogy Beluszky professzor 1900-ra elkészített hierarchiájában az ország városhiányos külső perifériáján található megyeszékhelyek (pl. Liptószentmiklós /80./, Túrócszentmárton /81./, Alsókubin /82./ stb.) kedvező pozíciókat foglaltak el.

E tanulmányban az adminisztratív és az egyéb intézményeket (pénzügyintézeti, oktatási, műveltségi fok, egészségügyi stb.) külön-külön vettem számba s az egyes hierarchikus szintek esetében, kiküszöbölve a közigazgatás dominanciáját.

III. 1. A közigazgatás

A közigazgatás valójában a végrehajtó hatalom funkcióit (jogalkotás és jogszolgáltatás) gyakorolja és valósítja meg, ezért amellett, hogy megváltoztatása érzékenyen érintheti az állampolgárok jogait, a központok kijelölését a mindenkori hatalmi törekvések és politikai elképzelések igen erőteljesen befolyásolják. A kiegyezés után megalkotott törvényhatósági vármegyék létrehozása az un. dekoncentrált közigazgatás alapjainak megteremtését jelentette, azaz a kormányzat a szakigazgatást nem hagyta a konzervatív, gyakran ellenzéki olykor képzetlen vármegyei adminisztráció kezében. Minden minisztérium kiépítette a megyékben saját szakigazgatási apparátusát (pl. tankerületek, pénzügyigazgatóságok stb.), szinte mindent hierarchikusan tagolva. Mindez azt is eredményezheti, hogy a csak közigazgatási központi szerepkörrel rendelkező csekély népességű, városi funkciókat nélkülöző, városi társadalommal és polgársággal sem rendelkező települések is magas hierarchikus besorolást nyerhettek (pl. Nagyszőlős, Beregszász stb.).

A középszintű közigazgatási egységek és központok (vármegyék) esetében az 1876. évi 33. tc. megjelenéséig nem volt jelentős változás, ekkor azonban a vidékeket (pl. Határőrvidék, Kővár stb.) és a kerületeket (pl. Jász, Kun, Nagykikindai stb.) beolvasztották a vármegyékbe, illetve új vármegyéket (pl. Hajdú) alakítanak ki és szüntetnek meg (pl. Zaránd). Néhány vármegye székhelyének (pl. Csongrád, Szabolcs stb.) áthelyezésére is ekkor kerül sor. Mozgalmasabb a járások és székhelyeinek változása, e tekintetben elegendő arra utalni, hogy az 1871. évi 31 tc. alapján 360 járásbírószéket állítottak fel a történelmi Magyarországon. Természetesen e kör vizsgálata kimarad, mert szétfeszítené e tanulmány publikációs terjedelmi korlátait.

A szakigazgatás különböző ágai (pl. igazságszolgáltatás, adóigazgatás stb.) és szintjei gyorsan kiépültek, e tekintetben is a középvárosi szintig hatol elemzésünk, miként a tradicionális egyházigazgatás esetében is csak a püspökségek (római-, görög katolikus és ortodox) és az egyházkerületek (ágotai és evangélikus) központjait jelezzük a 3. táblázatunkban.

III. 2. A bank és pénzügyi rendszer

A modern bank és pénzügyi rendszer fejlődését megjelenítő bank és takarékpénztári hálózat elemeinek száma 1866-ban 66 db. A kiegyezés után azonban olyan bankalapítási láz tört ki, melynek eredményeként 1870-re a pénzügyintézetek száma 220-ra emelkedett, minden megyeszékhelyen volt már legalább egy pénzügyintézet, de a községekben (pl. Apostag, Abaújszántó, Budaörs, Torna, Szered, Újverbász stb.) is megjelent egy-egy takarékpénztár, azaz hierarchiaképzésben játszott szerepe gyorsan devalválódott. Valamelyest javítana a helyzeten a pénzügyintézetek vagyoni helyzetének vizsgálatba vonása, ez

azonban csak 1876-ra vonatkozóan áll rendelkezésünkre a statisztikai adatbázisban (HIVATALOS STATISZTIKAI KÖZLEMÉNYEK. BP. 1878.). Ezen adatok a komplex (súlyozott) városhierarchiai sorrend megalkotásának fontos részelemei lehetnének, különösen a közép- és kisvárosok differenciálásában. Arról sem feledkezhetünk azonban meg, hogy a hazai modernizáció pénzügyi forrásainak több mint felét ekkor még a külföldről érkező működő tőke biztosította (KÓKAI S. 1999). Az 1870. évi állapotot tekintve Magyarországon és Erdélyben (Horvát-Szlavónország részletes adatai hiányoznak) 49 bank és 145 takarékpénztár működött (3. táblázat), s ezen felül még hét nagyvárosban az Osztrák Nemzeti Banknak is volt egy-egy fiókja (Pest-Buda, Brassó, Debrecen, Fiume, Kassa, Nagyszében, Temesvár).

III. 3. Az egészségügy

A 19. század közepén az országban mintegy 90 kórház működött, de közel felük csak néhány ágygal rendelkező szegényotthonnak volt tekinthető. 1856-ban megtörtént a szegényházak és a kórházak szétválasztása. A közkórházak száma az 1860-as évek elején 39 volt, mintegy 2500 ágygal. A legnagyobb közkórház a pesti Szent Rókus Kórház volt (600 ágygal, 10 osztállyal, 21 orvossal, 53 ápolóval). Az 1863-ban első állami kórházként alapított 382 ágyas pozsonyi közkórház országos jellegű intézményként működött, a többiek megyei, ill. városi alárendeltségben. Országos jellegű intézmény volt még két szemgyógyintézet és néhány bujakóros kórház. A kiegyezés idején 44 intézet 4884 ágygal működött: két országos közkórház, 28 egyéb közkórház, 2 országos tébolyda, 8 szemkórház és 4 bujasenyves kórház. 1868-ban nyílt meg a Lipót mezei elmeorvosintézet 550 szervezett ágygal (ANDRÉKA B. 1995). Az egészségügyi funkciók tekintetében, a kórházügy lendületes fejlesztésének eredménye, hogy a gyógyintézetek száma az 1867. évi 33-ról 1877-re 239-re emelkedett (GORTVAY GY.1953). A kórházak szerepét a hierarchiaképzésben az is jelzi, hogy 1877-ben a kórházak megoszlása a következők szerint alakult: 3 országos kórház, 31 közkórház, 96 megyei közkórház, 5 fertőző/bujasenyvi/kórház, 14 irgalmasrendi, 6 fegyintézeti, 84 börtönkórház és 2 tébolyda funkcionált hazánkban. Az orvosokkal való ellátottságot és az orvoshiányt is jelzi, hogy 1878-ban 1132 közegészségi körből 489 nem volt orvossal ellátva (GORTVAY GY.1953). Az 1870. évre vonatkozóan sajnos nem áll olyan országos összesítés rendelkezésünkre, amelyből ismernénk a kórházak számát és települési megoszlását, emellett fontos lenne a kórházak ágyszámának vizsgálatba vonása is. Pest-Budán 1870-ben az alábbi kórházak működtek:

I. sz. női klinika	1786
I. sz. szemészeti klinika	1801
Stefánia szegény gyermekkórház.....	1845

Fülgyógyászati klinika.....	1870
Szt. Rókus-kórháza és fiókjai	1798
Erzsébet szeretetház kórházi osztálya.....	1854
Szent Erzsébet-apácarend női kórháza.....	1785
Irgalmasrend kórháza.....	1806
Pesti izraelita hitközség kórháza.....	1842
Ferenc József kereskedelmi kórház	1848
Bethesda-közkórház.....	1866
Szövetkezetek Erzsébet-kórháza.....	1870
Dr. Schwartzel elme- és idegyógyászat.....	1850
Lipótmezei m. kir. állami elme- és idegyógyintézet.....	1868
Dr. Batizfalvy-szantórium	1859

1870-ben a pesti egyetem orvosi kara mindössze 146 klinikai betegággal rendelkezett. Mindez azonban csak a „jéghegy” csúcsa, mert a hazai kórházakban 1877-ben mindössze 84.710 beteg töltött hosszabb-rövidebb időt. Nem jobb a helyzet a gyógyszertárak tekintetében sem, mert 1870-ben a népszámlálási adatok szerint kb. 700 gyógyszerész tevékenykedett a történelmi Magyarországon, így ez nem volt ekkor városhierarchiai tényező.

III. 4. Az oktatás

Az oktatási funkciók tekintetében meghatározó volt az Eötvös-féle népoktatási törvény (1868. 38. tc), amely az elemi oktatástól a felsőoktatásig részletesen meghatározta és szabályozta az intézmények működését. Ez a hierarchiailag is jól tagolt oktatási rendszerből a gimnáziumok teszik leginkább lehetővé a differenciálódás érzékeltetését. Közismert azonban, hogy 1867-ben az egyházak tartották fenn a középiskolák 90%-át Magyarországon, viszonylag alacsony tanulói létszámokkal. A gimnáziumok száma a történelmi Magyarországon 1863-ban 126 db volt 37769 tanulóval (Horvát-Szlavónországban 6 db /1116 tanuló/, Erdélyben 27 db /5169 tanuló/, Határőrvidéken 3 db /442 tanuló/, Magyar Királyságban 90 db /21052 tanuló/). A tíz év alatt bekövetkezett változásokat jelzi, hogy 1871-ben Magyarországon és Erdélyben 103 főgimnázium /22058 tanuló/, 54 algimnázium /8011tanuló/, 11 főreáltanoda /4123 tanuló/ és 17 alreáltanoda /1488 tanuló/ működött (Keleti K. 1871). Látszólag nem történt jelentős elmozdulás, azonban a teljességhez hozzá tartozik, hogy a kiegyezést követő dinamizmus az önálló magyar felsőoktatás kiépülésében csúcsonyult ki. a kiindulási alap: 1867-ben az országban 41 hittudományi (1877-ben 45 db) főiskola és 12 db jogakadémia (1877-ben is 12 db) funkcionált.

A magyar felsőoktatás legjelentősebb intézménye az 1783-ban Pestre telepített „királyi magyar egyetem” volt, amelynek „újból szervezéséről” Eötvös József 1870. április 7-én nyújtotta be törvényjavaslatát. Eötvös már 1868 elején felszólította a kolozsvári Orvossebészeti Tanintézet és a kir. Jogakadémia

testületét, hogy tegyenek javaslatot az egyetem megalapítására. A sikertelen első próbálkozást követően mindez 1872 szeptemberében realizálódott.

A kiegyezéskor a magyar műszaki felsőoktatás egyetlen intézménye a Budán működő József Polytechnikum volt. A kormány első intézkedései közé tartozott az intézmény működési feltételeinek javítása, illetve „újjászervezése”, egyetemi rangra emelése, amire 1871 nyarán került sor. Az egyetemi képzés három karon – a mérnöki, a gépészmérnöki és az általános „szakosztály” keretében – indult meg. A kor másik hazai műszaki felsőoktatási intézménye az 1735-ben alapított, 1867-ben állami irányítás alá vont selmecebányai Erdészeti és Bányászati Akadémia volt (KELEMEN E. 2016).

A magasabb szintű szakképzés intézményei – az 1869-ben „m. kir. felsőbb gazdasági tanintézet” nyilvánított – újraindított mosonmagyaróvári és keszthelyi, valamint az újonnan létesített debreceni, kassai és kolozsvári intézetek voltak. Trefort Ágoston 1874-es rendelte az utóbbiakat változatlanul – és névlegesen – „felsőfokú”, lényegében azonban középfokú tanintézeté nyilvánította, a képzés magasabb követelményeinek megfelelő mosonmagyaróvári intézetet viszont akadémiának minősítette.

Az Állatorvosi Főiskola a pesti egyetem állatgyógyászati tanszékéből 1875-ben önállósult Magyar Királyi Állatorvosi Tanintézet néven.

Az 1871-ben alapított Országos Magyar Királyi Mintarajztanoda és Tanárképezde célja a rajztanárok képzése és a képzőművészeti pályát választó fiatalok alapképzése volt. 1875-ben megkezdődhetett az első tanév az Országos Magyar Királyi Zeneakadémián. Az 1866-ban alapított Országos Színészeti Tanoda szerepe szintén kiemelkedő.

Az akadémia-jellegű speciális funkciójú intézmények sorában említhetjük végül az 1872. évi 16. törvény által életre hívott Magyar Királyi Honvédségi Ludovika Akadémiát, ami az 1808-ban alapított, de – különböző okok folytán – gyakorlatilag mindeddig szünetelő intézmény életre keltését jelentette.

A hallgatók szám az ország 55 felsőoktatási intézményében 1867-ben 4830 fő, 1877-ben 64 intézményben 6721 fő, azaz szó sem volt tömegképzésről, de megnyilvánul a kettősség, amelynek egyik pólusa a robbanásszerűen fejlődő Pest-Buda (1873-tól Budapest), a másik az ébredező vidéki (nagy)városok.

III. 5. A műveltségi állapot

Az első hazai tanügyi törvény (1868) rendelkezése alapján a korábbi népiskolát hatosztályos elemi népiskolává kellett átszervezni. A törvény megjelenésének idején a tanköteles korú gyermekek 48%-a járt rendszeresen iskolába. 1872-re ez az arány 55%-ra emelkedett, de 1870-ben Magyarország lakosságának 68,7%-a nem tudott írni, olvasni, 1910-re azonban számuk már csak a lakosság 31,3%-át tette ki. A műveltségi állapotban fennálló differenciáknak Keleti Károly is jelentős szerepet tulajdonított városhierarchiai vizsgálataiban: „ e

tekintetben csak annyit szükséges megjegyezni, hogy legfeljebb is oly népeiséget fogadhatnánk el városi elemnek, melynek legalább fele tud olvasni-írni” (KELETI K. 1871. 411. OLD). Ilyen város 1870-ben 103 db volt a történelmi Magyarországon: „Magyarországon 38 szabad királyi város és kiváltságos és 33 tízezer főnél népesebb település; Erdélyben 12 szabad királyi és kiváltságos város; Hotvát-Szlavonországban és a Határőrvidéken 10-10 szabad királyi és kiváltságos város.” (KELETI K. 1871. 412. OLD). Az említett 103 városból azonban Keleti Károly táblázatos kimutatásaiban a Horvát-szlavonországi és a határőrvidéki városok adatai sajnálatos módon kimaradtak, ezért a 3. táblázat adatai között mi csak azokat tudtuk feltüntetni, amelyeket az 1870. évi népszámlálásban megtaláltunk. A műveltségi állapotok részletes elemzésétől eltekintünk, hiszen néhány „kétes” adat (pl. Kunszentmártonban a lakosság 91,3%-a ismerte és olvasta vagy le is tudta írni a betűket, ez az érték a legmagasabb volt a városok között ?!) bizonytalanságot jelent.

3. táblázat. Néhány városi funkció a történelmi Magyarország vizsgált településein (1870)

Központok	Népesség 1870	közigazgatás 1870	pénzüntézetek		főiskola tanítókép ző papnevel de	gimnázium		írni- olvas ni tudók (%)	
			bankok	takarékp.		nagy	kis		
1. Pest	200476					4	2	1	71,9
2. Buda	53998	szkfv, msz	8+1*	3		-	1	-	69,3
3. Óbuda	16002					-	-	-	84,3
4. Szeged	70022	szkv	1	2	1	1	-	-	37,7
5. Szabadka	57556	szkv	-	1	-	1	-	-	21,6
6. Hmvasárhely	49153	tjv	-	1	-	1	-	-	57,4
7. Pozsony	46540	szkv,msz.	1	2	2	1	-	-	72,6
8. Debrecen	46111	szkv.	1+1*	1	1	1	-	-	79,9
9. Kecskemét	41195	szkv	-	1	1	1	-	-	46,6
10. Arad	32725	szkv,msz.	2	2	2	1	-	-	49,7
11. Temesvár	32223	szkv,msz.	+1*	2	2	1	-	-	53,9
12. Békéscsaba	30022	-	1	-	-	-	-	-	65,4
13. Nagyvárád	28698	tjv, msz.	1	1	2	1	1	1	61,3
14. Brassó	27766	msz.	1+1*	1	-	2	-	-	49,9
15. Makó	27759	msz.	-	1	-	-	-	-	61,9
16. Szentes	27658	msz.	-	2	-	-	-	1	56,7
17. Kolozsvár	26638	szkv, msz.	1	1	3	1	-	-	56,7
18. Zombor	24309	szkv, msz.	1	-	1	-	1	-	27,5
19. Pécs	23863	szkv, msz.	1	1	2	1	-	-	66,2
20. Székesfehérvár	22683	szkv, msz.	1	1	1	1	-	-	74,0
21. Békés	22547	-	1	-	-	-	-	-	67,8
22. Szarvas	22446	-	-	1	1	-	-	-	71,6
23. Cegléd	22216	-	-	1	-	-	-	-	61,7
24. Nyíregyháza	21896	-	1	1	-	-	-	1	56,1
25. Kassa	21742	szkv, msz.	1+1*	1	2	1	-	-	62,8
26. Kiskunfélegyháza	21313	ker.	-	1	-	-	-	1	25,1
27. Miskolc	21199	msz.	2	1	2	2	-	-	62,2
28. Sopron	21108	szkv, msz.	-	1	1	1	-	-	81,6
29. Versec	21095	tjv	1	1	-	-	-	1	35,3
30. Mezőtúr	20447	-	-	1	-	-	-	1	56,2
31. Jászberény	20233	ker.	1	-	-	-	-	1	46,1
32. Nagykőrös	20091	-	-	1	-	-	-	1	56,3

33.	Győr	20035	szkv, msz.	1	1	2	1	1	72,0
34.	Zenta	19938	-	-	1	-	-	-	35,2
35.	Zágráb	19857	szkv, msz.	na	na	1	1	-	38,3
36.	Nbecskerek	19660	msz.	1	-	-	1	1	36,0
37.	H.böszörm.	19208	ker.	-	1	-	1	-	67,2
38.	Eger	19150	msz.	-	1	2	1	-	45,1
39.	Újvidék	19119	szkv	1	1	-	1	-	39,6
40.	Nagyszeben	18998	msz.	+1*	1	2	2	-	67,6
41.	Nagykikinda	18834	ker.	-	1	-	-	-	26,1
42.	Gyula	18495	msz.	-	1	-	-	-	43,7
43.	Sz.németi	18353	szkv	-	1	2	2	-	62,4
44.	Baja	18169	tjv.	1	1	-	1	-	49,5
45.	Csongrád	17356	-	-	1	-	-	-	39,6
46.	Eszék	17247	szkv, msz.	na	na	-	1	-	38,4
47.	Pancsova	16888	tjv, ker.	1	1	-	-	-	39,7
48.	Kalocsa	16302	-	-	1	-	1	-	63,3
49.	Szolnok	15847	msz.	-	1	-	1	-	40,4
50.	Gyöngyös	15830	-	1	1	-	1	-	45,3
51.	Orosháza	14554	-	-	-	-	-	-	67,3
52.	Esztergom	14512	msz	-	1	-	1	-	65,9
53.	Karcag	14486	ker.	-	1	-	1	-	72,6
54.	Pecska	14236	-	-	-	-	-	-	27,6
55.	Pápa	14223	-	1	1	1	1	-	69,3
56.	Óbecse	14058	-	-	-	-	-	-	33,9
57.	Selmecz- és Béalánya	14029	-	-	1	2	1	-	55,9
58.	Fiume	13314	szkv	+1*	1	1	1	-	45,8
59.	Hajdúnánás	13198	-	-	-	-	-	-	69,8
60.	Kiskunhalas	13127	-	-	-	-	1	-	61,1
61.	Törökszentmiklós	13024	-	-	-	-	-	-	55,6
62.	Vác	12894	-	1	1	2	1	-	59,6
63.	Nagykároly	12754	msz.	1	1	-	1	-	53,3
64.	Marosvásárhely	12678	szkv, msz.	1	1	1	1	-	53,1
65.	Magyarkanizsa	12594	-	-	1	-	-	-	32,5
66.	Dunaföldvár	12382	-	-	1	-	-	-	48,4
67.	Nagyszalonta	12333	-	-	1	-	-	1	60,7
68.	Hajdúszoboszló	12269	-	-	1	-	-	1	61,8
69.	Komárom	12256	szkv, msz.	-	1	1	1	-	59,7
70.	Mohács	12140	-	-	-	-	-	1	54,4
71.	Veszprém	12002	msz.	-	1	1	1	-	69,8
72.	Besztercebánya	11780	msz.	-	1	1	1	1	70,2
73.	Brezsnóbánya	11776	-	---	-	-	-	1	72,4
74.	Lugos	11654	msz.	-	-	-	1	-	34,7
75.	Nagykanizsa	11128	msz.	1	1	-	1	1	57,0
76.	Nagyszentmiklós	11108	-	-	1	-	-	1	na.
77.	Szekszárd	11069	msz.	-	1	-	-	-	72,7
78.	Apatin	11047	-	-	1	-	-	-	60,1
79.	Ungvár	11017	msz.	1	1	1	1	1	51,7
80.	Túrkeve	10969	-	-	1	-	-	-	84,8
81.	Mezőberény	10915	-	1	-	-	-	-	78,1
82.	Eperjes	10772	msz.	1	1	1	1	-	57,6
83.	Nyitra	10683	msz	1	1	1	1	-	na.
84.	Varasd	10623	szkv, msz.	na	na	-	1	-	46,1
85.	Kisújszállás	10376	-	-	1	-	1	-	82,3
86.	Abony	10232	-	-	1	-	-	-	45,4
87.	Dévaványa	10165	-	-	-	-	-	-	54,0
88.	Kunszentmárton	10036	-	-	-	-	-	-	91,3
89.	Dettva/Gyetva	10035	-	-	-	-	-	-	33,8
90.	Zimony	10046	szkv	na.	na	-	-	-	13,2
91.	Sátoraljaújhely	9946	msz.	1	1	-	1	-	na.
92.	Tata	6028	-	-	1	-	1	-	na.
93.	Nagyszombat	9737	-	-	1	2	1	-	69,3
94.	Szombathely	9666	msz	-	1	1	1	1	na.

95.	Érsekújvár	9483	-	-	1	-	-	2	na.
96.	Paks	9434	-	-	1	-	-	-	na.
97.	Nagybánya	9082	-	-	1	-	1	-	45,3
98.	Nagykálló	5835	msz	-	1	-	-	-	na.
99.	Balassagyarmat	6435	msz	-	1	-	-	-	na.
100.	Ipolyság	2413	msz	-	1	-	-	-	na.
101.	Vukovár	na.	msz	na	na	-	-	-	na.
102.	Keszthely	5473	-	-	1	1	-	1	na.
103.	Károlyváros	na.	-	na	na	-	1	-	61,8
104.	Pozsega	na.	msz	na	na	-	1	-	34,7
105.	Belovár	na.	msz	na	na	-	-	-	0,6
106.	Magyaróvár	3454	msz	-	1	1	1	-	na.
107.	Aranyosmarót	2125	msz	-	-	-	-	-	na.
108.	Belényes	3105	-	-	-	-	1	-	na.
109.	Kőszeg	6915	-	-	1	-	1	1	84,9
110.	Késmárk	3938	-	-	1	-	1	-	65,9
111.	Trencsén	3949	-	-	1	-	1	-	70,3
112.	Lőcse	6887	ker.	1	1	1	1	-	55,5
113.	Zólyom	2047	-	-	-	-	-	1	72,7
114.	Szentgyörgy	3026	-	-	-	-	-	1	58,7
115.	Szokolca	5278	-	-	-	-	-	1	66,0
116.	Privigye	2719	-	-	-	-	-	1	na.
117.	Bártfa	5303	-	-	1	-	1	-	48,6
118.	Körmöcb.	8442	-	-	1	-	1	-	59,1
119.	Kisszeben	3078	-	-	-	-	1	-	55,0
120.	Zilah	5787	msz	-	-	-	1	-	48,3
121.	Modor	5066	-	-	-	-	1	-	62,4
122.	Korpona	3742	-	-	-	-	-	1	59,7
123.	Kaposvár	6649	msz	-	1	-	1	-	na.
124.	Kismarton	2476	.	-	-	-	1	-	82,2
125.	Léva	5914	-	-	1	-	1	-	na.
126.	Rózsáhegy	6142	-	-	1	-	1	-	na.
127.	Losonc	3934	-	-	-	1	-	1	na.
128.	Zsolna	2870	-	1	-	-	1	-	na.
129.	Beregszász	6272	msz	-	-	-	-	-	na.
130.	Munkács	8602	-	-	1	-	-	-	na.
131.	Rimaszombat	4796	msz	1	1	-	-	-	na.
132.	Rozsnyó	4855	-	-	1	2	2	-	na.
133.	Igló	6691	-	-	1	-	-	1	na.
134.	Szepesváralja	3360	-	-	1	-	-	1	na.
135.	Mmsziget	8833	msz	-	1	1	1	-	na.
136.	Szilágysomlyó	4786	-	-	1	-	1	-	na.
137.	Karánsebes	3512	ker.	-	-	-	-	-	na.
138.	Fehértemplom	8284	ker.	1	-	-	-	-	2,9
139.	Liptószentmiklós	1820	msz	-	-	-	-	-	na.
140.	Túrószentmárton	1844	msz	-	1	-	-	1	na.
141.	Alsókubin	1501	msz	-	-	-	-	-	na.
142.	Kunszentmiklós	5593	-	-	-	-	1	-	na.
143.	Nagyszőlős	4406	msz	-	-	-	-	-	na.
144.	Beszterce	7212	msz	-	-	-	2	-	57,4
145.	Gyulafehérvár	7955	-	-	-	1	1	-	45,1
146.	Dés	5832	msz	-	-	-	-	-	38,0
147.	Szamosújvár	5188	-	-	-	-	-	-	44,2
148.	Medgyes	6712	-	-	-	-	1	-	51,3
149.	Segesvár	8204	-	-	-	-	1	-	59,2
150.	Szászsebes	5790	-	-	-	-	-	-	36,2
151.	Szászváros	5661	-	-	-	-	1	-	45,8
152.	Vajdahunyad	2597	-	-	-	-	-	-	56,5
153.	Erzsébetváros	2550	-	-	1	-	1	-	38,7
154.	Dicsőszentmárton	1716	msz	-	-	-	-	-	na.
155.	Székyudvarhely	5173	msz	-	-	1	1	-	62,0
156.	Fogaras	4714	msz	-	-	-	-	-	47,8

157. Kézdivásárhely	4546	-	-	-	-	1	-	54,6
158. Szászrégen	5507	-	-	-	-	-	-	40,4
159. Nagyenyed	5779	msz	-	-	1	-	-	44,0
160. Torda	8803	msz	-	-	-	-	-	60,9
161. Déva	3277	msz	-	-	-	-	-	na.
162. Csíkszereda	1247	msz	-	-	-	1	-	60,0
163. Sepsiszentgyörgy	5142	msz	-	-	-	-	-	43,1
Összesen			-	47+7	105**	63	96	30

Forrás: saját szerkesztés

+1* Osztrák Nemzeti Bank fiókjai

** A táblázatban szereplő településeken túlmenően a következő 40 településen működött takarékpénztár 1870-ben: Abaújszántó, Alsó-Mecenzéf, Aszód, Bethlen, Bonyhád, Budaörs, Csákova, Dobsina, Gödöllő, Homonna, Jolsva, Kis-Czell, Kisvárd, Körmend, Kula, Lippa, Nagytapolcsány, Oravicabánya, Szepesszombat, Palánka, Pinkafő, Salgótarján, Sárvár, Sümeg, Szokolca, Szentendre, Gölniczbánya, Szered, Szigetvár, Tapolca, Tokaj, Tolcsva, Torna, Törökbecse, Új-Arad, Újpest, Újverbász, Vágújhely, Zalaegerszeg, Zombolya.

III. Összegzés

A történelmi Magyarország feudális városállományát a gazdaság felgyorsult fejlődése olyan kihívások elé állította a 19. század közepétől, amelyekhez csak a legnagyobb népességszámmal, kedvező közlekedéscsoporthelyi adottságokkal és modernizálódó társadalommal rendelkező elemei tudtak alkalmazkodni. A kiépülő tőkés gazdaság és társadalom, illetve a modern állam igazgatási-szervezési központigénye ekkor még a kezdeti lépéseknél tartott, ez volt az az elrugaszkodási állapot, ahonnan kiindulva 1910-re városaink differenciálódása korábban soha nem látott léptékűvé vált. Pest-Buda robbanásszerű fejlődése és modernizálódása lassan és diffúz módon hatott vidéki nagyvárosainkra. A vizsgált tényezők mennyisége és minőségi differenciái adalékként szolgálhatnak a komplex városhierarchia megalkotásához, e tanulmányban ez még nem – érthető okok miatt – még nem valósulhatott meg.

Felhasznált irodalom

- ANDRÉKA B. (2005): A kórházügy történeti áttekintése. I. rész. = Kórház 2 (1995) No. 5. pp. 36–40.
- BÁCSKAI V. (1988): Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején. Budapest.
- BELUSZKY P. (1990): A polgárosodás törékeny váza – városhálózatunk a századfordulón. In: Tér és Társadalom 4. pp. 13-56.
- BELUSZKY P. (2004): A szabad királyi városok a dualizmus korában. pp. 3-17. (Internetes letöltés: 2016. ápr. 01)
- BELUSZKY P. (2003): Magyarország településföldrajza. Dialóg-Campus, Budapest-Pécs.
- BELUSZKY P. (2016): Másodkézből. Társadalom-földrajzi tanulmányok. Pécs: MTA RRTK Regionális Kutatások Intézete, 2016. 257 p.

- CZOCH G. - SZABÓ G. - ZSINKA L. (1993): Változások a magyar város- és településrendszerben. *Aetas* 4. pp. 113-133.
- DÁNYI D. (1993): Az 1850. és az 1857. évi népszámlálás. Budapest.
- DÁNYI D. (1995): Demográfiai átmenet (1880-1960). In.: Magyarország társadalomtörténete (szerk. Kövér Gy.). Bp. p.386.
- GULYÁS L. (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest. pp. 38-40.
- GULYÁS L. (2009): Regionális folyamatok a 19. században. In. A modern magyar gazdaság története. Széchenyitől a Széchenyi-tervig (szerk. Gulyás L.). JATE Press-Szegedi Egyetemi Kiadó. pp. 93-95.
- GULYÁS L. (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690-1914. Kárpátia Stúdió. Budapest. pp. 145-182.
- GYÁNI G.–Kövér Gy. (1998) : Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Budapest.
- GYIMESI S. (1975): A városok feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. Akadémiai Kiadó, Bp. p.273.
- KELEMEN E.: A magyar felsőoktatás története a dualizmus korában. Internetes hozzáférés: 2016. 08.11.
- KELETI K. (1871): Hazánk és népe a közigazdaság és a társadalmi statisztika szempontjából. Pest. p.510.
- KELETI K. (1873): Hazánk és népe a közigazdaság és a társadalmi statisztika szempontjából. Második, átdolgozott kiadás. Pest. p.400.
- KÓKAI S.(1999): Az Alföld vonzásközpontjai és –körzetei a XIX. század közepén. Nyíregyháza, p. 181.
- MAJOR J. (1964): A magyar városhálózatról. Településtudományi Közlemények 16. pp.32–65.
- MAKKAI L. (1961): A magyar várostörténet vázlata. In. Vidéki városaink. Budapest.
- THIRRING G. (1911): Városaink népességének alakulása 1787-től 1910-ig. Budapest.
- THIRRING L. (1983): Az 1869–1980. évi népszámlálások története és jellemzői. I. rész. (1869–1910). KSH, Budapest.
- TÓTH J. (1988): Urbanizáció az Alföldön. Budapest, p. 200.
- VÖRÖS K. (1973): A magyarországi városfejlődés a dualizmus korában. In. Tanulmányok Somogy megye múltjából 4. Somogy Megyei Levéltár. Kaposvár. pp. 189-203.

Adattárak

- A magyar korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt. Budapest, 1871.
- A Magyar Korona országainak helységnévtára. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1873.
- Magyarország községeinek és városainak népessége az 1850., 1857. és 1870. években. KSH, Budapest, 1984.
- Magyarország hitelintézetei 1876-ban. Hivatalos Statisztikai Közlemények. Bp. 1878. p. 192.

A MAGYARORSZÁGI VÁROSÁLLOMÁNY 1892-BEN

SZULOVSZKY JÁNOS*

The hierarchic classification of urban settlements in 1892

Investigating the central function of towns has been a key topic of interest from the beginnings within the broad research activity of Pál Beluszky. He executed his research regarding settlement hierarchy for numerous time horizons (1900, 1910, 1930, 1960, 1970, 2000) ranking the settlements based on the number and diversity of basic urban (central) functions.

As a tribute to his activity this study aims to reconstruct settlement-hierarchy (apart from towns in Croatia-Slavonia and Fiume) using his method of classification expanding the time-horizon back to the 1890s. 216 settlements were involved in our investigation, while there were 222 towns used up in the research done by Beluszky for the 1900s: the common set of the two investigations ranged up to 182 towns. Beluszky managed to use more than 70 variables when categorized the settlements, while from 1892 only 64 variables were available.

Not surprisingly, the results show great similarity to Beluszky's research especially on the higher level of settlement hierarchy. As there had been only 8 years difference between the investigations, there were only minor differences regarding the rankings of settlements. Differences were observable especially at the lower hierarchic levels. Only 5 out of the 77 mediocre towns, but 35 out of the 86 small towns were 'new' in this group in 1900.

Beluszky Pál kiterjedt munkásságában szinte e kezdetektől fogva fontos helyet foglal el a magyarországi települések központi szerepkörének vizsgálata (vö. Sziráki 2006). Több időmetszetben is végzett a településhierarchiára, s ezen belül főként a városállományra vonatkozó, alapvető analitikus kutatásokat (BELUSZKY 1964, 1966A, 1966B, 1966C, 1967, 1968, 1990A, 1990B, 1992, 2007, 2008, 2009, BELUSZKY-GYÖRI 1999, 2004, 2005). Felfogása szerint a városok hierarchikus rangját a városi alapfunkciók („központi helyi” funkciók) mennyisége és sokfélesége, az egyes településekben előforduló városi alapfunkciókat ellátó intézmények hierarchikus fokozata határozza meg.

Vizsgálódásai során empirikus, „leltározó” módszert alkalmaz: a figyelembe vett városi intézményeket hierarchikus szintjük alapján rangsorolja. A rangsorolás alapjául az ún. *diszperziós érték*, vagyis az egyes központi szerepkörű intézményekkel ellátott települések és az ország összes településének hányadosa szolgál. Tehát minél ritkábban fordul elő valamely indikátor, annál magasabb

* A szerző az MTA BTK Történettudományi Intézete tudományos főmunkatársa. A tanulmány a K111766 OTKA-pályázat keretében készült. Ezúton is köszönöm Demeter Gábor térképkészítésben nyújtott segítségét.

hierarchikus szintet jelöl. Az előfordulás-gyakoriság mutatószáma lehetővé teszi a különböző intézmények hierarchikus szintjének összehasonlítását. Beluszky azokat a településeket tekinti városoknak, amelyekben a városi alapfunkciók („általános városi funkciók”, „központi helyi funkciók”) bizonyos mennyisége koncentrálnak (BELUSZKY 1967. 545). Ezért a diszperziós érték meghatározása után a következő lépésben számba veszi, hogy az egyes települések milyen mértékben részesednek a különböző hierarchikus szintekbe sorolt intézményekből. Amennyiben egy város valamely hierarchikus szintbe sorolt intézmények legalább 75,1%-ával rendelkezik, akkor e hierarchikus szinten *teljes értékű*, ha 50,1—75%-ával, akkor a *hiányos*, ha 25,1—50%-ával, akkor a *részleges központok* közé sorolja (BELUSZKY 1973a.125).¹ (A leltározás módszeréről bővebben ld.: BELUSZKY P. 1966b. 331-335, 1967. 544-551, 2008: 202-206).

Megközelítésében a települések hierarchikus rangja elsősorban a városi (alap)funkciók differenciáltságát, az ellátott feladatok szintjét, az ellátott szerepkör „gyakoriságát” fejezi ki, s nem azok mennyiségét. A hierarchikus szintkülönbsége egyúttal többnyire világosan kifejez különböző feladatokat és hatásköröket is. A jellemzően az országos hatókörű intézmények székhelyeül szolgáló, s a magyar városállományból voltaképpen minden paraméterét tekintve egyértelműen kimagasló, s az országos szintet jelentő Budapest székesfővárosa alatt² Beluszky – „tapasztalati úton” – öt funkciócsoportot, ill. városhierarchia-szintet határozott meg a rájuk jellemző intézmények hatóköre alapján: I.) regionális szint, II.) fejlett megyeszékhelyek, III.) megyeszékhelyek, IV.) középvárosi szint, V.) járási székhely szint. E szintek egyúttal sajátos településtípusokat jelölnek ki.

A 19-20. század fordulója városállományának főbb osztályait ekként jellemzi Beluszky:

- I. *Regionális centrumok*. Intézményei: pl. egyetemek, főiskolák, királyi ítélőszékek, országos biztosítótársaságok ügynökségei, kerületi iparfelügyelet, postaigazgatóságok, bányakapitányságok, királyi főügyészségek stb. Ezek az intézmények 2-18 településen fordultak elő.
- II. *Fejlett megyeszékhelyek*. Intézményei: pl. kereskedelmi és iparkamarák, reál-gimnáziumok, ügyvédi kamarák, erdőfelügyelőségek, az Osztrák–Magyar Bank fiókjai stb. Ezek 19-39 településen működtek.
- III. *Megyeszékhely-szintű városok*. Intézményei: megyei törvényszékek, pénzügy igazgatóságok, tanítóképzők, kórházak, királyi ügyészségek stb. 40-79 településben voltak megtalálhatóak.

¹ Egyes munkáiban az egyes szinteken belül csupán két altípust (teljes értékűek, ill. részlegesek) különböztet meg. Ld. pl. Beluszky 1990b.

² „Budapestet eleve kizártuk a további vizsgálódásból; helye a magyar településhálózat piramisának csúcán vitathatatlan.” Beluszky 1966b: 332.

IV. *Középvárosok*. Intézményei: közjegyzők, gimnáziumok, pénzügyőrségek, vasúti mérnökségek, csendőrszakaszok székhelyei stb. Ezek 80-185 településen voltak fellelhetők.

V. *Kisvárosok*. Járási székhely szintű intézmények: járásbíróságok, adóhivatalok, kincstári postahivatalok, szolgabíróságok stb. 186-380 településen fordultak elő (BELUSZKY 1990b. 17).

Az utóbbi két kategória kapcsán indokolt megjegyezni, hogy a közép-, illetve a kisváros elnevezés nem áll kapcsolatban a település lélekszámával, pusztán csak az ellátott városi funkciók méreteire, összetételére utal (BELUSZKY 1992. 28. 12. jegyzet).

Beluszky különböző időmetszetekben (1900, 1910, 1930, 1960, 1970, 2000) végzett elemzéseinek egyik tanulsága az, hogy az egyes városi szerepkörű intézmények hierarchikus értéke változó: az idő múlásával az intézmények diszperziója nyomán az intézmények többségének csökken a jelenléti értéke. Jól szemlélteti ezt a középiskolák példája: míg a 19. század közepén megyei szintű, s a századforduló táján pedig középvárosi szintű funkciókat töltöttek be, addig az 1950-es évek elejének iskolaalapítási hulláma nyomán járási szintre, majd a hatvanas évek elejére az elemi centrumok szintjére süllyedt a hierarchikus értéke (BELUSZKY 1966b. 125).

Ismeretes – s erre nem egyszer maga Beluszky is rámutatott (pl. BELUSZKY 1973a: 462.) –, hogy a település- vagy városhierarchia kutatása terén alkalmazott módszereknek két alaptípusa alakult ki. Az általa követett, az egyes központi funkciójú intézményeket „leltározó” eljárás mellett a másik út deduktív jellegű: a városiasodás valamely követelményén méri le a település hierarchikus szintjét, vagy pedig valamely ágazatban (pl. belkereskedelem) kimutatható hierarchikus tagolódást általánosítja a városi funkciók egészére. A városra, mint a társadalmi munkamegosztás gócpontjára tekintve jómagam korábban az egyes településeken jelenlévő szakmák száma alapján (JEKELFALUSSY 1892, SZULOVSZKY 2000) rekonstruáltam ily módon a települések hierarchiáját 1892-ből (SZULOVSZKY 2015).

Beluszky Pál munkássága előtti tisztelgés gyanánt most az általa alkalmazott módszerrel vállalkozom a korabeli városállomány feltérképezésére – azzal a különbséggel, hogy csak a szűkebben vett Magyarországra összpontosítok, tehát eltekintek az akkor közjogilag ugyan idetartozó, ám területileg Horvát-Szlávnországra ékelődő Fiume, valamint Zágráb és a többi horvát település vizsgálatától. A számításokhoz az adatokat elsősorban az 1892. évi Helységnevtár, kisebb részben pedig *Magyarország iparosainak és kereskedőinek cím- és lakjegyzéke* szolgáltatta (JEKELFALUSSY 1892a, 1892b). E kötetek anyaggyűjtését és az adatok ellenőrzését 1892 májusában, illetve októberében zárták le. Jóllehet, az előbbi kiadvány az élet jó néhány területén (például *igazságügy*: kir. ítélő tábla, törvényszék, járásbíróság; *pénzügy*: pénzügyigazgatósági, adóhivata-

li és pénzügyőrségi központok; *had- és belügy*: törzs-, szárny- és szakaszparancsnokságok telephelyei) megadja azokat a településeket, amelyek az adott vonatkozásban valamilyen szinten székhelynek számítanak, azonban nem tartalmazza a teljes intézményhálózat adatait: az egészségügy területéről csak a gyógyszerárak számadatait adja meg (amely egyébként megtalálható az iparos és kereskedő címtárban is), és igen hézagosak az oktatás szférájáról közöltek. E hiányosságokat sajnos más egykorú források segítségével sem lehet maradéktalanul pótolni, így több olyan tényezőt (pl. az ügyvédek, orvosok, vagy a különböző szintű oktatási intézmények jelenlétét), amelyeket elemzéseim során Beluszky Pál figyelembe vett, kénytelen voltam mellőzni. Míg a professzor úr 70-75 különböző hatókörű intézmény alapján végezte kutatásait, jómagam összesen 64 indikátor alapján rekonstruáltam a korabeli városállományt (ld.: Függelék). Beluszky többször is megfogalmazta, hogy a központi funkciójú intézményeknek csupán egy reprezentatív mintája alapján végezte elemzéseit, s nem törekedett *valamennyi* korabeli városi funkció számbavételére. Az elmondottak miatt e teljességet még ha szerettem volna, akkor sem célozhattam meg.

Az egyes hierarchia-szintek feltérképezése során az adott szinthez tartozó intézményeken kívül tekintetbe vettem az esetleg jelenlévő, a városhierarchia magasabb szintjére jellemző intézmények meglétét is. Azonos számú intézmény-jelenlét esetén a kisebb átlagos diszperziós értékkel rendelkező helyiséget rangsoroltam előbbre (minél ritkább az előfordulása egy intézménynek, annál kisebb a diszperziós értéke). Az így rekonstruált városállomány (216) hasonló méretű volt, mint a Beluszky Pál által kalkulált századfordulós állapot (222).

A főváros alatti *regionális centrumok* szintjét mindkét évmetszetben ugyanaz a kilenc város alkotta. A rangsor azonban csekély mértékben eltért. 1892-ben a teljes értékű regionális centrumok élén Debrecen állt, amelyet Kolozsvár, Pozsony és Szeged követett. Beluszky 1900-as számításai szerint Kolozsvár, Pozsony, Szeged és Kassa mögött a civis város csak a részleges regionális centrumok körét vezette. Ez utóbbiak sorába Pécs, Temesvár, Nagyvárad és Arad tartozott – illetve az 1892-es mutatók szerint Kassa. A századfordulóra a rangsorban négy helyet visszaeső Debrecen nem számítva, a másik 8 település mindegyike csupán egy grádussal tért el a másik időmetszetbeli rangsorolt helyétől.

A második hierarchia-szint, a *teljes értékűen*, illetve a *részlegesen fejlett megyeszékhely*-állomány esetében is nagyfokú a hasonlóság. 1892-ben 14, 1900-ban 15 település tartozott e csoportba. E két halmaz jelentős, 12 városnyi átfedést mutat. Bár 1892-ben a részlegesen fejlett megyeszékhelyek sorában a két utolsó: Kecskemét és Szabadka 8 év múlva a 23. helyről az 54-re, illetve 24-ről a rangsor 48. helyére csúszott vissza, illetve Nyitra a 46-ról nagy ugrással a 23-ra emelkedett, e szinten az átlagos eltérés 2-4 között mozgott, a szint településeinek átlagos helyváltoztatási abszolút mutatója

A *teljes értékű*, illetve a *részleges megyeszékhely-szintű* városok sorába 1892-ben összesen 36, 1900-ban pedig 34 település tartozott. A két időmetszet

listáján e szinten is sok a közös városnév: 31 helyiség fordul elő mind a két esztendőben. A rangsor helyeit tekintve itt már nagyobb a mozgás. Az abszolút eltérés csoportátlaga 10,7 (a teljes értékű alcsoportnál 9,7, a részleges megyeszékhelyek alcsoportjánál: 12,2).

A városhierarchia két alsó szintjén jelennek meg a századfordulón olyan települések, amelyek a korábbi időmetszet listáján nem fordultak elő. A 77 közép-városból 5, a 86 kisváros közül viszont már 35 ilyen település akadt. A városállomány e szintjeihez sorolt településeknél rendszerint meglehetősen nagy a rangsorban az eltérés a másik időmetszetben elfoglalt helyhez képest. Ennek több oka is lehet. Mivel a városhierarchia alsóbb régiói meghatározásánál kevesebb a figyelembe vehető, „leltározható” intézmények száma, itt jobban torzíthat az a körülmény, hogy az 1892. évi metszet elkészítéséhez rosszabb volt a forrásadottság. Úgy vélem, az esetleges torzító hatás legfeljebb csak a városhierarchia alsóbb régióiban elfoglalt rangsor-hely megbízhatóságát kérdőjelezheti meg egyes esetekben, az alsóbb szintek városállományának összetételére már kevésbé hathatott. Feltétlenül számításba kell venni azt is, hogy az idő múlásával a diszperziós értékek csökkenhetnek. Jóllehet, a két időmetszet nem esik távol egymástól, ám a 19. század utolsó harmadában olyan erőteljes változások zajlottak az ország egyes iparosodó, urbanizálódó pontjain, amelyek egyes települések felemelkedéséhez vezettek. Nem véletlen, hogy az 1900-as városállományba olyan dinamikus fejlődő főváros környéki települések is bekerültek, mint Újpest, Budafok, Kispest, Rákospalota, vagy iparvidékek olyan reprezentáns helyei, mint Salgótarján, Petrosény, Stájerlakanina vagy Resicabánya.

Mindent összevetve, az 1892. évre megkonstruált városhierarchia megalapozottságát jelzi az a lényeges körülmény, hogy ennek, illetve a Beluszky Pál által 1900-ra meghatározott városállománynak a halmaza között jelentős, több mint 80%-os az átfedés: 182 település szerepel mindkettőben.

Függelék

A magyarországi városhierarchia 1892-ben és 1900-ban

	1892		1900	Rangsor-változás 1892-höz képest
1.	Budapest	1.	Budapest	0
<i>I.1. Teljes értékű regionális centrumok</i>				
2.	Debrecen	2.	Kolozsvár	+1
3.	Kolozsvár	3.	Pozsony	+1
4.	Pozsony	4.	Szeged	+1
5.	Szeged	5.	Kassa	+1
<i>I.2. Részleges regionális centrumok</i>				
6.	Kassa	6.	Debrecen	-4
7.	Temesvár	7.	Pécs	+1

8.	Pécs	8.	Temesvár	-1
9.	Arad	9.	Nagyvárad	+1
10.	Nagyvárad	10.	Arad	-1
<i>II.1. Teljes értékű fejlett megyeszékhelyek</i>				
11.	Marosvásárhely	11.	Miskolc	+2
12.	Sopron	12.	Székesfehérvár	+3
13.	Miskolc	13.	Brassó	+3
14.	Nagyszeben	14.	Sopron	-2
15.	Székesfehérvár	15.	Győr	+3
16.	Brassó	16.	Nagyszeben	-2
17.	Besztercebánya	17.	Szombathely	+4
18.	Győr	18.	Máramarosziget	+4
<i>II.2. Részleges fejlett megyeszékhelyek</i>				
19.	Szatmárnémeti	19.	Szatmárnémeti	0
20.	Eger	20.	Nagybecskerek	+5
21.	Szombathely	21.	Zombor	+5
22.	Máramarosziget	22.	Marosvásárhely	-11
23.	Kecskemét	23.	Nyitra	+23
24.	Szabadka	24.	Eger	-4
		25.	Besztercebánya	-8
<i>III.1. Teljes értékű megyeszékhely-szintű városok</i>				
25.	Nagybecskerek	26.	Sátoraljaújhely	+2
26.	Zombor	27.	Lugos	+6
27.	Beszterce	28.	Veszprém	+19
28.	Sátoraljaújhely	29.	Kaposvár	+13
29.	Eperjes	30.	Eperjes	+1
30.	Trencsén	31.	Déva	+19
31.	Gyula	32.	Balassagyarmat	0
32.	Balassagyarmat	33.	Ungvár	+1
33.	Lugos	34.	Dés	+3
34.	Ungvár	35.	Nagyenyed	+20
35.	Újvidék	36.	Komárom	+23
36.	Szolnok	37.	Zalaegerszeg	+11
37.	Dés	38.	Trencsén	+8
38.	Nagykanizsa	39.	Nyíregyháza	+
39.	Nyíregyháza	40.	Beszterce	+13
40.	Esztergom	41.	Beregszász	+10
41.	Gyulafehérvár	42.	Zilah	+15
42.	Kaposvár	43.	Székelyudvarhely	+11
43.	Lőcse	44.	Székelyudvarhely	+14
44.	Segesvár	45.	Torda	-7
45.	Nagykároly	46.	Rimaszombat	-10
46.	Nyitra	47.	Csikszereda	-6
47.	Veszprém	48.	Szabadka	-24
48.	Zalaegerszeg			
49.	Pancsova			
<i>III.2. Részleges megyeszékhely-szintű városok</i>				
50.	Déva	49.	Szolnok	+13
51.	Beregszász	50.	Esztergom	-10

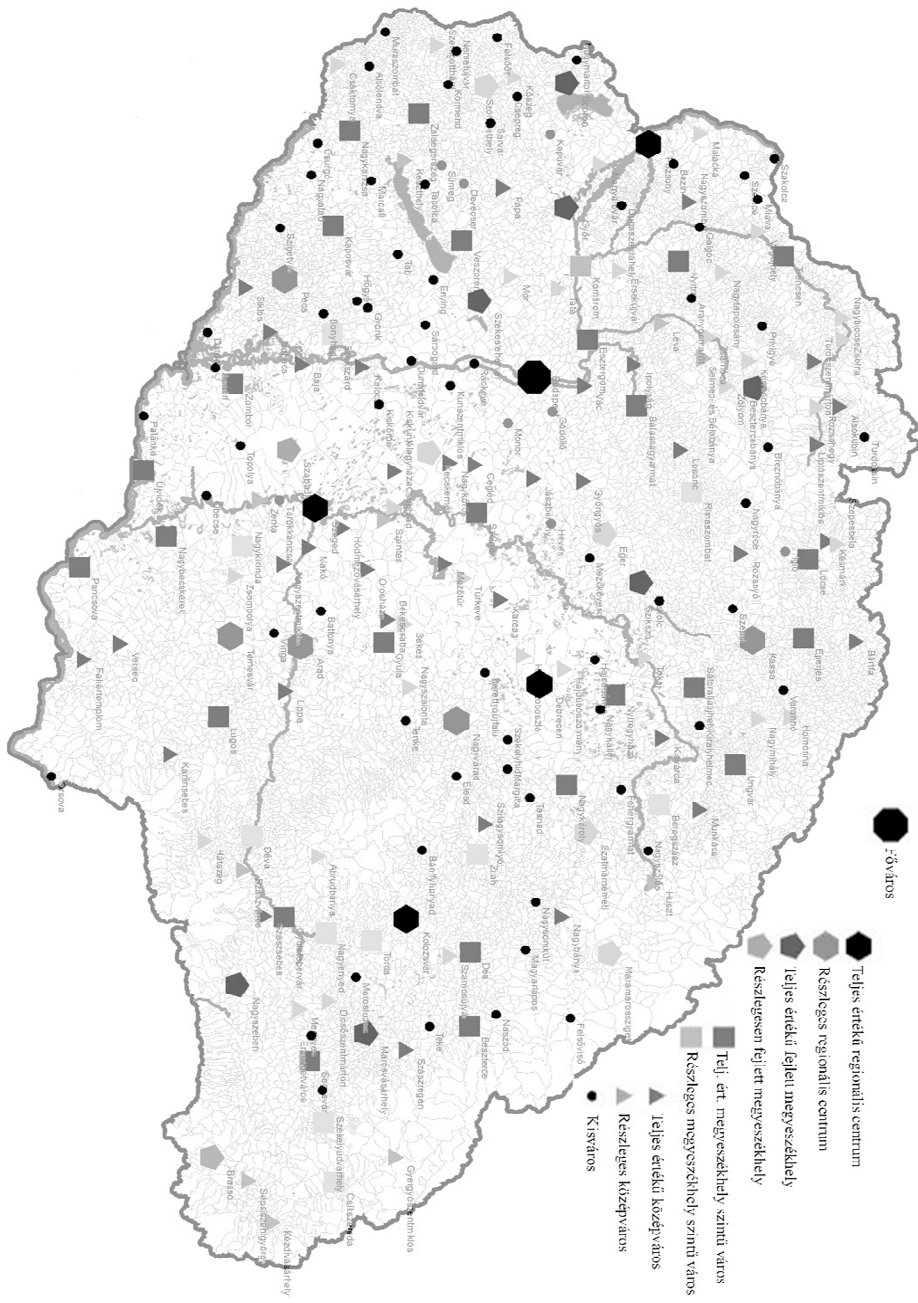
52.	Torda	51.	Gyula	-20
53.	Csikszereda	52.	Nagykároly	-7
54.	Székelyudvarhely	53.	Lóce	-10
55.	Nagyenyed	54.	Kecskemét	-31
56.	Rimaszombat	55.	Újvidék	-20
57.	Zilah	56.	Nagykanizsa	-18
58.	Szekszárd	57.	Pancsova	-8
59.	Komárom	58.	Segesvár	-14
60.	Nagykikinda	59.	Sepsiszentgyörgy	+6
<i>IV.1. Teljes értékű középvárosok</i>				
61.	Fehértemplom	60.	Gyulafehérvár	-19
62.	Vác	61.	Munkács	+5
63.	Léva	62.	Fehértemplom	-1
64.	Karánsebes	63.	Losonc	+6
65.	Sepsiszentgyörgy	64.	Makó	+6
66.	Munkács	65.	Versec	+2
67.	Versec	66.	Ipolyság	+14
68.	Kalocsa	67.	Fogarás	+30
69.	Losonc	68.	Dicsőszentmárton	+44
70.	Makó	69.	Nagykikinda	-9
71.	Kézdivásárhely	70.	Baja	+5
72.	Pápa	71.	Vác	-9
73.	Nagybánya	72.	Nagybánya	+1
74.	Szilágysomlyó	73.	Léva	-10
75.	Baja	74.	Kézdivásárhely	-3
76.	Szászrégen	75.	Liptószentmiklós	+4
77.	Jászberény	76.	Túrócszentmárton	+19
78.	Alsókubin	77.	Alsókubin	+1
79.	Liptószentmiklós	78.	Zenta	+5
80.	Ipolyság	79.	Pápa	-7
81.	Karcag	80.	Nagyszombat	+2
82.	Nagyszombat	81.	Szentes	+13
83.	Zenta	82.	Kalocsa	-14
84.	Kisvárd	83.	Hódmezővásárhely	+20
85.	Késmárk	84.	Békéscsaba	+8
86.	Rozsnyó	85.	Kiskunfélegyháza	+5
87.	Szászsebes	86.	Jászberény	-9
88.	Szászváros	87.	Rózsahegy	+27
89.	Gyöngyös	88.	Szászrégen	-12
90.	Kiskunfélegyháza	89.	Karánsebes	-25
91.	Nagykőrös	90.	Szarvas	
92.	Békéscsaba	91.	Mezőtúr	+16
93.	Cegléd	92.	Mohács	+14
94.	Szentes	93.	Gyöngyös	-4
95.	Túrócszentmárton	94.	Érsekújvár	+27
96.	Keszthely	95.	Kisvárd	-11
97.	Fogarás	96.	Keszthely	0
98.	Selmec- és Bélabánya	97.	Szilágysomlyó	-23
99.	Huszt	98.	Rozsnyó	-12

100.	Siklós	99.	Oravica	
101.	Orosháza	100.	Magyaróvár	+13
102.	Nagyszentmiklós	101.	Homonna	+18
103.	Hódmezővásárhely	102.	Erzsébetváros	+60
104.	Lippa	103.	Aranyosmarót	+43
105.	Bártfa	104.	Szentgotthárd	+36
106.	Mohács			
107.	Mezőtúr			
108.	Gyergyószentmiklós			
<i>IV.2. Részleges középvárosok</i>				
109.	Zsarnóca	105.	Újpest	
110.	Békés	106.	Cegléd	-13
111.	Kőszeg	107.	Nagykőrös	-16
112.	Dicsőszentmárton	108.	Hajdúböszörmény	+9
113.	Magyaróvár	109.	Karcag	-28
114.	Rózsahegy	110.	Orosháza	-9
115.	Mór	111.	Óbecse	+80
116.	Abrudbánya	112.	Selmec- és Bélabánya	-14
117.	Hajdúböszörmény	113.	Nagyszalonta	-7
118.	Hajdúszoboszló	114.	Kisújszállás	
119.	Homonna	115.	Igló	+53
120.	Nagyszalonta	116.	Huszt	-17
121.	Érsekújvár	117.	Kunszentmiklós	+68
122.	Körmöcbánya	118.	Zólyom	+5
123.	Zólyom	119.	Szászsebes	-32
124.	Malacka	120.	Meggyes	+19
125.	Nagymihály	121.	Petrozsény	
126.	Nagytapolcsány	122.	Tata	+15
127.	Vágújhely	123.	Kőszeg	-12
128.	Zsolna	124.	Szamosújvár	+5
129.	Szamosújvár	125.	Szászváros	-37
130.	Hátszeg	126.	Bártfa	-21
131.	Tokaj	127.	Késmárk	-42
132.	Csongrád	128.	Vágújhely	-1
133.	Csáktornya	129.	Zsolna	-1
134.	Nagy-Bittse	130.	Csáktornya	+3
135.	Szepesbéla	131.	Nagymihály	-6
136.	Túrkeve	132.	Orsova	+11
137.	Tata	133.	Bánffyhunyard	+14
138.	Zombolya	134.	Belényes	+7
139.	Medgyes	135.	Székelykeresztúr	+42
140.	Szentgotthárd	136.	Nagyszőlős	+9
141.	Belényes			
<i>V. Kisvárosok</i>				
142.	Körmend	137.	Békés	-27
143.	Orsova	138.	Csongrád	-6
144.	Tapolca	139.	Kiskunhalas	
145.	Nagyszőlős	140.	Mezőkövesd	+18
146.	Aranyosmarót	141.	Apatin	+20

147.	Bánffyhunyad	142.	Magyarkanizsa	
148.	Monor	143.	Hajdúnánás	+23
149.	Breznóbánya	144.	Hajdúszoboszló	-28
150.	Marcali	145.	Kispest	
151.	Szigetvár	146.	Salgótarján	
152.	Berettyóújfalu	147.	Stájerlakanina	
153.	Dunaföldvár	148.	Mór	-33
154.	Dunaszerdahely	149.	Zsombolya	-11
155.	Galgóc	150.	Dunaföldvár	+3
156.	Kapuvár	151.	Paks	
157.	Kismarton	152.	Topolya	+61
158.	Mezőkövesd	153.	Hatvan	
159.	Székelyhid	154.	Nagyszentmiklós	-52
160.	Gödöllő	155.	Rákospalota	
161.	Apatin	156.	Resicabánya	
162.	Erzsébetváros	157.	Kiskőrös	+18
163.	Alsólendva	158.	Kula	
164.	Naszód	159.	Galgóc	-4
165.	Nagyatád	160.	Monor	-12
166.	Hajdúnánás	161.	Berettyóújfalu	-9
167.	Bazin	162.	Nagykálló	+27
168.	Igló	163.	Törökbecse	
169.	Vinga	164.	Sáropatak	
170.	Szokolca	165.	Felsővisó	+17
171.	Battonya	166.	Csorna	
172.	Magyarláros	167.	Budafok	
173.	Németújvár	168.	Gyergyószentmiklós	-60
174.	Szenice	169.	Lippa	-65
175.	Kiskőrös	170.	Kapuvár	-15
176.	Ráckeve	171.	Borosjenő	
177.	Székely-Keresztúr	172.	Újarad	
178.	Csepreg	173.	Verbász	
179.	Dárda	174.	Körmend	-33
180.	Élesd	175.	Palánka	+26
181.	Fehérgyarmat	176.	Tokaj	-44
182.	Felsővisó	177.	Ótura	
183.	Heves	178.	Nyírbátor	
184.	Királyhelmec	179.	Temeskubin	
185.	Kunszentmiklós	180.	Holics	
186.	Margitta	181.	Barcs	
187.	Marosludas	182.	Mátészalka	
188.	Muraszombat	183.	Tapolca	-39
189.	Nagykálló	184.	Sümeg	+9
190.	Nagysomkút	185.	Bonyhád	+21
191.	Óbecse	186.	Pöstyén	
192.	Privigye	187.	Sárvár	+5
193.	Sárbogárd	188.	Szigetvár	-37
194.	Sárvár	189.	Szokolca	-19
195.	Sümeg	190.	Szentendre	

196.	Szikszó	191.	Körmöcbánya	-69
197.	Tasnád	192.	Gölnicbánya	
198.	Törökkanizsa	193.	Vajdahunyad	
199.	Varannó	194.	Dombóvár	
200.	Felsőőr	195.	Siklós	-95
201.	Nagyróce	196.	Marcali	-46
202.	Palánka	197.	Nagytapolcsány	-71
203.	Teke	198.	Dunaszerdahely	-44
204.	Tenke	199.	Titel	
205.	Hógyész	200.	Törökkanizsa	-2
206.	Turdossin	201.	Devecser	+5
207.	Bonyhád	202.	Székelyhid	-43
208.	Devecser	203.	Nagymarton	+6
209.	Enying	204.	Nagybittse	-70
210.	Miava	205.	Malacka	-81
211.	Nagymarton	206.	Korpona	
212.	Tab	207.	Csburgó	+6
213.	Topolya	208.	Szenice	-34
214.	Szepsi	209.	Privigyé	-17
215.	Csburgó	210.	Naszód	-46
216.	Gyönk	211.	Dárda	-32
		212.	Kiscell	
		213.	Alsólendva	-50
		214.	Zirc	
		215.	Muraszombat	-27
		216.	Kismarton	-59
		217.	Kisszeben	
		218.	Abrúdbánya	-102
		219.	Hátszeg	-89
		220.	Balázsfalva	
		221.	Turdossin	-15
		222.	Nyárádszereda	

*Forrás: saját számítások Jekelfalussy 1892a, 1892b alapján, valamint Beluszky 1990b. 31-36. A **kövér** betűkkel kiemelt települések csak egy-egy évmetszetben szerepelnek.*

• Főváros

● Teljes értékű regionális centrum

● Részleges regionális centrum

■ Teljes értékű lejteli megyeszékhely

■ Részlegesen fejlett megyeszékhely

■ Telj. ért. megyeszékhely szintű város

■ Részleges megyeszékhely szintű város

▲ Teljes értékű központos

▲ Részleges központos

● Kisváros

Irodalom

- BELUSZKY P. 1964: Kereskedelmi központok Szabolcs-Szatmár megyében. – Földrajzi Értesítő 13. p. 179–204.
- BELUSZKY P. 1966a: Magyarország kereskedelmi központjai. – Földrajzi Értesítő 15. pp. 237–261.
- BELUSZKY P. 1966b: Az alföldi városias jellegű települések központi szerepköre. – Földrajzi Értesítő 15. pp. 329 – 345.
- BELUSZKY P. 1966c: Hozzászólás dr. Perczel Károly: „A társadalmi változások hatása a településhálózatra” c. előadásához. – Településtudományi Közlemények, 19. pp. 42—45.
- BELUSZKY P. 1967: A magyar városok központi szerepköre. – Statisztikai Szemle, 45. pp. 543–563.
- BELUSZKY P. 1968: Hierarchie des villes en Hongrie. – Acta Universitatis de Ludovico Kossuth nominatae, 14. pp. 27-35.
- BELUSZKY P. 1973a: Adalékok a magyar településhierarchia változásaihoz 1900–1970. – Földrajzi Értesítő, 22. 1. pp. 121–142.
- BELUSZKY P. 1973b: A település-osztályozás néhány elvi-módszertani szempontja. – Földrajzi Értesítő, XXII. évf. 4. füzet pp. 453–466.
- BELUSZKY P. 1990a: Magyarország városhálózata 1900-ban. In: Tóth József (szerk.): Tér – idő – társadalom. Huszonegy tanulmány Enyedi Györgynek. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja, 92–133.
- BELUSZKY P. 1990b: A polgárosodás törékeny váza – városhálózatunk a századfordulón. (Városhierarchia–vázlat, tényképekkel). – Tér és Társadalom, 4. 3–4. pp. 13–56.
- BELUSZKY P. 1999: Magyarország településföldrajza. Általános rész. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó. (Területi és Települési Kutatások, 13.) (Studia Regionum).
- BELUSZKY P. 2000: Egy félsiker hét stációja (avagy a modernizáció regionális különbségei a századelő Magyarországon). In: Dövényi Zoltán (szerk.): Alföld és nagyvilág. Tanulmányok Tóth Józsefnek. Budapest, pp. 299–326.
- BELUSZKY P. 2003: Magyarország településföldrajza. Általános rész. 2. javított és bővített kiadás. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó. (Dialóg Campus Tankönyvek) (Dialóg Campus Szakkönyvek) (Studia Regionum) (Területi és Települési Kutatások, 13.)
- BELUSZKY P. (szerk.) 2005-2006: Magyarország történeti földrajza I-II. Budapest – Pécs: Dialóg Campus
- BELUSZKY P. – GYÖRI R. 2005 Magyar városhálózat a 20. század elején. Budapest – Pécs: Dialóg Campus.
- JEKELFALUSSY József (szerk.) 1892a_ A magyar korona országainak helységnevtára. Budapest, Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, X., 1910. p.
- JEKELFALUSSY József (szerk.) 1892b: Magyarország iparosainak és kereskedőinek cím- és lakjegyzéke. Budapest: Pesti Könyvnyomda Rt., LXVI, 2336. p.
- SZIRÁKI ZS. (összeáll.) 2006 Beluszky Pál műveinek bibliográfiája 1959–2006. (Kutatói bibliográfiák 3.) Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja. 45. p.
- SZULOVSZKY J. 2000: A gazdasági címtárak forrásértéke. *Statisztikai Szemle*, 78. 7. sz. pp. 536–549.
- SZULOVSZKY J. 2015: A társadalmi munkamegosztás és a településhierarchia szintjei Magyarországon a 19. század utolsó harmadában. *Történeti Földrajzi Közlemények* 3. évf. 1. sz. 108-131.

A „MINTA” SZEREPE A TANYA ÉS A FALU MODERNIZÁCIÓS KÍSÉRLETEIBEN MAGYARORSZÁGON 1945-IG

HAJDÚ ZOLTÁN

Role of the „standards” in the modernisational processes of system of detached farms and villages in Hungary until 1945

Covering a longer period of time, we have briefly described modernisation efforts of various magnitude and importance concerning villages and farms in Hungary. The issue of "standard" was present in all endeavours, thus the consideration of how to make a declared goal or category more common. The state was more successful in this process by providing substantial financial resources to the model of population resettlement as well as to the development of a school system at farm level.

Tordas, a cooperative model village was not ahead of its time, but represented a special case, a successful experiment of rural modernization in Hungary in the first half of the 20th Century. It depended neither on the people of Tordas nor on the “HANGYA” movement that this model could not become a mass example. Cooperative model villages of the state-socialist period were shaped by other values.

1. Bevezetés

A minta (példa, jó gyakorlat stb.) többször és nagyon különböző területeken és célokkal jelent meg a magyar tanyák, falvak (de nem csak ott, a városok esetében is) életében. Az állam vagy különböző közösségek által létrehozott és követésre (utánzásra) javasolt objektumok (minta óvodák, minta tanyák, minta tanyasi iskolák, minta házak stb.) illetve kialakított struktúrák (sakktábla alaprajzok, stb.) hosszabb távon befolyásolták a tanyák, illetve a falvak életét. (Az 1891. évi XV, törvénycikk – a kisedóvásról – törvényi szinten fogalmazta meg egyes feladatokat illetően a mintaóvodákkal kapcsolatos feladatokat.) Voltak időszakok, amikor sajátos „mintatobzódásról” lehet beszélni.

A felvilágosult abszolutizmustól kezdve az állam fokozódó mértékben avatkozott be nem csak az állami, a középítkezések milyenségébe, hanem a magánéletre, egyéni beruházásokra is szabályozó jelleggel bírt. Terjedelmi okokból csak a tanya és a falu kérdéskörét érintjük. 1945-ig az állami beavatkozások jelentős, de korántsem minden tekintetben meghatározó szerepet töltek be, az államszocialista korszakban az állami beavatkozás lényegében totális jelleggel bírt. (A korszak „szocialista mintafalu”, „szocialista mintalakótelep”, „szocialista mintaváros” stb. kategóriáit nem érintem, csak jelzem a „minta” szinte mindenre kiterjedő megjelenését.)

A magyar modernizáció folyamatában kitüntetett kezdő időpont témánk szempontjából a török utáni újjáépítés. A telepések nem csak az otthoni lakás,

gazdálkodási, építészeti örökségüket, hagyományaikat, kultúrájukat hozták magukkal, hanem élvezték az „állam gondoskodó figyelmét is”, a tervezett típusházakat (mintaházak), sőt a szabályos (sakktábla) alaprajzot (tervezett mintatelepülések) is. Az újratelepítés fegyelmezettsége sok szempontból katonai precizitással ment végbe. A Katonai Határőrvidék területén a Habsburg hatalom már kipróbálta a mintaházak, mintaintézmények, minta szolgálati helyek szinte teljes rendszerét. (Ezek az épületek részben még ma is állnak.)

A mindenkori hatalomnak fontos volt, hogy rálátása legyen az alattvalói, majd polgárai életére, települési viszonyaira. A török kiverése után új korszak kezdődött, hiszen a jelentős mértékben elnéptelenedett hódoltsági terület nagy részét újra be kellett népesíteni. Az egyházak és a magánföldesurak mellett az államra meghatározó feladat hárult. A korszak minden szereplője tisztában volt azzal, hogy az „üres országrész”, a lakatlan birtok keveset ér, hiszen csak a rajtuk élő népesség tevékenysége révén, hasznosítása mellett válhatott adózó térré, hasznosítható földbirtokká.

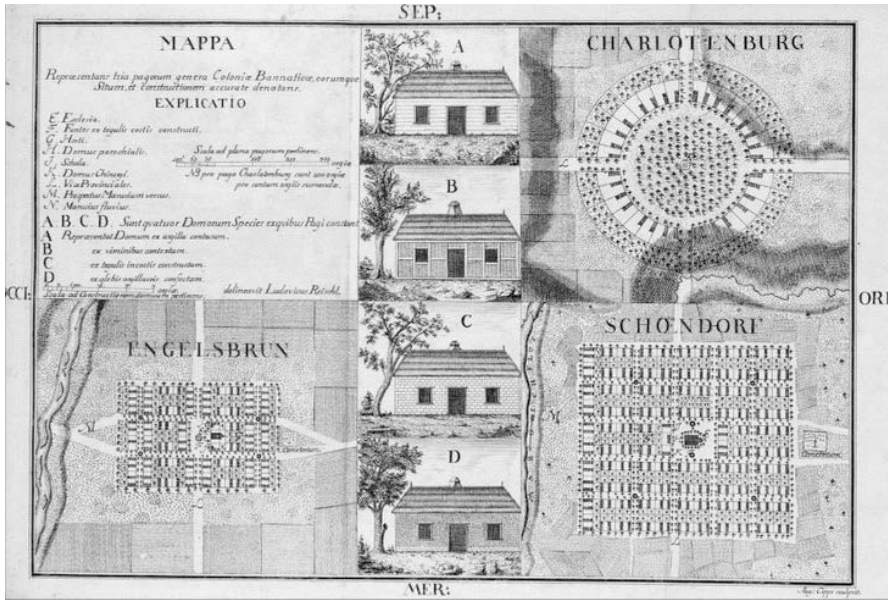
2. Szervezett, szabályozott betelepítés – szabályos (sakktábla) alaprajzú települések

A török utáni nagy betelepülési, betelepítési hullámban (a ténylegesen meglévő magánföldesúri, egyházi telepítések mellett) kiemelkedő volt a központi hatalom szerepe. Az állam előre megtervezett minta (típusházakat) ajánlott a betelepülők számára, hiszen a megtervezett házak faanyaga jelentős részben a telepések alatt (uszályba rendezve) a betelepülőkkel együtt érkezett. Így minden szempontból megalapozott volt az előre tervezés, meggyorsította a megkapaszkodás amúgy nehéz folyamatát¹.

Nem csak házmintákat javasolt az állam, hanem a telepítést előkészítő mérnökök pontosan kijelölték az egyes települések alaprajzát, a főtéren egyes esetekben már megindult a középületek építése is. A felvilágosult állam számára az áttekinthetőség, sőt a „katonás rend” fontos szempont volt a települések kiinduló állapotának a meghatározásakor (*1. ábra*).

Prinz Gyula kutatásai szerint 1044 előre megtervezett, szabályos alaprajzú település jött létre a török alól felszabadított területeken, különösen az Alföld déli részén (*2. ábra*). Ez azt jelenti, hogy a Dél-Alföld területének jelentős része új települési rendet kapott.

¹ A német népesség betelepítésének településtervezési kérdései az utóbbi időben ismét előtérbe kerültek. Gerhard Seewann két kötetes történeti monográfiájában részletesen foglalkozik a betelepítési – betelepülési folyamat települési összefüggéseivel is.

1. ábra: Családi háztípusok és települési alaprajzminták, tervek az újratelepítés időszakában. Forrás: Seewann, G. 2016.

2. ábra: A mérnöki alaprajzú települések az újjátelepülés időszakából, Prinz Gyula szerint. Forrás: Prinz-Teleki-Cholnoky é.n. III.

Nem minden telepített, illetve újratelepített falu jött létre szabályos alaprajzi keretek között. A Dunántúlon a telepített német falvak többsége a földrajzi környezethez alkalmazkodott inkább. A betelepítési időszakban létrejött települések többsége sikeresen alkalmazkodott az új feltételekhez, egyesek nagyon jelentős nagyságrendi előrelépéseket tettek, mások „kicsik maradtak,” Voltak olyanok, melyek későbbi fejlődési időszakukban is megtartották eredeti alaprajzukat, abban a szellemben és konfigurációban bővült a települési tér, s voltak nagy számban olyanok is, melyek eltértek az eredendően kialakított „szabálytól”.

3. Mintatanyát, tanyasi mintaiskolákat az Alföldre!

Mintatanya kérdése a mindenkor aktuális tanyapolitika függvényében fogalmazódott meg. Azokban az időszakokban, amikor az állam, illetve a társadalmi, gazdasági környezet támogatta, legitímálta a tanyasi létet (a tanya nem egyszerű épület, hanem életforma, gazdaság, család, társadalmi részstruktúra), akkor a tanyasi életmód megújítása, modernizálása került előtérbe.

A magyar agrárkormányzat, a mezőgazdasági érdekkörök a XIX. század utolsó harmadában kiemelten kezelték a tanyák korszerűsítésének kérdését. Csak egy példát, illetve esetet hozunk fel ennek személtetésére: 1899 szeptemberében Mezőgazdasági Országos Kiállítást rendeztek az egyik legnagyobb tanyás városban, Szegeden. A kiállítás „sorsjátékán” első díjként egy mintatanya szerepelt. A tanya épülete korszerű, tetőfedése pala volt, a melléképületek magas szintű gazdálkodásra alkalmasak voltak. A hozzá rendelt 30 hold földterület biztosította egy nagyobb család hosszú távú megélhetését. Az ilyen tanya lényegében korszerű lakás, korszerű és eredményes gazdálkodási lehetőségeket hordozott. Az agrárkormányzat és agrár-érdekképviselt gazdasági, társadalmi, kulturális megfontolások alapján javasolta a „mintatanya tömegesítését” (3. ábra).

3. ábra: Mintatanya a szegedi mezőgazdasági kiállítás katalógusából

A kérdéskör ma is napi jelleggel jelen van: a Szeged területéből önálló községgé, majd várossá vált Mórahalom 2016-ban is önkormányzati programként is

megfogalmazta és támogatja a megújuló energiát hasznosító, lényegében energetikai szempontból önálló mintatanyák kialakítását, hogy a tanyai gazdaság, életminőség a XXI. században is vonzó legyen az életformát természetes lehetőségként megélők számára.²

Az 1925-26-tól megfogalmazott Klebelsberg Kunó féle tanyasi iskolaépítési akció nemzetpolitikai, társadalmpolitikai, oktatáspolitikai dimenziói mellett egyfajta új építési-minőségi mintát vitt tömegesen az alföldi tanyavilágba. A jó, minőségi anyagokból, magas szinten megépített, műszakilag korszerű iskolák (néhány típus volt) a pedagógus házaspár lakhatását és kiegészítő mezőgazdasági tevékenységének a lehetőségét is biztosították (4. ábra).

4. ábra. Kogutowicz-féle tanyasi iskolatípus

Az önkormányzatok 2000 négyszögöl területet voltak kötelesek biztosítani az iskola (iskolakert) és a pedagógus számára (tanítókert). A tanyasi, falusi iskolákban az oktatás és nevelés szerves részéért képezte a legalapvetőbb mezőgazdasági tevékenységek megismerése.

Az Alföldet formálisan 5 kilométeres körök rendszerében tekintették át az iskolai elérhetőség szempontjából. Ha távolabb éltek a gyermekek, akkor az

² Megújuló mintatanyák Mórahalmon. <http://ekozig.homokhat.hu/morahalom/pages/varos>

önkormányzatokat iskola építésére kötelezték. Az 1926-ban felállított Országos Népisikolai Építési Alap bázisán 1932-ig mintegy 5 ezer falusi, tanyasi iskola, illetve iskolai terem épült fel, került korszerűsítésre. Típustervek alapján történt az építés.

Az iskolafejlesztési, beruházási tevékenység mintegy 47,5 millió aranypengőbe került összesen. A befektetés a korszak legeredményesebb, hosszú távon a leghatékonyabb tevékenysége volt a korabeli magyar kormányzatnak.

Az egyes települések, az egyes iskolák megépítése önálló kérdéskört jelent. Kiskunfélegyháza húsz tanyasi iskola és 19 tanítói lakás megépítésére kapott finanszírozást. A pénz fele államsegély, a másik fele kölcsönként került a városhoz. Az iskolák felépültek, és a járulékos beruházások elkészültek, a korrupciót lényegében sikerült kiküszöbölni.

4. Szövetkezeti mintafalu a két világháború között

Ha valaki csak sztereotip módon tekint a könyvek címére, azt gondolhatja, hogy valami elírás történt, hiszen hogyan lehetne 1943-ban „szövetkezeti mintafalu” kategóriában önálló kötetet megjelentetni. A korszak és a könyv címe és jelzett tartalma látszólag „nem fér össze”, de csak látszólag. A magyar szövetkezeti mozgalom nem a szocializmus időszakának a szülötte, hanem a magyar vidéki modernizáció egyik szerves jelensége volt a XIX. század végétől, a XX. század első felében.

Ha csak a közvetlen előzményeket nézzük – s nem térünk ki a magyar szövetkezeti mozgalom teljes történeti, részben településtörténeti összefüggéseire – akkor azok 1938-ban gyökereznek. Ekkor vetődött fel a szövetkezeti mintafalu kialakításának gyakorlati kérdése.

A mintafalu céljaként a következőket fogalmazták meg:

- azon szövetkezeti létesítmények bemutatása, amelyek gyakorlati alkalmazásukkal elősegítik a falu anyagi és erkölcsi jólétének fokozását,
- az elméletben megfogalmazott elképzelések gyakorlati kipróbálása, az elképzelések ellenőrzése élő közegben,
- a mintaszerű gazdálkodás elősegítése,
- másutt is bemutatható legyen, hogy az „elmélet és a gyakorlat összekapcsolva” milyen eredményeket mutathat fel a falu életében.

A terv kivitelezésére 1938. szeptember 22-iki ülésén a Hangya Szövetkezeti Központ „Szövetkezeti Tanulmányalapot” létesített, hogy a szükséges tevékenységet, beruházásokat finanszírozni tudják. A Tanulmányalap választmányába a magyar társadalom különböző szegmenseinek képviselőit hívták meg (egyházi, gazdasági, politikai élet országos és megyei személyiségei), köztük meghívásra került és azt elfogadta Fodor Ferenc geográfus egyetemi tanár

is. (Fodor Ferenc dokumentáltan részt vett a munkálatok indításában, s a kivitelezés során is többször jelen volt a jegyzőkönyvek tanúsága szerint).

A Budapesthez közeli, Fejér megyei Tordast azért választották a „kísérlet helyszínének”, mert bonyolult vallási, társadalmi összetételű volt, s egyben jelentős problémákkal küzdött a mindennapi gazdálkodásban.

Az egész munka a falu történetének és adott helyzetének feltárásával kezdődött. Az eredeti adat-felvételezéstől a helyi gazdatársadalom meggyőzésén át a kiviteli tervek elkészítésén keresztül széles, s valódi társadalmi egyeztetések kertében indult meg, illetve folyt.

A település életének állandó kérdése volt a lakóházak építése. A község hagyományos lakóházai sem a helybeliek, sem pedig a felmérést végző szakemberek szerint nem igazán képviseltek népi jelleget és értéket. Ugyanakkor Budapest közelsége miatt a két világháború között megjelentek a „városi lakóház-utánzatok”. Ezek a házak csak részben képviselték a modernitást a helyi környezetben, ugyanakkor jelentős erőforrásokat kötöttek le.

A nagy helyi kérdés az volt, hogy a helyi mezőgazdasági tevékenységhez, a helyi iparosoknak, a helyi intelligenciának milyen a modern lakóház iránti igénye, hogyan lehet úgy modernizálni a települést, hogy az megfeleljen lakó- és termelési funkciójának.

A Hangya létrehozta szövetkezeti mintagazdaságát a szövetkezeti mintafaluban. Nem nagy területen, de példát mutatott az okszerű és eredményes gazdálkodásra. A helyi gazdatársadalom nem minden tekintetben volt képes elszakadni a gazdálkodási hagyományoktól.

A tervezés második feladatát a megoldásra váró feladatok részletes, konkrét számbavétele jelentette. A helyzetfeltárás kiterjedt az általános községi, a népjóléti, a népművelődési a mezőgazdasági, a vagyoni és szövetkezeti feladatok teljes körű számbavételére, a helyi adottságok és erőforrások megfogalmazására.

A történeti fejlődés felvázolása, a beavatkozás előtti alaphelyzet szinte mindenre kiterjedő felmérése után a beavatkozási folyamat (Szövetkezeti munka – szövetkezeti mintafalu) programjának megvalósítására. A ma sokat emlegetett „helyi fejlesztés”, „helyi gazdaságfejlesztés”, a „falufejlesztés” szempontjából szinte ma is példa értékű lehet a program tudatos végrehajtása.

A községépítés – községcsépítés tekintetében a legegyszerűbb feladat a közlekedési feltételek megteremtése volt. Részben központi támogatással, részben helyi erőből sor került a Tordas – Martonvásár közötti makadámút megépítése, a balatonibudapesti főútba való bekapcsolódás megteremtésére. A járdaépítés a község belső területét tette mindenkor tisztán, sár nélkül elérhetővé, használhatóvá.

A belterület „zöldítését” és pormentesítését ezernél több diófa ültetésével oldották meg. A községbe bevezető út, a község belső útjai, sőt a cigánytelep is (a cigányokat anyagi áldozatok vállalásával – a megye 855, a Hangya 2145 pengős hozzájárulásával - Bicskére kitelepítették a faluból, nem illettek bele a szövetkezeti mintába, a cigánytelepet lerombolták) rövid idő elteltével zöldbe

borult tavasztól őszig. Lényegesen megváltozott így a község külső megjelenése, minden tekintetben egészségesebbé vált a község.

Felülről indított, de azonnal alulról továbbvitt társadalmi kezdeményezéseket (csoportképzéseket) indítottak el. A népjólét tudatos fokozásával, a közműveltség szintjének jelentős emelésével a helyi humántőke megerősítése volt az alapvető cél. Át kívánták alakítani, szövetkezetesíteni kívánták a helyi mikro-társadalmat. Öntudatos és igényes gazdatársadalmat akartak formálni, s ebben lényegi szerepet tulajdonítottak a nőknek. A helyi egészségfejlesztés kiemelt szerepet kapott. Egészségházat, s az azzal egybeépített napközi otthont hoztak létre a nők munkába állásának az elősegítésére.

A település fejlesztése, a kiosztott házhelyek beépítése, a költségek csökkentése céljával a Hangya családi házak „alaptípus terveit” dolgoztatta ki a helyiek számára. A Hangya-házak korszerű anyagokból, hosszú távra épültek, de csak kis számban.

Nem csak a községre, a házakra, hanem a házak berendezésére is kiterjedt a figyelem, illetve a javasolt tervezés. A berendezési tárgyak (bútorok) célszerűsége a falusi háztartás modernizálását szolgálta.

A megvalósított szövetkezeti beruházások (mintatelep, mintamajor, mintagazdaság) jelentős mértékben kihatottak a helyi földművelés, állattenyésztés, baromfitenyésztés, a tollértékesítés, a méhészet és a háziipar eredményességének a javulására.

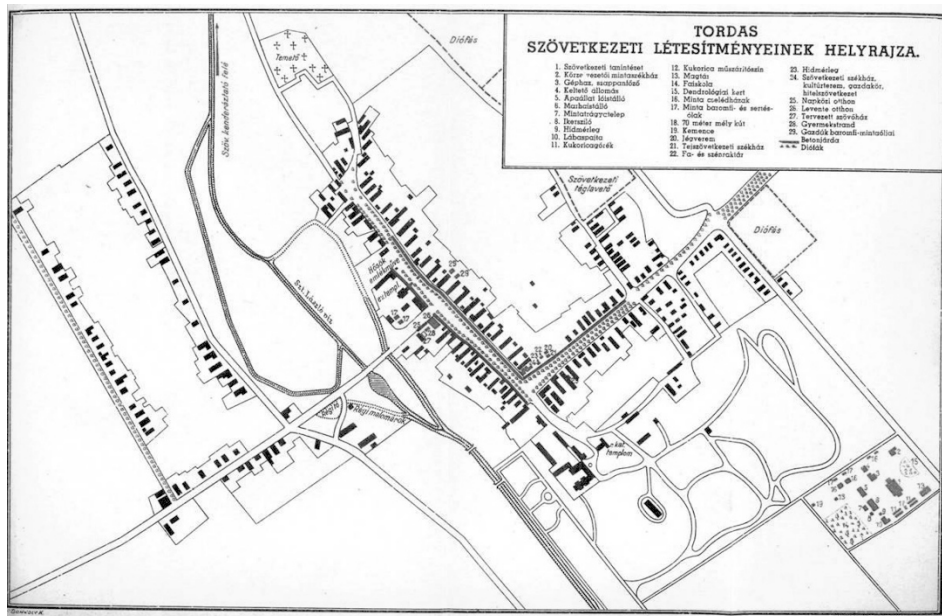
A szövetkezet – központi támogatással – jelentősen előre lépett Tordason a fogyasztási, az értékesítő és a termelőszövetkezeti ágak kiépítésében, az új szövetkezeti székház felépítésével a falu motorjává vált. A hitelszövetkezet és a tejszövetkezet megtette az első lépéseit.

Tordas szövetkezeti mintafaluként fogalmazódott meg, s vált is azzá a korabeli lakosok és szövetkezeti vezetők szerint, de különleges létesítmények is létrejöttek, amelyek nem feltétlenül válhatnak majd a későbbiekben általánossá.

5. Összegzés

Egy hosszabb korszak eltérő nagyságrendű és jelentőségű törekvéseit villantottuk fel. A „minta” kérdése mindegyikben jelen volt, vagyis az, hogy egy megfogalmazott célt, egy kategóriát hogyan lehet általánosabbá tenni. Az állam sikeresebb volt ebben a folyamatban, hiszen mind a népesség újratelepítési mintáját, mind pedig a tanyasi iskolák rendszerének kiépítését jelentős anyagi erőforrásokkal támogatta.

Tordas szövetkezeti mintafalu nem előzte meg korát, hanem a XX. század első fele vidéki magyar modernizálásának egy sajátos esetét, sikeres kísérletét képviselte. Nem a tordasiakon, s nem a HANGYA mozgalmon múltott, hogy nem válhatott a minta tömegesen példává. Az államszocialista időszak szövetkezeti mintafalvai más értékrend mellett formálódtak (5. ábra).

5. ábra: Tordas a szövetkezeti mintafalu szövetkezeti átépítése
 Forrás: Wünscher F. 1943.

Irodalom

- A „HANGYA” Termelő-értékesítő és Fogyasztási Szövetkezet, a Magyar Gazdaszövetség Szövetkezeti Központja első 25 éve. A „HANGYA” saját kiadása. Budapest, 1923.
- ELEK P. etc. (A Pro Cristo Diákok Háza Falukutató Munkaközösségének Tagjai.) 1936: Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete. Gróf Teleki Pál előszavával. Budapest, Sylvester Nyomda.
- FODOR F. 1940: Az elnemsodort falu (Tenke). Budapest, Athenaeum.
- FÉL E. 1936: Kocs 1936-ban. Kir. Magy. Pázmány Péter Tudományegyetem.
- JANÓ Á. 1963: Hajdúvid (Egy szocialista falu kialakulása). Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei, No. 4.
- KISS I. 1941: A szociális vármegye. A Komáromvármegyei Közjóléti és Gazdasági Szövetkezet működése. Budapest, Magyar Közigazgatási Intézet.
- MAGYARI M. 2009: Tanyaközpontból szocialista falu. (Ebes a helyi sajtóban). In: Vidéki életmódváltozások a 20. században, pp. 119-132. Budapest, Budapest Főváros Levéltára.
- NÉMEDI D. 1985: A népi szociográfia, 1930-1937. Budapest Gondolat.
- SEEWAN G. 2016: A magyarországi németek története I. (A középkortól 1860-ig). Budapest, Argumentum Kiadó.
- SZABÓ D. 1919: Az elsodort falu. Budapest, Táltos Kiadó.
- Szegedi országos mezőgazdasági kiállítás. – Köztelek, 1899. december 23. 9. évf. 103-104. szám, pp. 1911-1931.

Tordas Értékmegőrző, Kulturális Egyesület. <http://www.tordas-ert.hu/>

Tordas Önkormányzat honlapja. <http://www.druss42.hu/tordas/>

WÜNSCHER F. 1937: Keresztény erkölcs és nemzeti gondolat a gazdasági életben.
Budapest, Hangya Újság Könyvtára.

WÜNSCHER F. 1940: Szervezett agrárértékesítés. Budapest, Csáthy Ferenc Rt.

WÜNSCHER F. 1943: Tordas, a Balogh Elemér szövetkezeti mintafalu. Debrecen-
Budapest, Csáthy Ferenc.

GELEJ SZÁLLÁSKERTJEI A 18–20. SZÁZADBAN

ERŐSS GÁBOR

Threshing floors of Gelej in the 18–19th centuries

The 20th century Hungarian settlements usually undivided (with complex part of destination), but in the centuries before the split municipalities (specialized application sites are separated from each other in space) had the dominant role in the Carpathian Basin. Such internal divisions can be observed in the case of accommodation in cottages settlements, which were present study, threshing floors of the village of South-Borsod Gelej in the 18–20th century.

A megosztott települések egyik jellemző formája a szálláskertes, más néven *kétbeltelkű* település,¹ ahol a belső magban elhelyezkedő lakóudvaroktól elkülönülő gazdasági udvarok (*kert, szálláskert, ólaskert, akloskert, csűrőskert, szérűskert, szénáskert* stb.) a lakóövezet szélén, közelében, mindenesetre a belső határban, meg-megszakított övezetekben, egy vagy több szálláskertcsoportba tömörülve helyezkedtek el, utóbbi esetében olykor gyűrűszerűen körülölelve a lakótelepülést.

Az elmúlt évtizedek során a megosztottság eredeztetésében jelentős nézetkülönbségek alakultak ki. GYÖRFFY István, az alföldi kétbeltelkű településrend első kutatója szerint az itteni mezővárosok és falvak szálláskertjei az ősi, nomád állattartó népek téli szállásából alakultak ki. GYÖRFFY mindezzel együtt azt a következtetést is levonta, hogy szálláskertesség magyar specialitás, amelyhez hasonló nem található Európa más vidékein.²

Megállapításait a későbbiekben sokan magukévá tették, mások részben pontosították, részben kétségbe vonták: európai párhuzamok sokaságával igazolták, hogy a település-megosztottság nem kizárólagosan magyar sajátosság, de arra is rávilágított a kutatás, hogy a nomád eredeztetés mellett számolni kell a nyugat- és észak-magyarországi középkori kerített városok falon kívüli majorkertjeinek hatásával, az ezek nyújtotta minta átvételének lehetőségével is.³ A szálláskertesség középkori létezését, vagyis a kizárólagos nomád eredeztetés teóriáját sem a feltárt középkori falvak, sem az írott források vizsgálata nem igazolta egyértelműen.⁴

¹ Egyéb elnevezések: kétbeltelkes, kertes, ólaskertes.

² GYÖRFFY, 1943. 51., 59., 82.

³ BÁRTH, 1997. 13–14.

⁴ „Az ólaskertes települést nem lehet a nomád korszakból eredeztetni. Írott források alapján a XIII. század óta a XVI. század elejéig egyetlen félreérthetetlen adat sincs ilyen településről. De azért mégsem lehet mondani, hogy a település csak az újkorban jött volna létre. E típus a szarvasmarha-

GYÖRFFY sokak által elfogadott alaptézise szerint a szálláskertek kialakulása az állattartás gazdálkodáson belüli túlsúlyára vezethető vissza,⁵ mások inkább a földművelés jelentőségének növekedését sejtik mögötte. WELLMANN Imre úgy gondolja, a szérűskert elnevezés „világos jele annak, hogy a földművelés súlya lassanként megnövekedett”, de egyben bizonyossága annak is, hogy az állattartásban a szilaj, extenzív tartásmódot kezdte felváltani az intenzívebb tenyésztés (akolkert→ólaskert→szérűskert).⁶ Hasonló álláspontot képvisel BALASSA M. Iván, aki Dél-Borsod 18. század elején megerősödő településeinek ebben az időszakban megjelenő szálláskertjeit vizsgálva arra a megállapításra jutott, hogy itt – ellentétben az Alföld középső részére jellemző külterjes árutermelő állattartás által életrehívott kertekkel – a jószágtartás mellett a földművelés is jelentős szerepet játszott a kialakulásukban. Véleményét a határhasználat módjával és terminológiai adatokkal igyekszik igazolni.⁷

Gelej ősi belterületi településformáját is a megosztottság jellemzi: az 1730-as években letelepülő birtokosok *istállós-nyíltszérús*⁸ szálláskertes településként

tenyésztés felfejlődésével hozható kapcsolatba” – írja TÁLASI István, majd SZABÓ Istvánt idézve hozzáteszi: „»Az állatok telepeit már az állatok nagy száma miatt sem tudták a falvak belsőségük terében befogadni, így azok részben a falvakban a falu szélén az ólaskertekben tömörültek, elsősorban a heverő és piacra nevelt söremarha.« Ez paraszti tenyésztés és nevelés, s meg lehet kockáztatni, hogy a XV. század némely adata valóban ólaskerteket jelent” (TÁLASI, 1972. 76., SZABÓ, 1969. 151–155 passim). PAPP József a Közép-Tisza-vidékről 16. századi kétfeltekü településekre (Polgár, Szentmargita, Tiszacsege) utaló adatokat sorakoztat fel, sőt, Szentmargita esetében egy 1261-es forrást is közöl, amely kerített és védett szérűskertre utalhat (PAPP, 1982. 88–90.).

⁵ GYÖRFFY, 1943. 59.

⁶ WELLMANN, 1999. 150–151.

⁷ A határhasználat kapcsán kijelenti, hogy Dél-Borsodban már a 18. században is nyomásos gazdálkodást folytatnak, míg az Alföld középső tájain még a szabad foglalás dívik. Terminológiai elemzése során megállapítja, hogy a 18. század végétől meglehetősen gyakran találkozunk Dél-Borsod több településének forrásaiban – a szerinte a földművelés túlsúlyára utaló – szérűskert elnevezéssel, míg az állattartás dominanciájára utaló ólaskert megnevezéssel egyszer sem. BALASSA M., 1980. 117–119. Gelej esetében az ismert adatokból arra következtethetünk, hogy itt e folyamatban – BALASSA M. megállapításával szemben – az állattartás legalább akkora súllyal képviseltethette magát, mint a földművelés. A letelepedéstől kezdve szálláskertes falu első évszázadát az állattartás dominanciája jellemezte (az 1760-as évekig például csupán kétnyomásos gazdálkodás keretében használták a földeket), akloskert, ólaskert elnevezéssel azonban itt sem találkozunk: a gejei szálláskerteket a legrégebbi időktől kezdve szérűskertekként jegyzik, vagyis azokban kialakulásuktól kezdve fontos szerep juthatott a földműveléshez kapcsolódó munkáknak is.

⁸ A kertekben álló épület alapján megkülönböztetünk *istállós-nyíltszérús és pajtás-istállópajtás* szálláskerteket. Az istállós-nyíltszérús szállások az Alföld településein jellemzőek, ahol a kertben álló istálló (*ól*) mellett szabadtéri nyomtatásos gabonaszemnyerést folytattak. A pajtás-istállópajtás kertek az Alföldet szegélyező vidékeken, a Dunántúlon, Felföldön és Erdélyben terjedtek el: itt pajtákat és istállópajtákat (*csűröket*) találunk, kevés gabonakezeléssel, cséphadarós szemnyeréssel. Az istállóban nagyjóságokat tartottak, az istállópajták a jószágok helyeül szolgáltak és itt tárolták és cséplték a szemes takarmányokat, a pajtákban azonban kizárólag gabonátörölés- és cséplés folyt. BARTH, 1997. 13–14.

építették újjá a 130 évvel azelőtt elpusztult falut.⁹ A település lakótelkei körül sorakozó kerteket láthatjuk a községről készült legkorábbi térképeken, de írott forrásokkal is jól adatható a 18–19. századi szálláskertes településrend. 1750-ben egy falubeli telek határait így adják meg: „*Nap kelet felől Sinka Gergely, Nap nyugot felől pedig az kertek vannak és esnek szomszédságában*”.¹⁰ Egy 1797-ből fennmaradt testamentumban „*Szérüs kert*” felosztásáról rendelkezik az örökhatyó.¹¹ 1815-ben *nemzetes és vitézlett* Pásztor Mihály örökösei között a határbeli földek mellett szétosztásra került a „*Belső porta*” és a – minden bizonnyal istálló nélküli – „*Szérüs Kert*” is.¹²

A 18. század végén és a 19. század közepén készült térképek¹³ szerint a lakótelkeket övező kertek legtöbbször gazdasági épületek, istállók álltak. Ezek a szálláskertes komplex rendeltetésű gazdasági udvarok voltak, amelyek az állattartás mellett a földműveléshez kapcsolódó munkák helyeül is szolgáltak. A szálláskertes funkcióbeli átalakulása a 19. század első felében kezdődött meg, a század derekától pedig jelentősen felgyorsult.¹⁴ Az egykor teljes értékű, összetett hasznosítású gazdasági telephelyek egy részén meghagyták ugyan az épületet, a kert teljes területét azonban művelés alá vették, és főleg kukoricát, utóbb lucernát (vagyis a határbeli nyomásos gazdálkodásba nem illeszthető növényeket) vetettek bele, végső soron kaszálóként, *fűves kertként*¹⁵ használták. Más egykori szálláskerteseket ugyanígy hasznosítottak, de a gazdasági épületeket nem hagyták meg rajtuk. Néhány kert esetében a használati mód komplexitása csökkent az istállók eltűnésével, ezek ugyanis már csupán kazlas takarmánytárolásra, esetleg néhány tevékenység (cséplés, kenderfeldolgozás stb.) helyeül szolgáltak.

Gelejen e gazdasági udvarokat – akár állt rajtuk istálló, akár nem – a 18–19. századi forrásokban rendszerint szérüskertként, máskor egyszerűen kertként említik. Főként recens adatok szerint a komplex hasznosítású szálláskertet leginkább szérüskertnek, ritkábban *rakodó(kert)*nek, az ól nélküli, takarmánytárolására szolgáló kerteket *rakodó(kert)*nek vagy *pusztakert*nek, az ugyancsak ól nélküli, kaszálóként-lucernásként hasznosított kerteket pedig *pusztakert*nek,¹⁶ fűves

⁹ Kétbeltelkes település a török-tatár pusztítások után Gelejnél jóval hamarabb életre kelő Nagymihály is, ahonnan a Gelejre betelepülők átköltöztek; természetes tehát, hogy az áttelepülők a megszokott, bevett gazdálkodási módhoz igazodó határhasználatot követték az újjáépített településen is.

¹⁰ MNL BAZML IV. 501/c. XVIII. XXV. 1637. (1751).

¹¹ Ns Forrai János öröklevele, 1797.

¹² MNL BAZML IV. 501/e. 3534/1515. Nro. 23.

¹³ Első és második kat. felm., 1784., 1856.

¹⁴ Már 18. század végi testamentumban is olvasunk arról, hogy az örökhatyó a leányági örökösök kertbeli jussát a „*búzás Kertbül*” kívánja kiadni. Ns öreg Vincze János testamentuma, 1795.

¹⁵ Adásvételi szerződés, 1853.

¹⁶ *Pusztakert*ről tesz említést egy 1858-as forrás. Adásvételi szerződés, 1858. *Pusztakert*nek kaszálót és lucernást is nevezhettek.

kertnek¹⁷ mondták. A mindennapi közbeszédben e fentebb körülírt gazdasági udvarokat minden megkülönböztetés nélkül kertnek is nevezték. A gazdasági épülettel rendelkező, lucernásként használt kertek elnevezése nem ismert. Az ez utóbbi kerteket, esetleg épülettel nem rendelkező párijait gyakran egykori gazdája után emlegették: *BÓDVAY* Bertalan 1889-ben *Deák Samu-féle kert*et említ,¹⁸ Kovács Gyula családja pedig az északi határban fekvő *Sinka-kertet* művelte.¹⁹

1. kép. Gelej az első és a második katonai felmérés térképén

1753-ban „telek (...) után való bizonyos Szérös Kert”-et említenek egy forrásban,²⁰ amely arra utal, hogy ezeket a kerteket – csakúgy, mint a határbeli földeket – a jogi értelemben vett telek tartozékkaként tartották számon. A kertek 18. század eleji kimérésének és kiosztásának rendjéről nem rendelkezünk részletesebb adatokkal, a geleji puszta megvásárlásának szervezett keretei azonban azt sejtetik, hogy az ugyanolyan szabályozottan történhetett, mint az egyéb falubeli földek felosztása. A kertosztás rendjének egyik jellegzetessége ismert csupán, melyet a 19. század közepéről és második feléből fennmaradt térképek és telekkönyvek alapján rekonstruálhatunk.²¹ Eszerint a gelejiek arra törekedtek, hogy e gazdasági udvarok ne essenek túl messze a lakóudvaroktól: ősi soron minden falubeli a saját településrészéhez csatlakozó kertövezetben kapta meg a kertjét. Ez a hagyományos rend a későbbi öröklések és adásvételek eredményeként sem változott meg jelentősen.

A szaporodó lakosság miatt és a gazdálkodási rendszer fenntarthatósága érdekében a későbbiekben – bár nem rendelkezünk erre vonatkozó részletes adatokkal – még több ízben kellett kerteket kimérni a faluban. Az újabb kertek

¹⁷ Adásvételi szerződés, 1853. Fűves kertnek a kaszálókat nevezték.

¹⁸ *BÓDVAY*, 1889.

¹⁹ Kaszálóként használták. Kovács Gyula közlése, 2011.

²⁰ MNL BAZML IV. 501/d. XVIII. X. 301.

²¹ Gelej térk., 1864. és 1889. Telekkönyv, 1867. és 1889.

kijelölésére – más településekhez hasonlóan – a 19. század első felében kerülhetett utoljára sor.²² Sok, újonnan a község belterületéhez átsorolt terület azonban sohasem látott el szálláskerti funkciókat. A falu első és második katonai felmérését, valamint 1806-os és 1867-es mappáját összevetve azt látjuk, hogy a 18–19. század fordulójától a határ irányába terjeszkedő kertek meghatározó hányadát kizárólag a nyomásos gazdálkodásba nem illeszthető növények termesztésére használhatták.²³

A szálláskerteket mindenkor örökíthették, eladhatták, zálogba adhatták kuriális kismemes gazdáik, így már a 18. század második felében is bizonyosan voltak olyan falubeliek, akik nem rendelkeztek gazdasági udvarral. 1757-ben például úgy adnak zálogba egy negyedrészt házhelyet, hogy annak tartozékai között még a halászó vizeket is említik, kertről azonban nem esik szó.²⁴ A 19. század első felétől, amikor már nem mérnek ki új kerteket, még tovább növekedhetett a kert nélküli falusiak száma. Egy 19. század eleji forrás arról tájékoztat, hogy egyes falubeliek foglalással igyekeznek kertjeik határait kiterjeszteni a közlegelő rovására. A 18. század végétől jellemző szokásról jegyzik: „Közönséges Legelőinket naponkint jobban jobban és annyira meg szorítyják, hogy ha a' további foglalásnak határ nem vettetik, utólyára Legelőink az erőszakos Foglálónak magános Tulajdonaiakká válnak”. E kisajátított területeket végül azért nem tudták visszacsatolni a közlegelőhöz, mert a foglalók közül többen már épületeket is felhúztak a felfogott kertekben.²⁵ Mindemellett – ha hihetünk a vizsgált térképek pontosságában – egyes szálláskerteket már a 18–19. század fordulóján is hátrahagytak gazdáik.

A községet ábrázoló legkorábbi, 1784-es térképen²⁶ a *halmazos* szerkezetű lakótelkek körül halmazos elrendezést mutatnak a négyzetes vagy ahhoz közelítő alaprajzú, de sokszor szabálytalan alakú, ívelt oldalú szálláskertek is, amelyek több kisebb-nagyobb csoportba tömörülve, három nagyobb és egy-két kisebb megszakítással vették körül a településmagot. E megszakítások beépíttelenségét a kertek helyének kijelölésében meghatározó jelentőséggel bíró természeti viszonyokkal magyarázhatjuk. A mélyebben fekvő, vízállásos részeket, például a felvégesi kertövezetben a *Szabó-feneket*, a zugosi kertek közt a későbbi *Káposztáskertet* és annak környékét, vagy épp az Alvégen a *Pusztai út* (ma Kossuth Lajos út) két oldalán elterülő lapályos gyepet legelőnek hagyták: ezekre rendszerint libát hajtottak, s általában *lúdpástk*ént jelölik a térképek is. E legelők

²² BÁRTH, 1997. 17.

²³ Gelej térk., 1806. 1867. Első és második kat. felm., 1784., 1856.

²⁴ A zálogba adott tartozékokat így sorolják fel: „szanto földgyével, kaszáló rétyével, legelő mezejével, halaszo vélyzével”. MNL BAZML IV. 501/c. XVIII. XXVI. 2094. (1761).

²⁵ MNL BAZML IV. 501/e. 2095/1821. és uo. 2576/1822.

²⁶ Első kat. felm., 1784.

nagyobb részét az újabb kertek kijelölésekor sem fogták fel, inkább a kertövezet külső határait kijebb tolva terjeszkedtek a falusiak.

Míg a lakótelkek között a legkorábbi térképek csak elvélve jelölnek utakat-utcákat, addig a kertcsoportok között már ekkor felfedezhetőek a ma is meglévő jelentősebb utak nyomvonalai. Ezeket azért volt szükséges már a legrégebbi időkben is pontosan kijelölni, mert a kertek közt naponta közlekedő jószágok és szekerek által esetlegesen tehető kártételeket kizárólag így tudták megelőzni. A legtöbb kertet valamelyik főbb közlekedési útról lehetett elérni, a tömbök belsejébe eső szállásokat pedig az ezekről az utakról letérő kisebb közökön keresztül közelíthették meg.

A kertek nagysága tekintetében a 18. századból és a 19. század első feléből nem rendelkezünk adatokkal. Egyetlen, 1815-ből származó forrásunk egy 804 négyszögöles lakóudvarhoz kapcsolódó, vélhetően istálló nélküli, 2943 négyszögöles szérúskertről tesz említést.²⁷ A község nemesi közbirtokosságának, utóbb Legeltetési társulatának szérúskertje, a *Falu kertje* – melynek kiterjedése aligha változott lényegesen az évszázadok során – 1867-ben 2434 négyszögöl nagyságú volt. A kertövezetbe eső *gazdasági hasznosítású kertek*²⁸ ugyanekkor 702 négyszögöles átlagméretet mutatnak.²⁹

Az 1889-es és az 1910-es kataszteri felmérés során készült térképek és a hozzájuk kapcsolódó telekkönyvek³⁰ segítségével már egyértelműen azonosíthatóak a teljes értékű, *komplex hasznosítású szálláskertek*.³¹ 1889-ben e

²⁷ MNL BAZML IV. 501/e. 3534/1815. Nro. 23.

²⁸ A térkép és a telekkönyv nem ad rá lehetőséget, hogy külön vizsgáljuk a különböző művelési ágú és hasznosítású területeket, így a kertek alatt a lakóövezet szélén sorakozó valamennyi gazdasági kertet értjük, kivéve azokat az egységeket, amelyeken már lakóház is állt, vagyis a kiköltözés folytán elvesztették kizárólagos gazdasági funkciójukat. Az egymás mellett elhelyezkedő, két birtokrészletti számon szereplő, de egy tulajdonoshoz köthető kerteket egy egységként vontuk be a vizsgálatba. Ugyanezt az eljárást választottuk azoknál a kerteknél is, amelyek még csak elviekben voltak felosztva (pl. öröklés miatt) az új tulajdonosok között.

²⁹ A négy településrész kertjeinek átlagmérete tekintetében a Derék és a Zug között elhanyagolható a differencia (közös átlag 723 négyszögöl), a Felvég kertjei ennél némileg kisebbek (644 négyszögöl), az Alvégé pedig nagyobbak (846 négyszögöl). A legkisebb kert 72, a legnagyobb 4560 négyszögöl kiterjedésű. Telekkönyv, 1867.

³⁰ Gelej térk., 1889. és 1910. Telekkönyv, 1889. és 1910.

³¹ A vizsgálatba bevont teljes értékű, komplex hasznosítású gazdasági udvarok, szálláskertek esetében egyszerre teljesül az alábbi négy feltétel: 1. a lakóövezet körül, a Beltelek szélét övező kertcsoportok valamelyikében található, 2. nem képez térben egységet a tulajdonosa lakótelkével, 3. áll rajta legalább egy gazdasági épület, 4. a kataszteri felmérésben a teljes terület vagy annak egy része *udvar*ként van nyilvánartva. A vizsgálat során teljes értékű szálláskertként meghatározott területek művelési ágát az 1889-es térkép és a hozzá kapcsolódó birtokrészletti jegyzőkönyv *udvar és gazdasági épületekként* adja meg (bár a felvételi előrajzokon ezek jeletős hányadát még szérúskertként jelölik). A jegyzőkönyv csupán négy telket jelöl *hasonlat*ként (vagyis földművelés alól kivont, adó alá eső területként) szérúskertnek, de a fentebbi kritériumok mellett e négy telek egyikét sem sorolhatjuk a teljes értékű gazdasági telephelyek közé (egyiken sem találunk például

szállások átlagos nagysága 633,³² 1910-ben pedig 492 négyszögöl³³ körül alakult, a két adatfelvételi időpont között eltelt időszak alatt a szálláskertek megritkulása mellett, a meglévő kertek átlagmérete is csökkenő tendenciát mutat.

Év	A kertövezetbéli önmagukban álló szálláskertek és a kerttel rendelkező szálláskertek (a hozzájuk kapcsolódó kertek nélkül) átlagmérete mediánban				
	a Felvégen	a Derékon	az Alvégen	a Zugon	a Beltelekben
	négyszögöl				
1889	483	794	681	487	633
1910	473	1168	497	481	492
<i>A szálláskertek nagysága Gelej településrészein 1889-ben és 1910-ben³⁴</i>					

A 18. századból, 19. század első feléből nem sok adatunk van a falubeli szálláskertekre. A korabeli térképekről annyi olvasható le csupán, hogy a szállásokat – ellentétben a lakóházak telkeivel – általában elhatárolták egymástól valamilyen módon. A korabeli kerítések – mivel a vidék fában meglehetősen szegény volt már akkoriban is – valószínűleg csak elvétve készülhettek vesszőből – *sövényből* –, ha mégis hozzájutottak a parasztok egy-egy kéve fűzhöz, leginkább a kert bejárati kapuját készíthették el belőle. Sokkal gyakoribb lehetett az élősövény, amely célra vélhetően *liciumot* (másként *jázmint*) használhattak. A kertövezetek belső határait fasorral is kijelölhették. A kert hátulsó részén talán már ekkoriban is felhasználták a ganaj egy részét kerítés, *garágya* építésére. Végso soron egy kellően mély árokkal is megvédehették kertjüket a parasztok az

épületet). Gelej térk., 1889. és Telekkönyv, 1889.

³² A felmérés térképén összesen 53 szálláskertet láthatunk: 14-et a Felvégen, 8-at a Derékon, 12-t az Alvégen, 19-et pedig a Zugban. E szállások közül 29 magában álló gazdasági udvar óllal (vagyis nem csatlakozott hozzá más művelési ágú terület), 674 négyszögöles átlagmérettel. A legkisebb szérűskert 253, a legnagyobb 2546 négyszögöles (ez utóbbi a Falu kertje; a legnagyobb magántulajdonban lévő szálláskert 1723 négyszögöles). A komplex hasznosítású szálláskertek között 24-hez kisebb-nagyobb kert (kaszáló, lucernás, esetleg kukoricás) is tartozott. Itt a szálláskertek átlagmérete 483 négyszögöl (a legkisebb 164, a legnagyobb 2100 négyszögöl), a hozzájuk csatlakozó kerteké pedig 863 négyszögöl (a legkisebb 228, a legnagyobb 3439 négyszögöl).

³³ Az 1910-ben rögzített kataszteri felmérés idején már csak 27 komplex hasznosítású szálláskertet találunk: 6-ot a Felvégen, 3-at a Derékon, 8-at az Alvégen és 10-et a Zugban. Ebből 9 magában álló gazdasági udvar óllal, 516 négyszögöles átlagmérettel. A legkisebb szálláskert 174, a legnagyobb 1168 négyszögöles. 18 szálláskerthez különböző természetűeknek helyet adó kert is csatlakozott. Ezeknek a szálláskertek az átlagmérete 470 négyszögöl (a legkisebb 128, a legnagyobb 1258 négyszögöl), a hozzájuk csatlakozó kerteké pedig 986 négyszögöl (a legkisebb 120, a legnagyobb 2454 négyszögöl).

³⁴ Az adatok forrása: Gelej térk., 1889. és 1910. Telekkönyv, 1889. és 1910.

esetlegesen betévedő, *zabraló* jószágoktól, melyektől leginkább a jelentősebb utak mellett, illetve a faluszéli, legelők mentén elterülő kertek gazdái tarthattak. A kertek jelentős részében bizonyosan voltak fák, amelyek egy része esetleg gyümölcsfa is lehetett.

Az ismert térképek szerint a kerteknek szinte mindegyikében állt valamilyen ól – istállóként is említik a korabeli források –, amelyekben a kezes tartású, naponta ki- és behajtott marhákat, illetve télen a határból beszoruló jószágokat tartották. Ez utóbbiakat sok más településen nem fedett ólban, hanem egyszerűbb enyhelyen, *akol*ban teleltették; községünk tekintetében nincsenek adatok arra vonatkozóan, hogy ilyen aklok álltak-e egykor a kertekben, bár a kifejezést a gelejiek is ismerték, használták. Sinka József szerint akolként emlegették a Falu kertjében álló istállóhoz csatlakozó karámot: „*hogyne emlékeznék a Falukertre, ott vótak a sok bikák! Akoj vót csinálva a végin... akojnak hitták... oda engedték ki szabadon a bikákat, meg ott folyatták.*”³⁵

Az ólak egy részét a legrégebbi időkben is – a vidékre jellemző – *tüzelősólként* használták. 1753-ban azért égett porrá nemes Miskolczi Kovács Pál *istállója*, mert abban az éjszaka ott háló cselédek – vélhetően – őrizetlenül hagyták a tüzet. Az esetet kivizsgáló nyomozás során több érdekes részletet is lejegyeztek az istállóról, sőt, általánosságban a geleji istállóról, hiszen az egyik jegyzőkönyv mindjárt azzal a kérdéssel nyit, hogy „*Tudgyaé a’ Tanú, hogy Gelej névő helységben, s ott lévő Istalokban, Marha mellet, mindegy szokas szerént, a’ Cselédek szoktanak tüzelni?*”. A tanúk vallomásából egyértelműen kiderül, hogy valóban általánosan elterjedt gyakorlatról van szó; a tűznek például állandó helye volt az istállóban, amelyet *tüzelő gödörként* említenek.

A nyomozati anyagból az is kiderül az épületről, hogy tetőszerkezete ágasfás-szelemenes, az egyik itt éjszakázó férfi ugyanis „*az Ágas mellé*” feküdt le aludni. Az istállóhoz közvetlenül csatlakozhatott a juhok szállása, mivel a tűzvészben 21 *öreg juh* és 25 *ez idei* bárány is elpusztult. Az épületben egy fedél alatt tartották a szarvasmarhákat és a lovakat: egy másik itt alvó legény a lójászolba tért pihenni, a tüzesetben pedig megégett két kis borjú is. Az istállóban különféle gazdálkodáshoz kapcsolódó eszközöket és vetőmagot is tároltak: a jegyzőkönyvekből kiderül, hogy három szekéroldal, nyolc tengelyfa, két kád, három lóra való szíj, egy szerszámostól való nyereg, egy kantár, négy kasza, két pár fenyőfa vendégoldal és két-három véka kendermag is a tűz martalékává lett.³⁶ A kertek ilyen jellegű hasznosítási módját egy másik, 1795-ös végrendelet is megerősíti: ebben a végrendeletben a „*Szérüs Kertet benne lévő épületekkel edjűtt, a kotsit, és az Lóhoz való szerszámokat, egyébb Kertbeli szerszámokkal edjűtt*” János fiára hagyja.³⁷

³⁵ Sinka József közlése, 2011.

³⁶ MNL BAZML IV. 501/d. XVII. IV. 466. (1753), uo., XVII. IV. 492. (1754) és uo. XVII. IV. 498. (1754).

³⁷ Ns öreg Vincze János testamentuma, 1795.

Nyomatatásig a szálláskertekben tárolták a kazalba rakott szálsgabonákat: 1762-ben öreg nemes Sinka György hatalmasan learattatta Kovács István búzáját, majd azt két fiával a „*maga kertjében bé is hordatta*”.³⁸ Ezt követően itt került sor magára a nyomtatásra is; erre utal a szérűskert elnevezés, amely a nyomtatás helyszínének, a szérűnek a nevét őrzi. A kertekben tárolták a szalmát és a szénát, de ide került a betakarított kender is.

Némileg több adattal, leírással rendelkezünk a 20. század eleji falubeli szérűs-, rakodó- és pusztakertekről, amely információk jelentős hányada jó eséllyel vonatkoztatható a 19. század második felének állapotaira is.

Kerítésük – az idősök visszaemlékezései szerint – általában azoknak a komplex hasznosítású szálláskerteknek volt, amelyeken istálló vagy valamilyen gazdasági épület is állt: itt leginkább líciumból, esetleg orgonából vagy *bisalmából* kialakított élősövények húzódtak, helyenként fűzveszéből font kapuval, fa sorompóval, a kertek végében pedig trágyából rakott garágyával. A lakóövezet közvetlen szomszédságában álló kertek elülső részén *palánkkerítés* is előfordult. Az istálló nélküli, rakományok tárolására vagy kaszálóként és lucernatermesztésre használt rakodó- és pusztakertek határát élősövény vagy akácfasor jelezte.

A 20. század első felének szálláskertjeiben álló istállók kizárólag vályogból épültek, a korábbi, ágasfás-szelemenés szerkezetet pedig a szarufás tetőzet váltja, az istállók nagyobb hányadában padlástalan kiképzéssel. A komolyabb épületek tetőzetét nádból, a kisebb ólakét zsúpból, esetleg gyékényből rakták fel. Az ólak egy részét továbbra is tüzelősólként használták. A teljes értékű szálláskertekben a kisebb-nagyobb istállók mellett különböző gazdasági épületek, így az aprólékok, malacok óljai, *kutricái*, a juhok *hodályai* és a *kocsiszínek* is megtalálhatók voltak.

Az 1889-es kataszteri felmérés az első térkép, amely pontosan jelöli a kertövezet jelentősebb, szilárd falazatú építményeit.³⁹ A felmérésből az 53 teljes értékű szálláskert mellett kitűnik még tíz olyan kert, amelyek adott pillanatban nem tekinthetők komplex gazdasági telephelyeknek: ezeken állt ugyan gazdasági épület, azonban a kert teljes területét kukorica, lucerna stb. természetével hasznosították (tehát itt nem volt nyomtatószerű, nem tároltak rajtuk takarmányt stb.). Amennyiben ezeket a kerteket együtt vizsgáljuk, azt látjuk, hogy meghatározó részükben, valamivel több, mint 90%-ukban egy vagy két épület állt, és csupán a maradék közel 10%-ában találunk 3–4 építményt.⁴⁰ Az épületek – hogy védeni tudják a jószágokat az északi, északkeleti hideg téli szelektől –

³⁸ MNL BAZML IV. 501/c. XVII. X. 2090. (1762).

³⁹ Gelej térk., 1889. A felmérés során nem vették figyelembe a gazdasági udvarokban szétszórva fekvő „*kisbő istállók*”-at és „*változékony gazdasági épületek*”-et. *Utasítás...*, 1869. 25.

⁴⁰ A kertek 51%-ában (32 kertben) egy, 40%-ában (25 kertben) pedig két épület állt. Három épületet a kertek 6%-ában (4 kertben), négy épületet pedig 3%-ában (2 kertben) jelöl a kataszteri felmérés.

kevés kivétellel északkelet–délnyugati tájolásúak, és rendszerint a kert északi oldalán húzták fel őket, vagyis homlokzatuk déli irányba nézett.

A marhákat és a lovakat a 20. század első felében is egy (tüzelős)ólban, istállóban tartották, egyes helyeken külön helyiségben. Az itt álló hodályokba szorultak be télire a juhok is. A szérűskertekben tartották az aprólékokat: *BELÉNYI* Gábor jegyzi 1930-ban: „*az udvarokon [és] a tágas szérűskertekben rengeteg baromfit tartanak...*”.⁴¹ 1910-ig a kertekben kialakított szérűn történt a gabonafélék lovas nyomtatása és zsúpkészítés céljából a kézi, azt követően pedig a géperejű cséplés, illetve a rozs kézi cséplése. Itt tárolták a különböző rakományokat, a szalmát, a szénát, a kendert, valamint a gazdaság szerszámain, eszközeit. Az asszonyok itt végezték el a kender feldolgozásának durvább munkafázisait, a tilolást és a gerebenezést.

A szállások egy részéhez – 1889-ben nagyjából a feléhez, 1910-ben pedig a 2/3-ához⁴² – külön kert is csatlakozott. Ezek a területek az önmagukban is sokrétű hasznosítású szérűskertek komplexitását növelték, hiszen itt a lucerna, kukorica és *csalamádé* mellett konyhakerti növényeket, gyümölcsfákat is termeszthettek-nevelhettek. Gyümölcsöskert csatlakozott például Szomódi Pál északi, zugosi szérűskertjéhez: „*gyerekkoromba jártam ott, mer sok jó gyümölcsfa vót (a kertjében): főleg szilva, de meggy és körtefa is*”.⁴³

A szálláskertességgel a település megosztottsága mellett a birtokos család tagjainak tartós, rendszeresen ismétlődő és szakaszos különélése is együttjárt. A lakóövezetbeli házban legtöbbit az asszonyok és a gyermekek, illetve az öregek tartózkodtak, a kertekbe csak akkor mentek, ha ott valamilyen rájuk váró feladat akadt.

A férfiak és legények sokkal szabadabbnak érezték magukat a kertekben: ha éppen nem volt más dolguk, naphosszat itt időztek, tettek-vettek. Kedvelt időtöltésük volt a tüzelősólakba való összejárás, beszélgetni, adomázni, iszogatni. Ezekre az alkalmakra minden évszakban sor került, leggyakrabban azonban télen, amikor kevesebb volt a munka: „*menjünk a tüzelőbe!*” – mondogatták téli hajnalokon már öt óra körül. „*Ott vót fekhely, priccsnek hitták, a ló fara meg a priccs között közepén meg téglával kiépített tüzelő vót. Bevittek egy öl szalmát, na meg a demizsont, ezt körülülték, oszt egyvalaki a vaspálcával pár szál szalmát mindég ráhúzott a tűzre. Az világított, oszt amellet beszélgettek.*”⁴⁴ A parasztcsaládok férfitagjai gyakran még aludni sem tértek haza a belsőségben álló

⁴¹ *BELÉNYI*, 1930. 15.

⁴² Az 1910-re fennmaradt, 1889-ben még önmagában álló szérűskertek egy részéhez (13-ból 6-hoz) már kert is csatlakozott: négy esetben valamelyik szomszédos területet vásárolták meg, két esetben a szálláskertből hasítottak le egy darabot a növénytermesztés (pl. konyhakerti növények, gyümölcsfák) céljából kialakított kertnek. Az 1910-re fennmaradt, már 1889-ben is kertes szérűskertek közül 8-nál továbbra is használták a kertet, két esetben azonban felszámolták azokat, így e szállások ismét csak hagyományos funkciókat töltöttek be tulajdonosaik gazdálkodásában.

⁴³ Kovács Gyula közlése, 2013. és 2016.

⁴⁴ Kovács Gyula közlése, 2010.

házukba, a jobbmódú gazdáknál pedig rendszerint a cselédlegények tanyáztak a kerti ólakban. „A cseléd is ott hált, ha még legény vót, meg vót azér olyan szokás is, hogy a gazdaftúk is kivonúltak az ólba aludni, hogy apuka ne tudja, hogy mikor megy haza a csavargásból. A lóistállórészbe ott vót két dikó nálunk is, de apósoméknak is, oszt abba a félrészbe vót a dikó, ott vótak.”⁴⁵

2. kép. Gelej az 1889-es kataszteri felmérés idején
 1: kert a kertövezetben, 2: kert a lakóövezetben, 3: lakóudvar, 4: lakóépület, gazdasági épület. a: Csincse-patak, b: beltelki legelő, c: Pincék, d: izraelita temető, e: ref. temető, f: Káposztáskert, g: Vásártér
 (A szerző rajza)

A lakótelkek és a hozzájuk kapcsolódó szálláskertek között 1889-ben (a teljes értékű szálláskerteket vizsgálva) rendszerint nem volt nagy távolság: a Felvégen átlagosan

⁴⁵ Kovács Istvánné közlése, 2016.

450, a Derékon 240, az Alvégen 400, a Zugban pedig 470 méterre feküdtek egymástól (az egész község vonatkozásában 400 méter az átlag).⁴⁶ A kis távolságokra – ahogy arról már szoltunk – a kertek ősi kiosztásának rendje ad magyarázatot.

A komplex hasznosítású szérűskertek mellett röviden szót kell ejtenünk a kazlas takarmánytárolásra és néhány gazdasági tevékenység (pl. cséplés, kender feldolgozása stb.) helyéül szolgáló, épület nélküli rakodó- vagy pusztakertekről is. Néhány ilyen kertet már az 1889-es és az 1910-es kataszteri felmérések is jelölnek, azonban ezek mindegyikét a tulajdonosa lakótelke mellett találjuk. A lakóudvaroktól elkülönülő rakodókertek használatáról szóló első adataink recens adatközlések, amely alapján – a térképi jelölések hiányában – arra következtethetünk, hogy ezek csak valamikor 1910 után jelenhettek meg a faluban.

GYÖRFFY István *Magyar falu, magyar ház* című munkájában jegyzi, hogy a szérűskertek valójában olyan tanyák, amelyek a faluban voltak, a *Közép-Tiszavidék* jobb oldalán fekvő falvakban ugyanis a hagyományos, határban épült tanyák kialakulását megakadályozta a *vetéskényszerrel*, nyomásban művelt határ. Állítását konkrét példával is igazolja: az ugyancsak kertes Mezőkeresztesen 1910-ben tagosították a határt, ami után „varázsütésre” felbomlott a községet szélesen körbefonó ólaskerti övezet és megindult a tanyaépítés.⁴⁷

Gelejen csak az 1940-re befejeződő második tagosítással indult meg a szabadgazdálkodás, ennek eredménye, hogy itt kivételesen sokáig fennmaradtak a szállások: néhány szálláskertet még az 1930-as, -40-es években is használtak. Az 1923-as református lelkeszi díjlevélben jegyzik, hogy az egyháznak „*van egy külső szérűs kertje*”.⁴⁸ GYÖRFFY István 1937-ben ezt írja: „*A kertes településnek ez az ősi hagyományos formája ma már egyre ritkábban látható. A borsodmegyei Szentistvánon, Gelejben azonban még elég jól megmaradt.*”⁴⁹ Az 1928-as születésű Kovács József is jól emlékezett a szérűskertekre: „*ezelőtt a gazdasági épületek nem bent vótak a lakóháznál, nem bent a faluban, hanem kint, itt a falu szélén. Itt vót az istálló, a rakomány, itt nevelték a jószágokat.*”⁵⁰ Az 1931-ben született Kovács Istvánné így mesélte: „*nekünk a szérűskert ott vót Vályi Zoli előtt, ott vót az istálló, a hodály, a lakás meg bent vót, ahol Burai Károlyné lakik most, onnan jártunk ki, de az általába sok helyen vót így a faluba, hogy külön vótak*”.⁵¹ A szálláskertek maradványaival egészen az utóbbi időig lehetett találkozni, *BODGÁL* Ferenc 1961-es és *BAKÓ* Ferenc 1972-es geleji gyűjtése alkalmával még megfigyelhette nyomait.⁵²

⁴⁶ Gelej térk., 1889. és Telekkönyv, 1889.

⁴⁷ GYÖRFFY, 1943. 64–66.

⁴⁸ A geleji ref. egyház lelkeszének..., 1933.

⁴⁹ GYÖRFFY, 1943. 63–64.

⁵⁰ Kovács József közlése, 2010.

⁵¹ Kovács Istvánné közlése, 2010.

⁵² *BODGÁL*, 1961. *BAKÓ*, 1972.

A szérűskertek felbomlása már a 19. század első felében, az állattartás és a földművelés egyensúlyi állapotba kerülése után megkezdődött a községben. A második katonai felmérés 1856-os térképén a kertek egy részét már pusztakertként jelölik, amelyeken a határbeli nyomásos gazdálkodásba nem illeszthető növényeket, főleg kukoricát, majd lucernát termesztettek, esetleg kaszálóként hasznosították.⁵³

A szálláskertek felmorzsolódását egy másik, a 19. század első felétől jelentkező folyamat is segítette, a növekvő lakosság egy része ugyanis az egyre zsúfoltabbá váló belterületi lakóövezetből a tágas kertjébe költözött. Gelejen is – csakúgy, mint sok más településen – megfigyelhető, hogy a kiköltözésre rendszerint a fiatal házaspár vállalkoznak, akik új házat építenek, esetleg valamelyik gazdasági épületet alakítják át lakóépületté. Kovács Gyula szülői háza is szérűskerti istálló volt valamikor, a nagyapja, Kovács Tamás toldott hozzá egy részt azután, hogy 1892-ben feleségül vette Menyhárt Dinát.⁵⁴ „*Ahogy édesanyámtól hallottam, a szülői ház egy részét, a kamrás részt még istállónak használták, akkor a lakóház valahol bent vót a faluba, oszt mikor nagyapám megnősült, akkor azt mondta, »áá, tódjunk hozzá!«, oszt akkor tóttak (értsd: toldottak) hozzá egy részt*”.⁵⁵

A kiköltözések első nyomaival már Gelej 1858-ban készült térképén is találkozunk, a telekkönyvben pedig több ilyen falubelit is a *kerti* jelzővel, megkülönböztető előnévvel illetnek (Petra Mihály, Makai József, Lipcsei István). Vannak, akik a lakótelkektől több száz méterre költöznek, mások viszont csak a lakóövezet szélén álló kertjükbe telepednek át, megszakítások nélkül szélesítve tovább annak határait.⁵⁶ A kertekbe történő kivándorlás a 19. század második felében gyorsult fel rohamos mértékben.

A kiköltözések eredményeként az egykori szérűskertek lakóudvarrá váltak (emellett természetesen továbbra is itt végezték a gazdasági tevékenységeket is), ezzel párhuzamosan pedig egyre több gazdasági épület jelent meg az ősi lakótelkeken, vagyis a kertek és a lakóudvarok közötti funkcióbeli megosztottság fokozatosan megszűnt. Az átalakulást felgyorsította az 1867-re befejeződő első határtagosítás is, ami után a tagbirtokokon megindult a tanyaépítés. A folyamatot aztán az 1940-es második birtokrendezés tetőzte be, amikor – a GYÖRFFY által emlegetett keresztési helyzethez hasonlóan – a szabadgazdálkodás keretei között egyre több gazda húzott fel tanyát összevont birtokán.⁵⁷ „*ugye '40-be*

⁵³ Második kat. felm., 1856.

⁵⁴ Ház. matricula, 1892.

⁵⁵ Kovács Gyula közlése, 2010.

⁵⁶ Ilyen a mai Rákóczi u. 14. és 14/a számú telek (hrsz. 635/1, 635/2), melyen az 1970-es évekig álló lakóház építési évét is ismerjük: ezt 1835-ban emelte gazdája, valószínűleg korábbi szérűskertjén.

⁵⁷ Az 1867-re befejeződő első tagosítás után az egytagos birtokosok tagbirtokain, az ún. *Tagbirtokdülőben* természetesen már jóval korábban megindult a tanyaépítés.

betagosította... Hány kunyhót építettek akkor a tagra!” – emlékezett vissza Antal Józsefné.⁵⁸

A közeli Mezőkövesden már 1825-től jellemző a kertekbe költözés, a folyamat azonban csak a század végén vett igazán nagy lendületet. A kiköltözők itt a módosabb gazdák közül kerültek ki, akik a racionálisabb gazdálkodás érdekében vonultak ki az egyre kényelmetlenebbé váló, sűrűbb beépítettségű belső lakómagból szérűskertjeikbe.⁵⁹ Községünk esetében a kivándorlók társadalmi státuszát sajnos nem tudjuk vizsgálni, már csak azért sem, mert a legtöbb esetben azt sem tudjuk, hogy mikor történt a kiköltözés. Az 1867-es tagosítás után lefektetett telekkönyv adatai szerint a kertővezetben élők közül kettő gyakorlatilag nincstelen beltelkes, három 1–4 k. holdas nyomásos paraszt, három 4–9 k. holdas kisparaszt, három pedig 20–23 k. holdas gazda: ezek a falubeliek tehát nem tekinthetők jómódú, – a helyi viszonyok közt – nagyobb birtokkal rendelkező gazdáknak.⁶⁰ A módosabb parasztok kertbe költözésére azonban, ha nem is az első kiköltözők idejében, Gelejen is volt példa. Az öregek úgy emlegetik, hogy a 20. század elején a falubeli legtehetősebb gazdák meghatározó hányada a falu szélére húzódott.

A szálláskertek felmorzsolódása, funkcióváltása jól nyomon követhető a 1889-es és az 1910-es kataszteri felmérések anyagainak összevetéséből is.⁶¹ Az adatfelvételi időpontok között eltelt két évtized alatt 53-ból 29 szálláskertet hagytak hátra gazdáik. A megszűnés oka 12 esetben (41%) a szálláskert kertté alakítása (vagyis épületét lebontották, területét pedig növénytermesztésre vagy kaszálóként hasznosították csupán), 17 esetben (59%) pedig lakóudvarrá válása.

További két kert esetében a hasznosítás módja változott, a komplex rendeltetésű szállásból ugyanis növénytermesztésre használt kert lett, és csupán a rajtuk álló épületek maradtak még meg néhány évig, évtizedig az egykor étellel teli szérűskertek mementóiként. Ezekre ugyanaz a sors várhatott, mint az 1889-ben számba vett 10 darab gazdasági hasznosítású, épülettel még rendelkező kertre, melyek közül kettőt változatlanul hasznosítottak, kettőről lebontották az épületet, ötöt lakóudvarként, egyet pedig ismét teljes értékű szérűskertként használtak 1910-re.⁶²

A komplex hasznosítási mód visszaállítása, az új szállások létrehozása egyébként már csak elvétve fordult elő 1889 és 1910 között: az utóbb említett, életre keltett szérűskert mellett csupán 3 új, teljes értékű szálláskertet alakítottak ki a falubeliek.⁶³

⁵⁸ Antal Józsefné közlése, 2011.

⁵⁹ BALASSA M., 1980. 119.

⁶⁰ Telekkönyv, 1867.

⁶¹ Gelej térk., 1889. és 1910. Telekkönyv, 1889. és 1910.

⁶² Két további kert és rajta álló gazdasági épület is állt a faluban 1889-ben: az egyik a lakóövezetben (a Derékon), a másik pedig a derekasi kertővezetben, egy teljes értékű szálláskerthez kapcsolódva. A lakóövezetbeli kertés épület 1910-ben is áll, a kertővezetbelit azonban ekkorra már lebontják.

⁶³ Ebből 2 teljesen új szérűskert, 1 helyén pedig 1889-ben még lakóház és gazdasági épületek álltak.

Rövidítések jegyzéke

MNL BAZML: Magyar Nemzeti Levéltár – Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc

MNL OL: Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár, Bp.

Irodalom

BALASSA M., 1980.: Balassa M. Iván: Dél-Borsod település- és építéstörténetének vázlata (A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Közép-Tiszavidék tájegysége). In: Ház és Ember, A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Közleményei 1. 111–150. Szentendre.

BÁRTH, 1997.: Báráth János: A magyar nyelvterület településformái. In: Magyar néprajz IV. 11–88.

GYÖRFFY, 1943.: Györffy István: Magyar falu, magyar ház. Bp.

PAPP, 1982.: Papp József: A szálláskertesség kérdései néhány Közép-Tisza vidéki településnél. In: A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 39. 85–96. Debrecen.

SZABÓ, 1969.: Szabó István: A középkori magyar falu. Bp.

TÁLASI, 1972.: Tálasi István: Adatok és szempontok a szálláskertes települések kutatásához. In: Ethnographia 83. évf. 74–77. Bp.

WELLMANN, 1999.: Wellmann Imre: Határhasználat az Alföld északnyugati peremén a XVIII. század első felében. In: Csiki Tamás–Rémiás Tibor (szerk.): 18. századi agrártörténelem. Válogatás Wellmann Imre agrár- és társadalomtörténeti tanulmányaiból. Officina Musei 9.

Források

Adásvételi szerződés, 1853.: az Egri Kiss család magángyűjteményében, Miskolc

Adásvételi szerződés, 1858.: az Egri Kiss család magángyűjteményében, Miskolc

A geleji ref. egyház lelkészének..., 1933.: A geleji ref. egyház lelkészének 1923-ban kelt díjlevelének 1933-ban készült másolata, 1933. 04. 12. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Levéltár, A Geleji Ref. Egyh. vegyes iratai 1803–1949. R. A. VIII. 2/6.

BAKÓ, 1972.: Bakó Ferenc: Geleji gyűjtés. Bakó Adattár, BA 6/13. Dobó István Vármúzeum, Eger

BELÉNYI, 1930.: Belényi Gábor: Gelej község monográfiája. Kézirat. Herman Ottó Múzeum, Néprajzi Adattár, 522. Miskolc

BODGÁL, 1961.: Bodgál Ferenc: Jelentés az 1961. nov. 16–17. 20–21-i népi műemlékkutatásokról. Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár 6800. Bp.

BÓDVAY, 1889.: Bódvay Bertalan: *Jegyzőkönyv az időjárásról, és mindenféle gazdasági terményekről* (1887–1922). Kézirat. Másolatban a szerzőnél.

Első kat. felm., 1784.: Első katonai felmérés, 1784. XXI–15. szelvény.

Gelej térk., 1867.: *Gelej szabályozás utáni térképe*. MNL BAZML BmU. 273.

Gelej térk., 1889, 1910.: *Gelej borsodvármegyei nagyközség kataszteri térképe* 1889, 1910. MNL OL S 78 075 téka 006–039.

Ház. matr.: Geleji Református Egyházközség házassági anyakönyve, 2. köt. (1832–1966)

Geleji Református Egyházközség irattára, Gelej.
Második kat. felm., 1856.: Második katonai felmérés, 1856–60. XXXIX–47. szelvény.
Ns Forrai János öröklevele, 1979.: Herman Ottó Múzeum, Helytörténeti Adattár 74. 178.
1. 1–3. Miskolc
Ns öreg Vincze János testamentuma, 1795.: az Egri Kiss család magángyűjteményében,
Miskolc
Telekkönyv, 1867.: *Geleji szabályozás utáni telekkönyv*, 1867. MNL BAZML VII. 1/c.
84. dob.
Telekkönyv, 1889.: *Gelej adóközség, birtokrészleti jegyzőkönyv*, 1889. MNL OL S 79 No.
270/1.
Telekkönyv, 1910.: *Gelej nagyközség birtokrészleti jegyzőkönyve*, 1910–11. MNL OL S
79 No. 270/2.
Utasítás..., 1869.: *Utasítás a katasteri felmérés végrehajtására*. M. kir.
Pénzügyminisztérium, Buda.

Adatközlők (név, születési év)

Antal Józsefné, 1924., Kovács Gyula, 1932., Kovács Istvánné, 1931., Kovács József,
1929., Sinka József, 1920.

A SZIGETKÖZ TERÜLETHASZNOSÍTÁSA A FOLYÓSZABÁLYOZÁSIG

POZSGAI ANDREA – KOVÁCS ERIK – NÉMETH SÁNDOR

Land use in the Szigetköz until the river regulations

The paper is an introduction to the 18th and 19th century characteristics of a “wounded” area of Hungary, at a time when the impact of human activity on the transformation of the area was still negligible. The Szigetköz was already inhabited before river regulations and water management works, and the still existing villages “occupied their final positions” by the time in our examination, although they went through some administrative changes by the 19th century. As a result of the anthropogeneous impacts on the landscape, “indigenous” land use and occupations disappeared from this micro-region.

Bevezetés

A Szigetköz sajátos ökológiával rendelkező tájegység, mely Magyarország legnagyobb szigete. A területet teljes egészében a Duna építette, ezért is használatos a „Szigetköz a Duna gyermeke” kifejezés (TIMAFFY L. 1980. 7. p.), melyet még Európában is egyedülálló vízi birodalomnak tekintenek. A Duna árvizei az itt élők számára állandó veszélyt jelentettek. A folyószabályozás előtt az ágrendszer kiszámíthatatlanul változott, áradáskor a hullámteret elöntötte a víz. Az itt letelepedők ennek tudatában éltek életüket, folytatták tevékenységüket. A kialakult települések közül több kénytelen volt megváltoztatni földrajzi fekvését, azaz néhány kilométertől akár 10-20 kilométer távolságra kellett „költöztetni”. Kezdetben nem volt összehangolt a védekezés, viszont a községek számoltak a veszéllyel, ezért pl. az Alsó-Szigetközben a házakat összehordott földhalomra építették, illetve számos település védősáncot készített, melynek nyomait még ma is látni lehet. A XVIII. századtól kezdve a vármegyék irányításával valósult meg az összehangolt védekezés: töltéseket építettek, elzárták a mellékágakat. Majd 1886-ban megkezdték a folyam szabályozását, melynek célja az állandó középvízi meder kialakítása, a hajózás biztonságának megteremtése, a jég elvezetése volt. A munkálatok 1896-ban befejeződtek, melynek köszönhetően megszűnt a medervándorlás, azaz a terület biztonságosabbá vált (árvízveszély, hajózás szempontjából), a töltésen kívüli un. mentett oldal fokozatosan alakult át mezőgazdasági kultúrtájjá. A vízrendezési munkálatok után a tájegység arculata nagymértékben megváltozott: települései jelentős változáson mentek át, elindultak a fejlődés útján; az állattenyésztés háttérbe szorult – mely a XIX. századig meghatározó mezőgazdasági ágazat volt. A kistáj a XX. századra hazánk egyik kulcsfontosságú területévé vált a növénytermesztés szempontjából

(BARANYAI G. 2012). A tanulmány a – még jelentős mértékben a természet által alakított – szigetközi települések alaprajzi, gazdaságtörténeti jellemzőit vázolja fel.

Anyag és módszer

Legfőbb célunk a XVIII-XIX. századi (az 1886-os folyamszabályozás előtti) területhasznosítás ismertetése, melynek érdekében kiindulópontként szolgáltak: Vályi András leírása, Fényes Elek Geographiai szótára, melyek az Arcanum internetes adatbázison találhatóak meg. Ezen felül a három katonai felmérés térképeit és recens térképeket elemeztünk. Továbbá az 1869. (1870) évi népszámlálásból mind a népességre, mind az állatállományra vonatkozó hasznos információt kaptunk, s ehhez viszonyíthattuk Fényes Elek településjellemzéseit.

Szükségét láttuk az általunk vizsgált tájegység pontos lehatárolására. Szakirodalmak, kutatások áttekintése után nyilvánvalóvá vált, hogy számos megközelítésből elemezték, tanulmányozták e területet – néprajz, természetföldrajz, környezet- tájöldrajz. Előfordul, hogy ezen vizsgálatok sem mutatnak egységes lefedettséget a Szigetköz területére vonatkozóan. Az eltérés magyarázható egyrészt a természetes folyamatok tájalakító hatásával – mely a vízrendezési munkálatok előtt jelentékeny volt –, másrészt a folyószabályozások után bekövetkezett változások – antropogén tájalakítás – is módosították a természetes határokat, így a tájegység kiterjedését is (BARANYAI G. 2009).

A jelenleg Győr-Moson-Sopron megyéhez tartozó Szigetköz egykor Győr, Mosony, Pozsony vármegyéhez tartozott (1884-től már csak Győrhez és Mosonyhoz), a második világháborút követően az egész terület a véglegesen kialakított (korábban ideiglenes) Győr-Moson-Sopron megye része lett (LENNER T. 2008).

Az adatbázis összeállításához szükség volt a történelmi Szigetköz településeinek listájára, majd közülük azok kiválogatására, melyek a mai Szigetköz területén fekszenek. Vizsgálódásunk során szigorúan a Duna (Öreg-Duna, Nagy-Duna) jobb partja és a Mosoni-Duna bal partja által határolt területen lévő településeket vettük górcső alá. Ez alapján napjainkban a lehatárolt térségbe 25 db közigazgatásilag önálló terület tartozik, köztük két város: Győr (a terület DK-i határa) és Mosonmagyaróvár (a terület ÉNy-i határa). A források áttekintését követően a XVIII-XIX. századi Szigetközben 29 közigazgatásilag önálló település adta az elemzés alapját. A városok elemzésére e tanulmány keretein belül nem kerül sor, kifejezetten a kisebb népességet felölölő településekre fókuszáltunk (falu, tanya). Továbbá jelen kutatásban nem vettük a szigetközi települések sorába azon községeket, melyek a XVIII. század előtt a tájegység része voltak (Bezenye és Kunsziget), de ma már a Mosoni-Duna jobb partján húzódnak.

Legfontosabb tevékenységek a folyószabályozás előtti időszakban

A XX. századig a területen a külterjes állattartás és az ehhez szorosan kapcsolódó extenzív földművelés volt a jellemző mezőgazdasági tevékenység, számottevő gulya-, ménes- és juhállományal rendelkezett a tájegység. Jellemzően Feketeerdő, Dunakiliti, Kisbodak, Lipót, Ásvány, Hédervár, Darnó, Zámoly, Nagybajcs, Vének illetve a tanyaszerű települések határában legeltették a csordákat.

A föld művelése során nem termesztettek sokféle növényt, legfőképpen búzát, rozst és kölest, kisebb mennyiségben árpat és zabot – gabonaöv színtere. Jelentős területen termesztettek tönkölyt, kendert és lent. Takarmánynövény termesztésével nem foglalkoztak (helyette legeltetést végeztek, illetve szalmával, szénával etettek). Két- és háromnyomásos gazdálkodási forma volt jellemző.

A kistájon a területhasznosítást, az emberek foglalkozásait, mesterségeit a terület természetföldrajzi adottságai határozták meg a folyószabályozás előtt. A következő vízhez és a tájhoz kötődő mesterségek terjedtek el: halászat, aranyászás, vadászat. Ezen felül híresek voltak a vízimalmok, hajóvontatók, révészek, pásztorok.

A vizsgált időszakban tipikus halászfalvak voltak: Halászi, Püski, Lipót, Ásvány, Szőgye. A „hivatásos” halászok, azaz akik ebből éltek, halászbokrokba – zárt egyesület, melyben 10-20 halász kapott helyet – tömörülve dolgoztak és a vizeket bérelték a földbirtokosoktól vagy a közbirtokosságtól. A halbőségnek köszönhetően a helyi fogyasztáson felül a magyaróvári, a győri és a pozsonyi piacokra is jutott a szigetközi halállományból, sőt Bécsben is állandó helyük volt a halpiacon a szigetközi „vizásoknak”. A természetes vízi halászatra az első csapást a Duna-szabályozása mérte. Majd a Duna elterelése hatalmas kárt okozott a halászoknak – néhány nap alatt 100-200 t hal pusztult el a kiszáradó ágakban és a mentett oldali vizekben.

Majdnem minden víz menti községben éltek aranyászok, de elismerten legjobb mesterei az ásványiak, lipótiak – 1870-ben 102 ásványi és 54 lipóti aranyász-család volt, továbbá egyes feljegyzések a szőgyei és véneki aranyászokat is ismertetik.

Vízhez kötődő mesterségek közül még ki kell emelni a molnárokat. Jelentős mennyiségű gabona érkezett a szigetközi malmokba: 1840-ben 212 000-265 000 tonnának megfelelő. A kb. 100 db vízimalom hozzájárult az észak-dunántúli gabonaörlés jelentős részéhez. A vízimalmok fénykora a XIX. század második felében volt. A mezőgazdasági termelés fellendülésével párhuzamosan nagymértékben emelkedett a malmok száma az előző századhoz képest.

Gazdaságilag még jelentékeny szerepe volt a fakitermelésnek, melyet „téli aratásnak” vagy „erdőlésnek” neveztek. A helyi igényeken felül ellátták Győr, Moson, Óvár piacát is, és ezen felül még számottevő mennyiséget el is szállítottak (LENNER T. 2010).

Szigetköz a fekvésének köszönhetően rendkívüli szerepet töltött (tölt) be a hajózás szempontjából. A nemzetközi forgalom mellett jelentős volt a helyi hajózási forgalma is. A kereskedelmet e szállítási módszerrel oldották meg, melynek elsődleges tárgya a gabona volt, de e mellett állatokat, pamutot, gyapjút, fát, bort is szállítottak. Természetesen a kereskedelem mellett személyforgalmat is bonyolítottak.

Területhasznosítás a kistájon a XIX. századig

Szigetközben annak ellenére, hogy a víz állandó veszélyt jelentett – az árvizek, a medervándorlás, a partszaggatás – az ember már korán letelepedett. A kistáj egy tökéletes síkságnak felel meg, mégis két, egymástól jól elkülöníthető szintet: alacsony ártér, magas ártér, illetve egy szintfoltot lehet megkülönböztetni: futóhomokkal borított területek. A kis szintkülönbség jelentős mértékben meghatározza a természetföldrajzi adottságokat, a gazdasági életet (POZSGAI A.–BARANYAI G. 2014). A települések és a gazdálkodás színtere a magas ártér, melyet csak nagy árvizek idején borított el a víz. A községek általában erdőirtásra, réttörésre települtek. A kedvezőbb természeti fekvésüknél fogva, egyes magasabban fekvő szigetek, tisztások előbb népesedtek be, ilyen lehetett Hédervár, Ráró, Darnó, Zsély, Novák területe (ÉRSEK 1924).

Rakonczay Zoltán írta, hogy „Nincs olyan községe a Szigetköznek, amely történelme során egyszer-kétszer el ne pusztította volna az áradás vagy a partszaggatás. A Duna-ágak vándorlásával vándoroltak a települések is szigethátról szigethátra, a jobban feltöltött és a vizektől elhagyott helyekre. A legtöbb szigetközi község ezért ma már a 2. vagy 3. települési helyén él. Néhány községben a dülőnevek szépen megőrizték az elpusztult régi falurészeket (Falufüzes, Vérfa-dülő, Öregfalu-sziget, Lakotföldek). Sok falu véglegesen elpusztult nem épült fel újra. Emléküket az oklevelek mellett ugyancsak dülőnevek őrzik.”(RAKONCZAY Z. 1996. 93-103. p.)

A települések jelenlegi arculata árulkodik a szabályozások előtti községek külső képéről: folyóágakkal és holtágakkal körülfogva, mocsarak, nádasok közt a szigetháton vagy a vízpart legmagasabb pontján összezsúfolva álltak a házak, bokrokba tömörültek, az utcák zezugosak – elmondások alapján a legtöbb utca helyén meder volt (NÉMETH S. 2009).

„Ősi, apró községes településmód ez” (TIMAFFY L. 1975). Legtöbb község a vizek közé, több apró szigetre összezsúfolva települt: Bodak, Püski, Remete, Arak, Lipót, Ásvány, Vámos, Nagy-Bajcs, Kis-Bajcs, Szőgye.

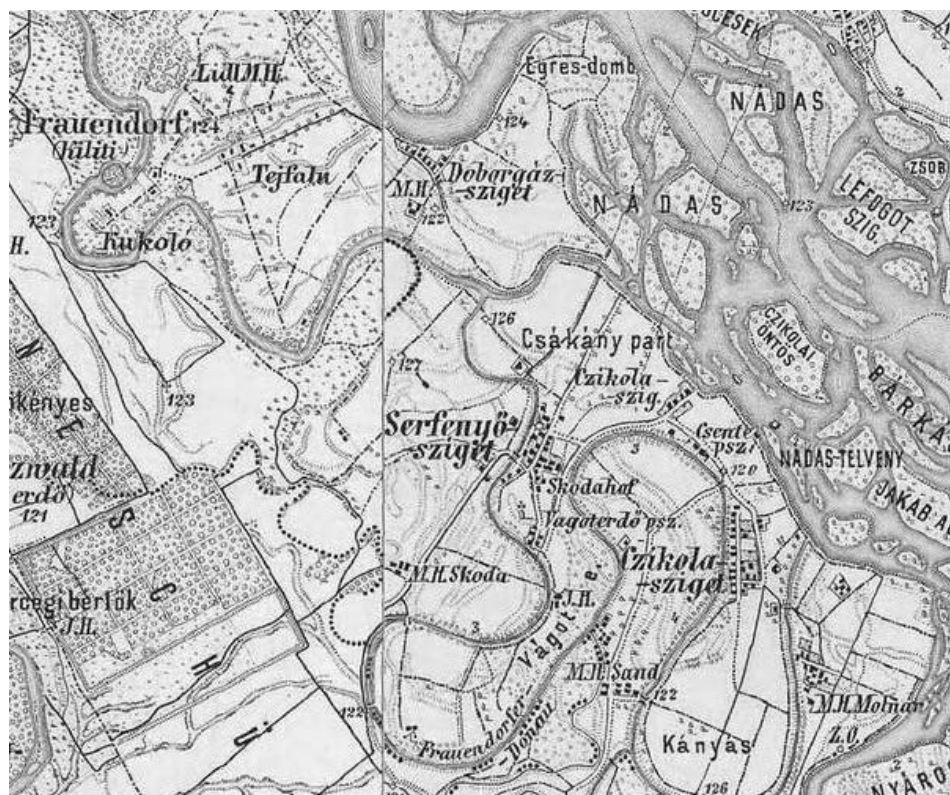
Megfigyelhető, hogy voltak olyan települések, melyek egy önálló, nagy szigeten „verték sátrat”: Szabadi, Vének; illetve Kálnok és Zámoly magasabb térszínen helyezkedett el. A települések formáiban nagy változatosság figyelhető meg. Számos község közvetlenül a Mosoni-Duna partjánál alakult ki, melyek településformái a folyó kanyarulatához alkalmazkodtak: Kiliti, Halászi,

Ladomér, Ujfalu, Dunaszeg, Szent-Pál, Magyar-Kémle. Darnózseli (mely a vizsgált időintervallumban még két különálló település volt: Darnó és Zsély) az egyetlen, melynek formáját a forgalmas út határozta meg, egy út menti település. Feketeerdőt és Hédervárt az erdőirtás szabta meg (1. ábra).

1. ábra: Változatos településformák a Szigetközben
Forrás: Második katonai felmérés (1806-1869)
<http://mapire.eu/hu/>

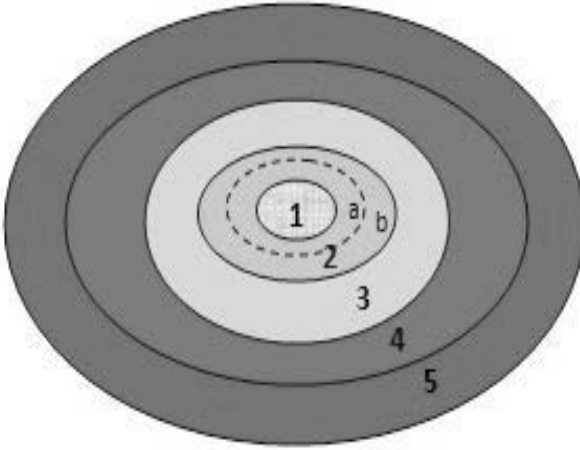
A Szigetköz legfiatalabb települései a Nagy-Duna mentén XVIII-XIX. században alakultak. A vizek úgynevezett tanyásító hatása révén – azaz a vizek vándorlása tette lehetővé a tanyaszerű települések kialakulását –, tanyavilág alakult ki a Mosonmagyaróvártól É-ra lévő területen (TIMAFFY L. 1989). A folyamat következtében jöttek létre: Cikalasziget, Sérfenyősziget, Doborgazsziget, Tejfalusziget tanyaszerű települések (2. ábra), melyek önállóak voltak és őrizték tanyasias jellegüket. 1860-ban a tagosítás meggyorsította a lakosság vándorlását, így népesebbek lettek. Ma Tejfalusziget közigazgatásilag Dunakilitihez tartozik, az ezen kívül felsorolt három települést pedig 1968-ban Dunasziget néven összevonták – a helységtáblákon a régi neveket is feltüntetik.

2. ábra: Tanyaszerű települések Mosonmagyaróvártól északra
 Forrás: Harmadik katonai felmérés (1869-1887)
<http://mapire.eu/hu/>

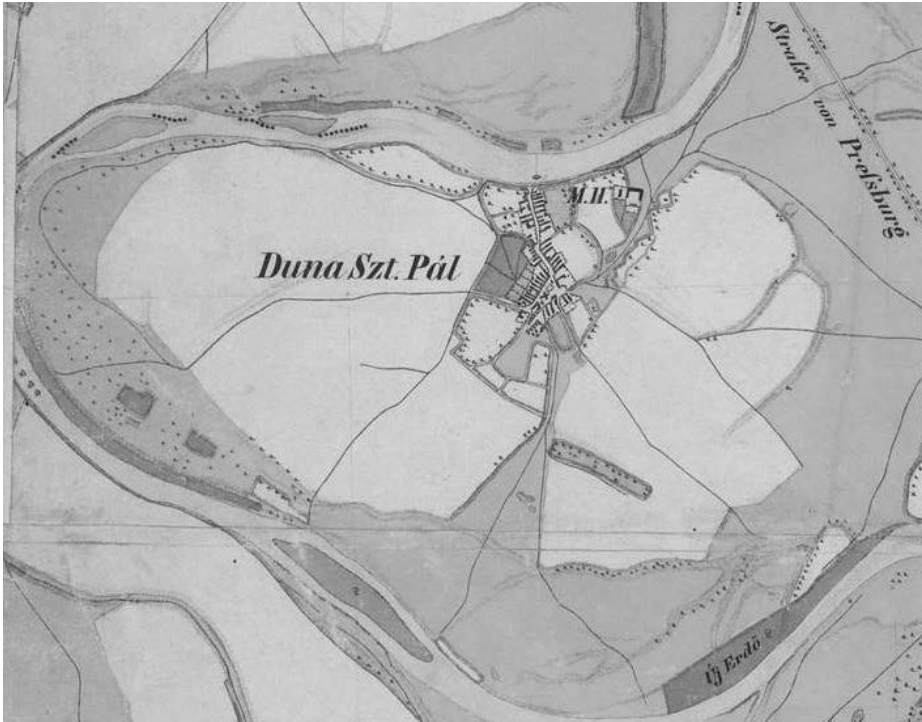
A vizsgált időszakban a falvak és a tanyák mellett önálló formát jelentettek még a nagybirtokosok pusztái. Ott volt jellemző, ahol a lapos, vizenyős területen falu kevésbé tudott kialakulni (BALOGH A.–BAJMÓCY P. 2011, BALOGH A.–CSAPÓ T. 2013). Ilyen többek között Károlymajor, Gyulamajor, Patkányos, Szúnyogháza, Sárápuszta. A jelenlegi Novákpuszta és Zsejkepuszta önálló község volt, viszont árvíz után csak puszta maradt.

Timaffy számos szigetközi község mezőgazdasági földrajzának írását megvizsgálta, mely alapján arra a következtetésre jutott, hogy a mezőgazdasági termelés övezetesen épült fel, mondhatni körkörösén vette körül a falvakat. Az övezetesség vázlatrajzát láthatjuk a 3. ábrán és mellette az egyes övezetek elnevezését, leírását:

1. magterület: falu
2. asszonyok kis konyhakertjei
- a, káposztás kertek (káposzta, zöldség, paprika, krumpli, kukorica, tök)
- b, gyümölcsösök (dió-, szilva-, almafa, kisebb számban cseresznye, körte és szőlőtermesztés)
3. nyomásos földművelés (len- és kenderföldek)
4. gabonaöv
5. rét-legelő-erdő öv

3. ábra: Szigetközi települések övezetei
 Forrás: Timaffy (1975) alapján saját szerkesztés

4. ábra: Dunaszentpál területhasznosítása
 Forrás: Második katonai felmérés (1806-1869)
<http://mapire.eu/hu/>

A katonai felmérések térképein számos szigetközi falunál szépen kirajzolódik a körkörös területhasznosítás (4. ábra). Természetesen az övezetes felépülés nem azt jelenti, hogy a településeket szabályos körgyűrűkkel leírható mezőgazdasági területek határolták, ugyanis az egyes övezetek a természeti adottságok függvényében alakultak ki.

Átalakulás

A Duna szabályozása és a vízrendezések után az állattenyésztés mértéke jelentősen háttérbe szorult a szántóföldi műveléssel szemben. A XX. században már hazánk egyik kulcsfontosságú mezőgazdasági területévé vált a kistáj (SZABÓ M. 2003). Legjelentősebb művelési ág a szántó lett, kisebb jelentőséggel, de jelen volt a kert, gyümölcsös és a gyep. Az öntéstalaj területeket kivétel nélkül szántóként hasznosították, amelyek bármely kultúra termesztésére alkalmasak – ha a megfelelő módon művelik a területet – (VÁRALLYAY GY. 1992). A szántók aránya a XX. század második felében durván 60 %-ra tehető, ez az arány a hetvenes években csökkent, párhuzamosan a rét-legelő területek nőttek (SZABÓ M. 2002). Napjainkban is jelentős a mezőgazdasági tevékenységhez kapcsolódó területek aránya. A kistáj 56,2 %-át (21500 ha) hasznosítják szántóként, 22, 1 %-a (5200 ha) erdő, míg 7,8 %-a (3400 ha) rét, legelő (SZABÓ M. 2002, 2003).

Összegzés

A vizsgálódás tárgyát képező területről elmondható, hogy földrajzi fekvésének köszönhetően rendkívüli jellemzőkkel rendelkezik. Összehasonlítva a Szigetköz XVIII–XIX. századi jellemvonásait a napjainkban ismeretes tényekkel, számos területen változáson esett át legnagyobb szigetünk. A jelenleg Győr-Moson-Sopron megyéhez tartozó Szigetköz, egykor Győr, Mosony, Pozsony vármegye része volt. Ma a lehatárolt térségbe 25 db közigazgatásilag önálló település tartozik, köztük két város Győr és Mosonmagyaróvár. Elemzésünk alapját azonban még 29 település adta, azaz mára közigazgatásilag több községet összevontak.

A legnagyobb mértékben a Duna szabályozása változtatta meg az itt élők életét. Az addigi mesterségek, foglalkozások nagy számban szűntek meg: aranyászás, hajóvontatás, révés, vízimalmok-molnárok. Sőt, még a halászat is bizonytalanra vált. A csorda egyre inkább az istállóba szorult be, és egyre kisebb számban jellemző. Háztáji gazdálkodással – kis konyhakertekkel – elenyésző mennyiségben találkozhatunk, felhagytak a korábban „híres” növények termesztésével, ugyanis a természeti táj kultúrtájja alakult.

Irodalom

- BALOGH A. – BAJMÓCY P. 2011: Majorok a Nyugat-Dunántúlon. Savaria University Press, Szombathely, 126 p.
- BALOGH A. – CSAPÓ T. 2013: Manors and scattered farms: special settlement forms of outskirt areas in Hungary. In: Revija za geografijo – Journal for Geography, 8-2, pp. 81-94.
- BARANYAI G. 2009: Gondolatok Csorba Péter „A tájhatárok kijelölése és változása” című tanulmányához. Földrajzi Közlemények, MFT Budapest, 133. 1. pp. 75-76.
- BARANYAI G. 2012: Mezőgazdaság. In: Dövényi Z. (szerk.): A Kárpát-medence földrajza, Budapest, Akadémiai kiadó, pp. 777-781.
- ÉRSEK I. 1924: Szigetköz története, községeinek eredete, Magyaróvár
- LENNER T. 2008: Történeti földrajzi vizsgálatok kisalföldi városokban. Tananyag-tár 4. Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar, 82. p.
- LENNER T. 2010: A kisalföldi kisvárosok fejlődésének néhány történeti-településföldrajzi kérdése. In: Csapó T. – Kocsis Zs. (szerk.): A településföldrajz aktuális kérdései. Szombathely, Savaria University Press, pp. 292-306.
- NÉMETH S. 2009: „Beluszky Pál – Sikos T. Tamás: Változó falvaink” című művének ismertetése. In: Vasi Szemle (LXIII. évf.)/6. sz. pp. 746-747.;
- POZSGAI A. – BARANYAI G. 2014: Ökológiai gazdálkodás a Szigetközben In: Füzesi I. – Kúti Zs. – Puskás J. (szerk.): Tiszteletkötet Béres Csilla professzor asszony születésnapjára. Szombathely, pp. 106-114. <http://www.berescsilla.eu/tanulmanyok.html>
- RAKONCZAY Z. 1996: Szigetköztől az Órségig. Mezőgazda Kiadó, Budapest, pp. 93-103.
- SZABÓ M. 2002: Vízrendezések, folyószabályozások és hatásaik a Szigetközben. In: Füleky Gy. (szerk.): A táj változásai a Kárpát-medencében. Az épített környezet változása. Gödöllő. pp. 66-73.
- SZABÓ M. 2003: A Duna környezetformáló szerepe a Szigetközben. In: Frisnyák S. – Tóth J. (szerk.): A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza. Nyíregyháza–Pécs, pp. 119-125.
- TIMAFFY L. 1975: Szigetközi Krónika. Mosonmagyaróvár
- TIMAFFY L. 1980: Szigetköz. Budapest
- TIMAFFY L. 1989: A Duna szerepe a Szigetköz tanya településeinek kialakulásában (XVIII.-XIX. század). In: Somfai B. (szerk.): A Dunántúl település története VII. Veszprém
- VÁRALLYAY GY. 1992: A Szigetköz és környékének talajviszonyai, különös tekintettel azok vízgazdálkodására. Acta Ovariensis, 34/1. pp. 65-75.
- <http://arcanum.hu/hu/>
- <http://www.fsze.hu/digitdoc>
- <http://mapire.eu/hu>

A GYŐRI MAGYAR VAGON- ÉS GÉPGYÁR MUNKAERŐ ÁLLOMÁNYRA GYAKOROLT VONZÁSA A 20. SZÁZAD ELEJÉN

GODENA ALBERT

The effect of the Hungarian Waggon and Machine Factory to the manpower in the beginning of the 20th century

In the first decade of the 20th century the Hungarian Waggon and Machine Factory was bound up with the Wooden and Metal Technical School in Győr. This School was responsible for the professional training of the workers and engineers in the industrial sector. Due to the special afternoon educational process the bigger part of the apprentices worked during the school year as well. According to the contemporary datas it is obvious that the Waggon and Machine Factory had a strong and unique effect on the immigration of the manpower. The qualified workers came into the Waggon Factory from three significant parts of Hungary: first of all from the neighboring area (near Győr), secondly from Zala and Somogy county or from Transylvania and thirdly from distant areas, which were in connection with rail stations. Although there were more different medium sized companies in the city at the same time, only the Waggon Factory was able to influence the motion of the people from the outlying landscapes. The direction of the immigration was often related to the low modernization level of the different hungarian regions.

Bevezetés

A Vagongyár¹ leendő alapítói 1896. március 27-én fordultak Győr szabad királyi város törvényhatóságához, hogy az új gyár létesítéséhez néhány feltétel teljesítését kérjék a Kisalföld központjában, Budapest és Bécs között félúton lévő, ősi város vezetőitől.² A beadvány 6. pontjában ipari szakiskola felállítására vonatkozó igényt fogalmaztak meg a mérnökök és a munkások képzésének biztosítása érdekében. A Vagongyár 1896-ban nyitotta meg kapuit, a győri fa- és fémipari szakiskolában³ viszont csak az 1901/02. tanévben kezdődött el a tanítás. A kezdetektől elinduló négy éves fa- és fémipari képzésekről, valamint az 1903/04. tanévtől kezdődő rövidebb, néhány hónapos (többnyire 12 hetes, délutánonként megtartott) szakirányú tanfolyamok adatairól, a képzések részleteiről gazdag forrásanyag áll rendelkezésre, az alábbi fő szerkezeti bontás szerint:

¹ A gyár alapítása óta Győrött működik, honlapjának címe: www.raba.hu

² *A városi törvényhatóságához intézett gyáralapítási beadvány szövege*, Győri Hírlap, 1896. március 27, XVII. évfolyam, 72. szám, 2.

³ A középiskola ma Jedlik Ányos Gépipari és Informatikai Középiskola és Kollégium néven működik, honlapján – www.jaisz.hu – oktatási tevékenységével kapcsolatosan széleskörű információ és tájékoztatás érhető el.

1. Levéltári források – a Győri Magyar Királyi Fa- és Fémipari szakiskola iratai.⁴
2. Nyomtatott források – a Győri Magyar Királyi Fa- és Fémipari Szakiskola éves értesítői (1901/02–1910/11).⁵

A fellelhető forrásanyag ellenére az oktatási intézmény és a gépipari vállalat 20. század elején létrejött összefüggéseinek átfogó feltérképezése az eddig megírt iskola- és várostörténeti munkákban nem valósult meg. Csupán az 1907/1908-as tanév vonatkozásában jelent meg rövid értekezés a közelmúltban a jelenlegi tanulmány szerzőjétől.⁶ Amiatt is érdekes ez, mert a szakiskola és a lokális gazdaság szoros kapcsolatára Vig Albert korán, már 1932-ben felfigyelt, amikor megállapította, hogy a győri fa- és fémipari szakiskolában végzett tanulók jelentős része a helyi iparban helyezkedett el.⁷

⁴ Győr-Moson-Sopron Megye Győr Levéltára (továbbiakban: GY.M.S.M.GY.L.), *A győri m. kir. fa- és fémipari szakiskola iratai, Beiratkozási naplók 1903–1929*, VIII.60/26.

GY.M.S.M.GY.L., *A győri m. kir. fa- és fémipari szakiskola iratai, Tanfolyamok beírási naplója 1908–1909*, VIII.60.

GY.M.S.M.GY.L., *A győri m. kir. fa- és fémipari szakiskola iratai, Beírási napló a tanfolyamokról 1910. évről*, VIII.60.

GY.M.S.M.GY.L., *A győri m. kir. fa- és fémipari szakiskola iratai, Gáz, Benzin, nyersolaj motorkezelői tanfolyamok anyakönyve 1910–1928*, VIII.60/8.

⁵ *Értesítő a Győri M. Kir. Állami Fa- és Fémipari Szakiskola Működéséről az 1901–1902. tanévben*, I. szám, Pannónia Könyvnyomda, Győr, 1902.

A Győri M. Kir. Állami Fa- és Fémipari szakiskola Értesítője az 1902–1903. tanévről, II. szám, Pannónia Könyvnyomda, Győr, 1903.

A Győri M. Kir. Állami Fa- és Fémipari szakiskola Értesítője az 1903–1904. tanévről, III. szám, közzeteszi FLÓRIÁN Ambrus, Pannónia Könyvnyomda, Győr, 1904.

A Győri M. Kir. Állami Fa- és Fémipari szakiskola Értesítője az 1904–1905. tanévről, IV. szám, közzeteszi FLÓRIÁN Ambrus, Pannónia Könyvnyomda, Győr, 1905.

A Győri M. Kir. Állami Fa- és Fémipari szakiskola Értesítője az 1905–1906. tanévről, V. szám, közzeteszi FLÓRIÁN Ambrus, Pannónia Könyvnyomda, Győr, 1906.

A Győri M. Kir. Állami Fa- és Fémipari szakiskola Értesítője az 1906–1907. tanévről, VI. szám, közzeteszi FLÓRIÁN Ambrus, Pannónia Könyvnyomda, Győr, 1907.

A Győri M. Kir. Állami Fa- és Fémipari szakiskola Értesítője az 1907–1908. tanévről, VII. szám, közzeteszi FLÓRIÁN Ambrus, Pannónia Könyvnyomda, Győr, 1908.

A Győri M. Kir. Állami Fa- és Fémipari szakiskola Értesítője az 1908–1909. tanévről, VIII. szám, közzeteszi FÜLEKI József, Pannónia Könyvnyomda, Győr, 1909.

A Győri M. Kir. Állami Fa- és Fémipari szakiskola Értesítője az 1909–1910. tanévről, IX. szám, közzeteszi FÜLEKI József, Pannónia Könyvnyomda, Győr, 1910.

A Győri M. Kir. Állami Fa- és Fémipari szakiskola Értesítője az 1910–1911. tanévről, X. szám, közzeteszi FÜLEKI József, Pannónia Könyvnyomda, Győr, 1911.

⁶ GODENA Albert, *A magyar Vagon- és Gépgyár munkaerő-állományának elemzése a győri fa- és fémipari szakiskola 1907/08. évi adatainak feldolgozása alapján*, SZULY Rita, KRÁNYITZ Péter Pál szerk., *Társadalom térben és időben, Tanulmányok az új- és modernkori Magyarország eszme-, művelődés- és társadalomtörténetéről*, Magyar Napló, Írott Szó Alapítvány, Budapest–Piliscsaba, 2015, 41–67.

⁷ VIG Albert, *Magyarország iparoktatásának története az utolsó száz évben különösen 1867 óta*, Bp., Pátria Nyomda, 1932, 375.

A gyáripar megtelepedése Győrött, a város fejlődése a 19. század végén

A dualizmus időszaka alatt az erőteljesen iparosodó Európában Magyarország gazdasági stratégiájának alapja a protekcionista, ipartámogató, állami beavatkozáson nyugvó szabályozás felé mutatott. A 19. század utolsó évtizedeiben, illetve a 20. század elején több olyan törvény is született, mely az állami beavatkozás megvalósítását igazolja.⁸ Az ipartámogatás nagyságrendjére vonatkozóan Romsics Ignác a következő adatokkal szolgál: „az állam 1868 és 1880 között éves átlagban 32 ezer, 1891 és 1899 között 2,7 millió, 1913-ban közel 10 millió koronát fordított ilyen célokra.”⁹ A fejlődés íve alapján látható, hogy a kiegyezéstől az első világháborúig terjedő időszak gazdasági, ipari fejlődése az állami szabályozás nélkül nem valósulhatott volna meg.

Az ipartámogató környezetben Győr adottságai a gyáripar megtelepedéséhez ideálisak voltak. A közlekedési útvonalak hálózata mellett bőséges mennyiségű víz állt rendelkezésre a termelés folyamataihoz. Emellett a tatai, az ajkai és a soproni bányák szenéhez könnyen és gyorsan hozzá lehetett jutni. A városi polgárság megfelelő tőkeerővel rendelkezett, ugyanakkor a munkások számában, de a kisiparosok szakmunkájának tekintetében sem volt hiány. „A város (...) meglehetősen előrehaladt urbanizáltsága ugyancsak csábította az ipart: gázvilágítást ígért, a vízvezeték és csatornázás terhének részleges áthárítását a városra, lakásokat a tisztviselőknek és részben a munkásoknak is, és a szállítást a városon belül megkönnyítő burkolt útvonalakat.”¹⁰ Ezek mellett a tulajdonságok mellett (pontosabban ezek következtében) külföldi tőke is áramlott a területre, mivel „az egyre többet hangoztatott önálló vámterület megvalósításának lehetősége

⁸ A törvények pontos szövege elérhető: *Ezer év törvényei (1000–1945)* internetes adatbázis, készült a Corpus Juris Hungarici CD és a CompLex Jogtár felhasználásával, Wolters Kluwer Kft., 2003.

1881. évi XLIV. törvénycikk a hazai iparnak adandó állami kedvezményekről, www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6001

1887. évi III. törvénycikk a hazai iparnak adandó állami kedvezményekről szóló 1881. évi XLIV. törvénycikk 2. §-ában foglalt kedvezményeknek némely bányászati vállalatokra való kiterjesztése iránt, www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6233

1888. évi II. törvénycikk a Budapesten felállítandó fegyver- és lőszergyárnak adandó állami kedvezményekről, www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6280

1890. évi XIII. törvénycikk a hazai iparnak állami kedvezményekben való részesítéséről, www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6376

1890. évi XIV. törvénycikk a hazai ipart támogató pénzügyintézeteknek adható állami kedvezményekről, www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6377

1899. évi XLIX. törvénycikk a hazai iparnak állami kedvezményekben való részesítéséről, www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6777

1907. évi III. törvénycikk a hazai ipar támogatásáról, www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6942

⁹ ROMSICS Ignác, *Magyarország története a XX. században*, Osiris Kiadó, Bp., 2002, 33.

¹⁰ VÖRÖS Károly, *Gazdaság és társadalom a dualizmus korában*, DÁVID Lajos, LENGYEL Alfréd, Z. SZABÓ László szerk., *Győr várostörténeti tanulmányok*, Győr, 1971, 333.

arra készítette az osztrák-cseh gyárosokat, hogy országunkban fióküzemeket állítsanak fel, s ezzel biztosítsák maguknak a magyar piacot.”¹¹

Későbbi vagongyári kapcsolatai miatt jelentőségét tekintve a korabeli gyárak közül kiemelkedett a Győri Szeszgyár. A kezdetekkor a társaság elnökei között szerepelt Back Hermann malomtulajdonos, Keppich Vilmos gabonakereskedő és a Szombathelyről 1861-ben betelepülő Stirling Tóbiás is. A vezetőségi tagok közé tartozott Jerfy Antal, a Győri Első Takarékpénztár elnöke, valamint Wottitz Károly, a Győrvárosi és Megyei Takarékpénztár elnöke.¹² Az állami támogatást is élvező Szeszgyár 1884-es alapítását követően a részvényesi körben 1887 tavaszán ellentét keletkezett. Perl József részvényes, korabeli ismert ügyvéd azzal vádolta a vezetőség tagjait, hogy a többi részvényes pénzét saját haszonszerzésükre használták fel. A krízis miatt a gyár 1889-ig nem üzemelt, a termelés újraindításában a Wiener Bankverein finanszírozása jelentett megoldást. Ekkor hozták létre a kereskedelmi igazgatói tisztséget, amelynek betöltésére Wottitz Gusztávot kérték fel.¹³ Az átszervezést követő kezdeti sikerek után a Szeszgyár helyzete továbbra sem vált stabilá, ezért a bank 1895-re igyekezett megválni tőle. A megoldást a megfelelő tőkeerővel rendelkező, alapításokban serénykedő Lederer Ágoston jelentette, akinek érdeklődését az üzlet kapcsán Wottitz Károly keltette fel. Lederer aktivitásának következtében a Szeszgyár tulajdoni szerkezetét tekintve családi vállalatá alakult át, mivel a Lederer család a részvények több, mint 90%-át megszerezte. Az alapításban résztvevő meghatározó győri vállalkozók a gyár vezetésében nem vállalhattak már részt, viszont Lederer a Wottitz testvérek közreműködésére továbbra is igényt tartott.

A Lederer és Wottitz nevekkel fémjelzett gyáripari átalakulásban kiemelt szerepet játszott a 19. század második felének fejlődésében a város legnagyobb polgármesterének tekintett Zechmeister Károly,¹⁴ aki 1888 és 1906 között állt Győr élén. A helyi gyáripar megteremtése, a nagyipari centrumpozíció létrehozása egyértelműen a polgármester céljai között szerepelt, melynek megvalósításához olcsó telekárakkal és adókedvezményekkel kívánt hozzájárulni. Ipartámogató lépései közé tartozott az is, hogy irányításával Győr városa nagy területet vásárolt, hogy a később alakuló ipari vállalkozások számára a város határában telephelyek álljanak rendelkezésre.¹⁵

A 19. század végén és a 20. század elején tapasztalt intenzív gyáralapítási hullám a városi népesség növekedésére is pozitív hatást gyakorolt. Zechmeister Károly polgármesterségének második felében Győr lakossága kiemelkedő

¹¹ VÖLGYI Ferenc, *Győr gazdasági élete 1867-től napjainkig*, Győr, 1940, 49-50.

¹² SZAKÁL Gyula, *Győr a modellváltó város 1867–1918*, Győri Tanulmányok, 2011/33, 30.

¹³ *Uo.*, 33-34.

¹⁴ BANA József, *Győr polgármesterei*, Városi Levéltári Füzetek 1997/1, 85.

¹⁵ TABICZKY Zoltánné, *A Magyar Vagon- és Gépgyár története I (1896–1945)*, Magyar Vagon- és Gépgyár, Győr, 1972, 9.

tényleges szaporodást ért el.¹⁶ Hangsúlyozni szükséges ugyanakkor, hogy a népességszám gyarapodásában jelentős szerepet játszott az is, hogy ebben az időben, vagyis 1905. január 1-jén csatolták Győrhez Györszigetet és Révfalu-Pataházát is.¹⁷

1. számú táblázat. Győr lakosságának növekedése (1869-1910)

Győr	1869	1880	1890	1900	1910
<i>(Lakossága)</i>	20 035	20 981	22 795	28 989	44 300
Az 1905-ben egybecsatolt területek teljes lakossága	26 225	27 574	30 021	37 543	44 300
Tényleges szaporulat (%)	-	5,2	8,8	25,0	18,0
Természetes szaporulat (%)	-	-	0,5	5,2	8,7

*Forrás: VÖLGYI Ferenc, Győr gazdasági élete 1867-től napjainkig, Győr, 1940, 60, 80.*¹⁸

A dinamikus növekedésben egyedi jellemző és érdekesség, hogy a századforduló környékén a népszaporulat kisebb részét a természetes szaporodás jelentette, nagyobb arányban az ipari foglalkoztatáshoz kapcsolható bevándorlás következménye volt. A népességnövekedés szempontjából fontos körülménynek számított az is, hogy – összhangban a gyáripar fejlődésével – az elvándorlás a 19. század utolsó évtizedében lelassult, szinte meg is állt.¹⁹ Az ipar jelentős vonzó hatását bizonyítja, hogy a népszámlálás adatai alapján 1910-re a keresők 46–47%-a az iparban dolgozott, ami az ország 12 regionális központja közül a legmagasabb arányt jelentette. (Pozsony – 43,7%, Pécs – 41,6%, Brassó – 39,8%, Temesvár – 38,7%, Arad – 37, 9%, Nagyvárad – 35,7%, Kassa – 35,5%, Kolozsvár – 35,2%, Zágráb – 33,7%, Debrecen 32,8%, Szeged – 26,9%).²⁰

¹⁶ CSIK Tamás, *Az 1910-es népszámlálás Győrött*, Győri Tanulmányok, Tudományos Szemle, 2001/32, 56.

¹⁷ A csatlakozásról bővebben: CSIK Tamás, *Révfalu Győrhez csatolásának története és az egyesítés utóélete*, Győri Tanulmányok, Tudományos Szemle 2010/30, 73–84.

¹⁸ Egyetlen helyen eltérő adattalommal (Győr lélekszáma 1900-ban 27 758) a lélekszám elérhető még: VÖRÖS Károly, *i. m.*, 352.

¹⁹ VÖRÖS Károly, *i. m.*, 353.

²⁰ BELUSZKY Pál, GYŐRI Róbert, *Magyar városhálózat a 20. század elején*, Dialóg Campus Kiadó, Bp.–Pécs, 2005, 214. Az itt szereplő adat szerint Győrött az ipari foglalkoztatottság aránya 1910-ben 46,4% volt, míg VÖLGYI Ferenc *i. m.* 60. szerint ugyanez az érték 46,8%.

Vagonyár és Szakiskola összekapcsolódása

A Vagonyár 1896. december 28-án megtartott alakuló közgyűlésén²¹ kibocsátott 5 000 részvényből 2 600 tulajdonosa Lederer Emil, 1 800 tulajdonosa Lederer Richard lett. Az Igazgatóság tagjaivá Dr. Fischer Sándort, Lederer Emilt, Lederer Richardot, Wottitz Gusztávot és Wottitz Károlyt, a Felügyelő Bizottság tagjaivá Dr. Deáky Zsigmondot, Kaczander Zsigmondot, Dr. Rapoch Frigvest és Szávay Gyulát választották.

A Szakiskola levéltári forrásainak vonatkozásában a kezdetektől (vagyis az 1901/1902. tanévtől) induló 4 éves fa- és fémipari alap szakképzés adatai mellett különösen nagy értéket jelentenek az iskola által első ízben az 1903/1904. tanévben indított rövidebb, pár hónapos képzési idővel megtartott továbbképző tanfolyamok beiratkozási naplói. A dokumentumok vizsgálatát, illetve a folyamatok feltérképezését nehezíti, hogy a beiratkozott hallgatók adatainak rögzítése nem történt meg minden esetben konzisztens módon, illetve bizonyos időszakokat tekintve a forrásanyag hiányos. Nyomatott forrás formájában a szakiskola éves értesítői a korszakból hiánytalanul fennmaradtak. Viszont ahogy az iskolai képzés szélesedett és a tanulói létszám növekedett, úgy öltöttek az értesítők egyre inkább szintetizáló, egyre inkább összefoglaló jelleget. Egyrészt a részletes adatelemzés megőrzésének igénye miatt szükséges a nyomatott értesítők és a kézzel írott beiratkozási naplók párhuzamos vizsgálata, másrészt a helyenként nehezen olvasható kéziratok értelmezéséhez a nyomatott értesítők segítséget nyújtanak.

A négy éves fa- és fémipari alapképzés és a tanfolyamok pár hónapos képzési koncepciója közötti különbség történeti szempontból rendkívül meghatározó eltérést jelent. Amíg ugyanis az alapképzésben részesülő személyek a bizonyítvány megszerzését követően helyezkedtek el a munkaerőpiacon, addig a tanfolyamok résztvevői a képzési időszak ideje előtt, alatt is alkalmazásban álltak. A legtöbb esetben a levéltári beiratkozási naplók adatokkal szolgálnak a tanfolyamra beiratkozottak munkaadójának vonatkozásában. Ennek a körülménynek köszönhető, hogy a tanfolyamok forrásainak tanulói szintig lebontott elemzésével lehetségessé válik annak megállapítása, hogy a vagonyár jelenléte, működése milyen mértékű hatást gyakorolt az ipari munkások helyi edukációjára, illetve migrációjára. A nem vagonyári alkalmazásban álló tanulók képzési adatainak köszönhetően láthatóvá válhat az is, hogy a vagonyár szerepe és hatása a századelőn mennyire volt tekinthető a győri gazdasági életben egyedinek, vagy mennyire általánosnak.

²¹ Az alakuló közgyűlés dokumentuma nyomatott forrás formájában elérhető: Győri Tanulmányok 2011/33, 47. forrás, 219-222. A levéltár vonatkozó eredeti kézirat forrásai között – Gy.M.S.M.Gy.L., Győri kir. Törvényszék iratai, VII. 1c/34. – az irat jelenleg nem található.

Az iskolai oktatás indulásától (1901/1902) a vizsgált periódus végéig (1910/1911) a szakiskolai képzés három egymástól elkülöníthető szakaszra osztható. Az első időszakban, azaz az iskolai működés első két tanévében nem indultak rendkívüli tanfolyamok, a képzés rendszere a két alapszak bonyolítását foglalta magába. A középső időszakban, vagyis a következő három tanévben az általános továbbképző rendkívüli tanfolyamok indításával valósult meg a már korábban is tervezett rövidebb átfutású képzés. Fontos kiemelni, hogy ezekben az években a beiratkozásokhoz kapcsolódóan alapvetően nem jegyezték fel a diákok munkaadóit, ezért a Vagongyár munkaerő vándorlására gyakorolt hatása és az erre vonatkozó elemzés az 1905/1906-os tanév végéig nem áll rendelkezésre. A harmadik időszakban, vagyis az 1906/1907-es tanévtől kezdődően a tanfolyamok köre kibővült, a tanulók adatainak felvétele a korábbinál nagyobb következetességgel történt, az esetek legnagyobb részében a beiratkozási adatok között szerepel a munkaadó. A rendkívüli tanfolyamok számának növekedése az 1907/1908-as tanévben kizárólag a fa- és fémipari témájú képzések ugrásszerű változását hozta magával, a további tanévekben viszont a szakiskola profiljához szorosan nem tartozó oktatások – például cipészipari, építőipari, szabóipari, szobafestő szaktanfolyam – is gombamód szaporodásnak indultak.

Itt kívánjuk megjegyezni, hogy a Jedlik Ányos Gépipari és Informatikai Középiskola centenáriumi évkönyve tartalmaz a képzésekkel kapcsolatban összesítő adatokat,²² de az adatközlés a rendkívüli tanfolyamok vonatkozásában több év kapcsán is pontatlan. Két fő ok szolgál erre magyarázatul: egyrészt a dinamógép kezelői tanfolyamok létszámát a jubileumi évkönyv (hibásan) nem tartalmazza, másrészt bizonyos esetekben a tanfolyam értékei elcsúsztak, és nem a megfelelő év(ek)ben kerültek feltüntetésre.

²² BAKSA Péter szerk., NAGY Péter felelős kiadó, *A Jedlik Ányos Gépipari és Informatikai Középiskola Jubileumi Évkönyve 1901–2001*, Palatia Nyomda, Győr, 2001, 20. Az összefoglaló táblázat az 1903–1916 közötti tanfolyamokra vonatkozik.

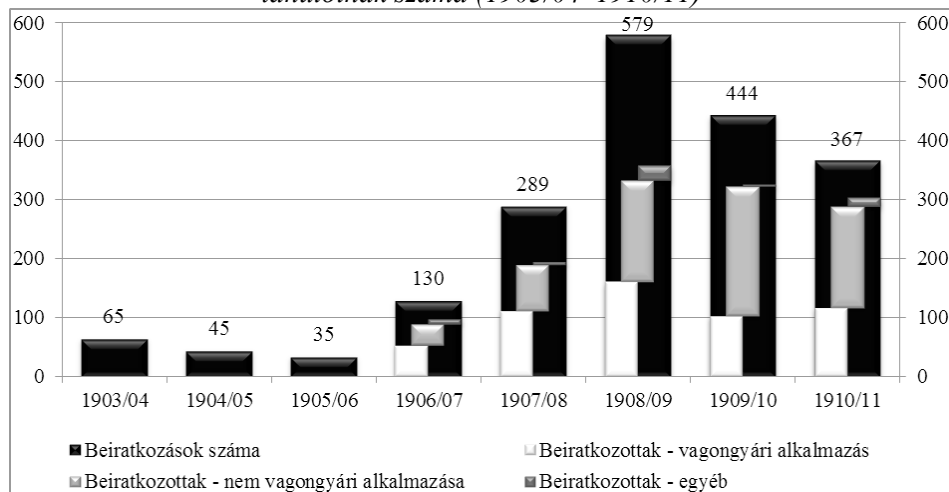
2. számú táblázat. A Szakiskola rendkívüli tanfolyamainak beiratkozási összesítője (1903/1904-1910/1911)

Tanfolyam	03/04		04/05		05/06		06/07		07/08		08/09		09/10		10/11	
	Évk.	Lvt.	Évk.	Lvt.	Évk.	Lvt.	Évk.	Lvt.	Évk.	Lvt.	Évk.	Lvt.	Évk.	Lvt.	Évk.	Lvt.
Általános továbbképző	20	65	20	45	35	35	45	53	24	24	61	61	27	28	27	27
Asztalos mester											29	29	20	22	12	12
Berzsi- g- p- m. kezelő													23	18	30	30
Cipészipari											20	26	22	22	20	20
Dinamógép kezelő									27	50	40	40	21	23	22	22
Építőipari											20	20	18	18	17	17
Fémpipari szakrajz									11	11	71	70	40	41	37	n.a.
Fajpapi szakrajz									11	11	20	20	25	26	25	23
Gyakorlati asztalos s.									21	23	24	24	30	30	24	24
Gyakorlati g. és sz. lakatos									48	52						
Gyakorlati: mlőovás									22	23						
Gyakorlati: mlőkatos									21	24	54	54	52	50	66	66
Keszéfmű							39	42	19	21	83	83	29	31	47	49
Könyvvelélan													35	35		
Lokomobil és eszélőgép k.							34	35	27	30	67	70	31	33	34	34
Mételegjavító													20	27		
Stabil gőzgép kezelő									19	20	49	49			26	26
Szabóipari											16	23	18	22	17	17
Szobafestő											10	10				
Nem azonosítható													n.a.	18		
Összesen	20	65	20	45	35	35	118	130	250	289	564	579	411	444	404	367

Forrás: Szakiskolai értesítők és levéltári beiratkozási naplók, készlete: Godena Albert, 2016. május. Az elérő értékeket az magyarázza, hogy az első két évben a szakiskolai értesítő csak a tanfolyamot sikeresen elvégzett tanulókat tartalmazta. A későbbi években gyakorlatnak számított, hogy a tanulók beiratkoztak, de a tanfolyamot nem kezdték meg. Ezek mellett elfordultak adminisztrációs pontatlanságból fakadó kisebb hibák is.

A levéltári beiratkozási sorok azonosításával és összesítésével kimutathatóvá vált, hogy a tanfolyamok bővülésének idejétől, vagyis az 1906/1907-as tanévtől kezdődően az iskola tanulói nem egy esetben több tanfolyamra is beiratkoztak, illetve több képzésen is részt vettek az adott tanévben, így a beiratkozások és a beiratkozott személyek száma ettől a tanévtől kezdődően elvált egymástól. Ez a szétválasztás azért fontos és szükséges, mert a tanéven belül az egyes tanulói csoportok jellemzőit akkor tudjuk pontosan meghatározni és megadni, ha a több tanfolyam kapcsán is érintett tanulók adatait egyszer vesszük figyelembe.

1. számú ábra. A rendkívüli tanfolyamok beiratkozásainak és beiratkozott tanulóinak száma (1903/04–1910/11)

Forrás: Levéltári beiratkozási naplók, készítette: Godena Albert, 2016. május.

A tömeges tanfolyamindítások első két évében a vagongyári munkások képviselték a tanulók között a nagyobb arányt. Az 1908/1909-es tanévtől kezdődően azonban megjelentek azok a képzések, melyek a Vagongyár működéséhez, gépipari szakmunka igényeihez egyáltalán nem illeszkedtek. Ennek következtében kezdetben az arányok csaknem kiegyenlítődték, majd az évtized végére jelentős többségbe kerültek azok a diákok, akik a Vagongyártól eltérő foglalkoztatóval rendelkeztek. Míg 1906–1908 között a beiratkozások számának növekedése vagongyári és nem vagongyári munkások emelkedő részvételéből is táplálkozott, addig a további években a vagongyári résztvevők száma valamivel 100 fő feletti szinten állandósult, miközben a többiek száma többszörösére növekedett.

A Vagonyár és a Szakiskola speciális vonzaskörzete

Érdekes különbség bontakozik ki a vagonyári és a nem vagonyári munkások csoportjai között, ha a születési helyek alapján összesített (migrációs) térképeket vizsgáljuk meg.

Az alkalmazásban lévő tetemes tanulólétszám miatt előzetesen is következtethetünk arra, hogy közvetlen környezetében, vagyis a Kisalföld területén a Vagonyár igen erőteljes hatást gyakorolt a foglalkoztatási szerkezetre és a munkaerő vándorlásra. A rendkívüli tanfolyamok beiratkozási naplóinak részletes adatai alapján az 1906/1907-es tanévtől kezdődően megrajzolt térképek ezt igazolják, de a vagyongyárban dolgozó tanulók születési helyének földrajzi megoszlását illetően további jellemzőkkel is szolgálnak, az alábbiak szerint:

1. Elsődleges vonzaskörzet a Fertő tó – Duna – Balaton által határolt észak-dunántúli terület (ide értve Budapestet és annak közvetlen vonzaskörzetét) északi irányból a Csallóközzel kiegészülve.
2. Másodlagos vonzaskörzet egyrészt a Dunántúl Balaton – Duna – Dráva által határolt déli területe, különösen sok érintett településsel a zalai és a Duna melléki vidékekről, másrészt egy Győrtől még ennél is távolabb eső terület, amely Kassától indul és húzódik délkeleti irányba Nagybánya környékéig, majd folytatódik tovább Erdély és azon belül a magyar lakta Székelyföld területein.
3. A vonzaskörzeteken kívül megállapíthatóvá váltak további kisebb kiterjedésű göcterületek is, ide tartozik Kecskemét és Szolnok környéke, valamint Szeged és Arad vidéke is.

Az elsődleges vonzaskörzet kialakulását leginkább a földrajzi közelség segítette. Ugyanakkor rendkívül erőteljes katalizáló hatást gyakorolt a tanulók helyváltogatására az, hogy a megállapított vonzaskörzeten belül, illetve annak peremén magas vasúti személyforgalmat bonyolító városok helyezkedtek el. A Frisnyák Zsuzsa által vizsgált és közzétett adatok szerint ugyanis 1890 és 1910 között a legnagyobb személyforgalmú vidéki városok között Pozsony az 1. (26,9 millió összes utas), Szombathely a 2. (26,3 millió összes utas), Sopron a 14. (12,6 millió összes utas), Székesfehérvár a 15. (12,5 millió összes utas), Vác a 16. (12,4 millió összes utas), Komárom a 32. (6,7 millió összes utas) helyet foglalta el, miközben Győr 17 millió összes utassal a 10. helyen szerepelt a rangsorban.²³

A másodlagos vonzaskörzetek kialakulása a földrajzi közelség helyett, mellett a Beluszky Pál által 12 modernizációs mutató összesítésével feltárt és

²³ FRISNYÁK Zsuzsa, *A vasút hatása a magyarországi városokra*, Korall, 2013, 52. szám, 13-14.

ismertetett modernizációs zónák²⁴ elhelyezkedésével áll szoros kapcsolatban. Beluszky Pál elemzése szerint már akkoriban is Budapest számított a modernizáció hídfőállásának, míg számottevő modernizációval rendelkezett Nyugat-Magyarország és az Alföld. Az átlagosnál valamivel kedvezőbb eredményt ért el a Felvidék középső része, viszont csupán közepesen modernizálódott területként tarthatjuk számon a Felvidék nyugati részét, amellet a Közép- és Dél-Dunántúlt, míg Kelet-Magyarország (és Erdély), valamint Horvátország és Szlavónia területei tradicionális, vagyis alig modernizálódott régiók voltak. A mérsékelt modernizálódott Közép- és Dél-Dunántúlt, valamint a modernizációba alig bekapcsolódott északkeleti és erdélyi régiók településeiből épültek fel a másodlagos vonzáskörzet területei. Ez a jellemző már az 1907/1908-as tanév vonatkozásában is egyértelművé vált.²⁵

A szintén mérsékelt modernizációval rendelkező Nyugat-Felvidék térségére Győrnél feltehetően jóval erőteljesebb elszívó hatást gyakorolt Budapest, emiatt lehet csekély mértékű az érintettség (szemben a hasonló fejlettségű dunántúli vidékkel). Ezt a feltételezést az igazolja, hogy nyugati irányban – vagyis távolodva a fővárostól – a települések sűrűsége valamelyest növekszik. A szintén igen gyér modernizációs mutatókkal rendelkező Horvátország és Szlavónia esetében más a helyzet. A Dráva által meghúzott természetesen határvonalon túl azért nem váltak érintetté a települések, mert az iskola magyar nyelven folyó oktatását a horvát és szerb anyanyelvvvel rendelkezők nem értették (volna) meg.

A gócterületek közös jellemzői közé két fontos tulajdonság tartozik. Egyfelől az Alföld vonatkozásában fejlett modernizációs területen, vagy annak peremén helyezkednek el (alapvetően tehát nincs olyan szoros összefüggésben a modernizációs területek eltérő fejlettségéből fakadó munkaerő-migrációval, mint a másodlagos vonzáskörzetek), másfelől viszont meghatározó vasúti forgalommal rendelkező, egymástól nem túl távol eső városok környékén jöttek létre. Frisnyák Zsuzsa már hivatkozott vasúti személyforgalomra vonatkozó településrangora alapján az északabbra fekvő gócterület vonatkozásában elmondható, hogy a térképen szereplő települések közül Szolnok a 13. helyet (15,5 millió utas), Kecskemét a 24. helyet (9,3 millió utassal) foglalta el, míg a délebbi góc esetén Szeged a 3. (25,4 millió utas), Arad az 5. (23,5 millió utas), Hódmezővásárhely a 25. (8,4 millió utas) helyen állt.

Más a helyzet a nem vagongyári munkaadóval rendelkező tanulók esetén, akiknél nem számított ritka esetnek az sem, ha a munkavégzés nem is Győrött, vagy egy ahhoz közeli településen történt. Ez úgy válhatott lehetségessé, hogy a rövidebb, pár hetes tanfolyamok idejére a résztvevők ideiglenesen beköltöztek a városba.

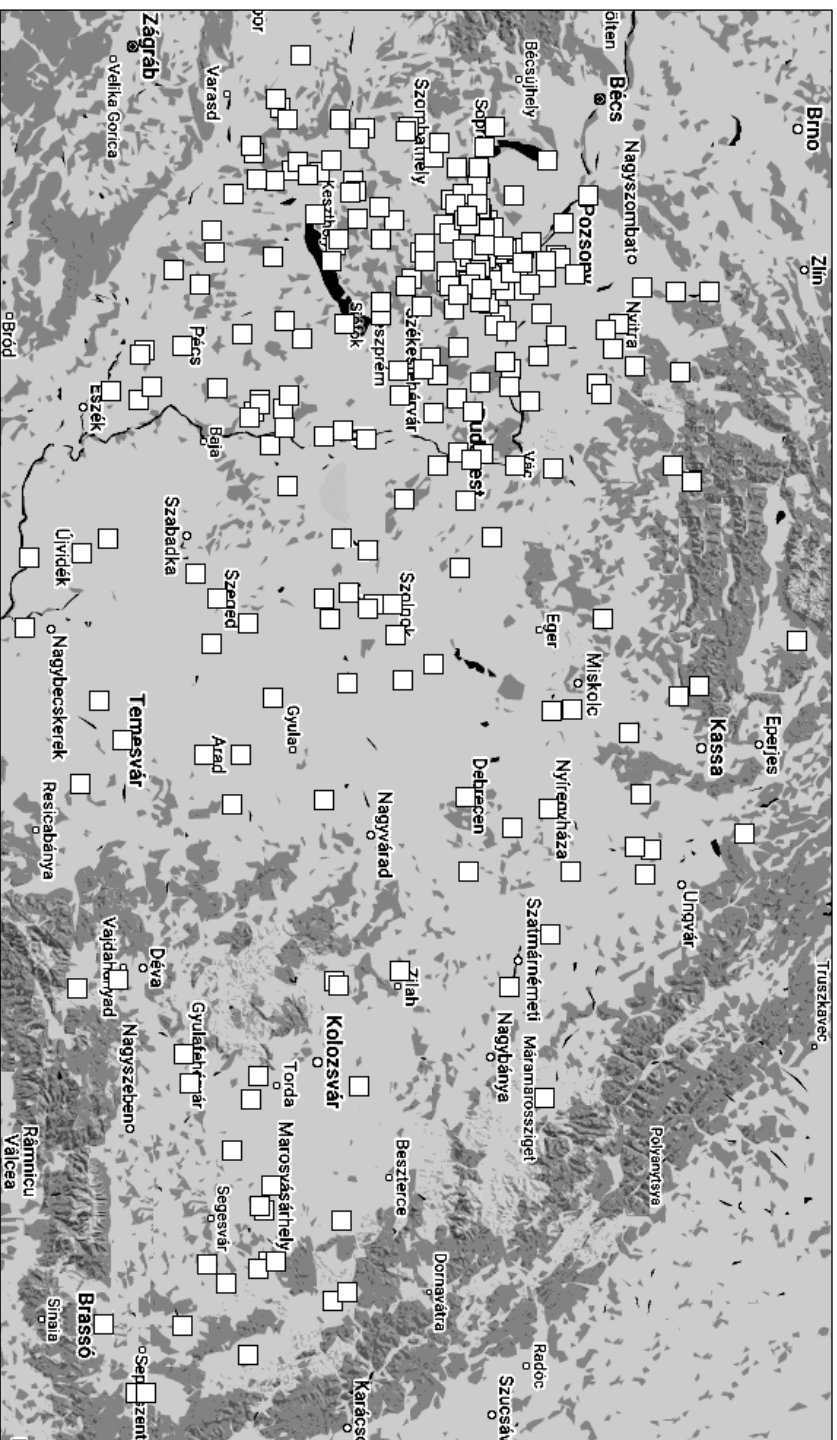
²⁴ BELUSZKY Pál szerk., Magyarország történeti földrajza II., Dialóg Campus Kiadó, Bp. – Pécs, 2008, 348.

²⁵ GODENA Albert, *i. m.*, 66.

A rendkívüli oktatásokra elsődlegesen a Fertő tó – Duna – Balaton által határolt területről érkeztek, de ennél a csoportnál (vagyis nem a Vagonyár alkalmazásában állók esetén) a vagongyári munkásoknál jóval magasabb koncentrációban. Ez nem jelent meglepetést, hiszen az elsődlegesen nem fa- és fémipari témájú tanfolyamokon vagongyári munkás legfeljebb rendhagyó esetben vett részt. Szokatlan viszont, hogy ezen a területen az érintett települések – a vagongyári munkások látszólag rendezetlenül szórt településstruktúrájához képest eltérő módon – jól láthatóan csillag alakzatú, vagy sugaras elhelyezkedést mutatnak, természetesen Győrrel a középpontban. Az egyes sugarak végpontjait tekintve felfedezhetjük, hogy a legtöbb esetben olyan, már korábban is említett magas vasúti személyi forgalmat bonyolító vidéki városok helyezkednek el a vonzaskörzet peremén, mint Pozsony, Szombathely, Sopron, Székesfehérvár, valamint természetesen a főváros, Budapest. Ezen a területen kívül egyéb vonzaskörzet, vagyis érintett települések szempontjából összefüggő terület sehol máshol nem alakult ki. Az ország további területeiről szétszórtan érkeztek tanulók az oktatásokra – sok esetben szintén olyan nagy vasút személyi forgalmat bonyolító településekről, mint a már említett Szeged, továbbá Kecskemét, illetve a 7. helyet elfoglaló Debrecen (22,3 millió utas), a 17. Kolozsvár (12 millió utas), a 22. Csáktornya (10 millió utas), valamint a 28. helyezéssel rendelkező Pécs (7,2 millió utas).²⁶ A vagongyári munkássággal összehasonlítva egyedi jellemző az is, hogy a földrajzilag távol eső vidékekről alig-alig érkeztek tanulók, az alacsony modernizációs jellemzőktől függetlenül Erdély területén például csupán néhány érintett települést találtunk.

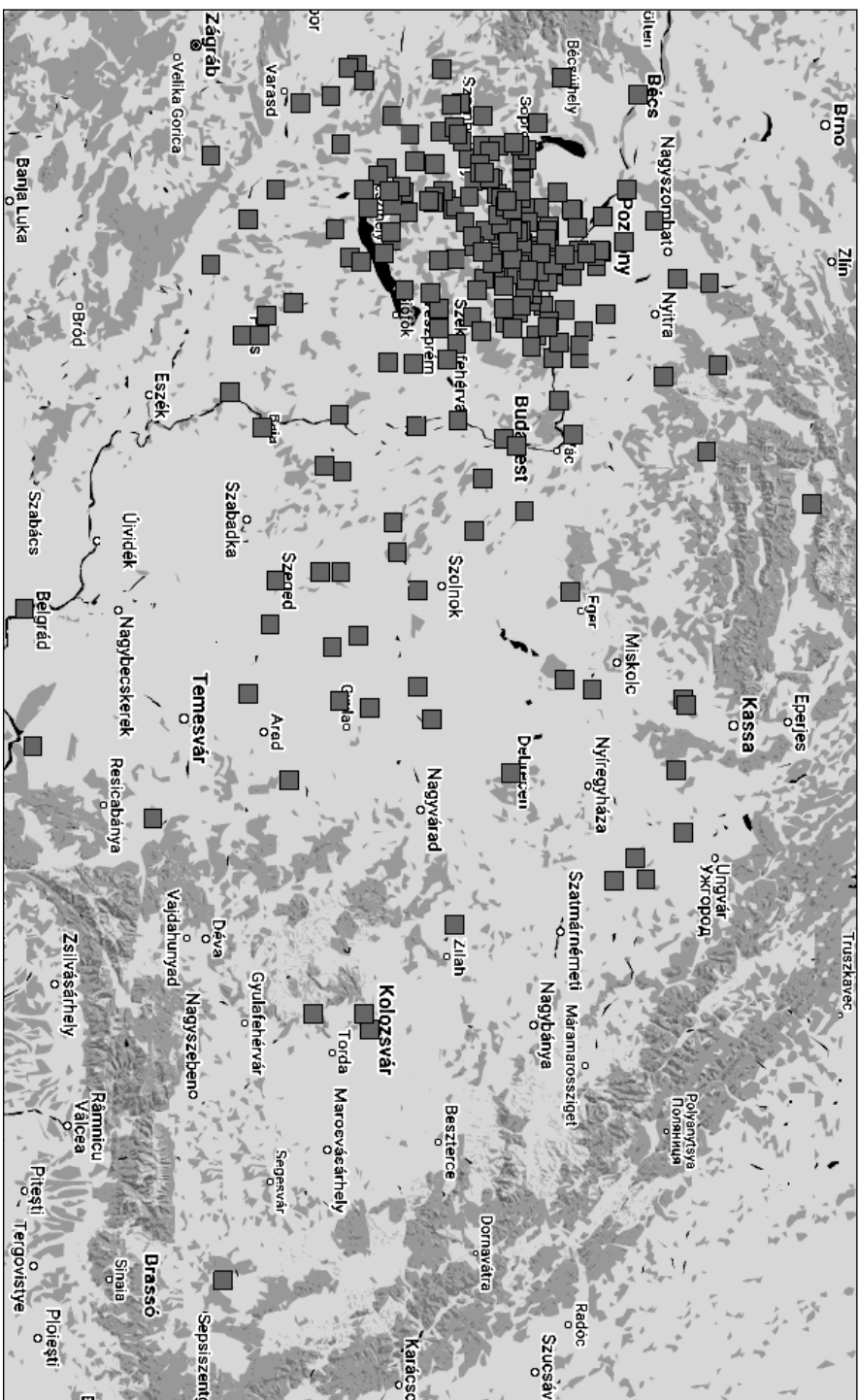
²⁶ FRISNYÁK Zsuzsa, *i. m.*, 13-14.

1. számú térkép. A rendkívüli tanfolyamokra beiratkozott, vagongyári foglalkoztatású hallgatók Győr városán kívüli sziliterési helyének összesítése

Forrás: Levéltári beiratkozási naplók, készítése: Godena Albert, 2016. A megszerkesztett térképek a Google My Maps alkalmazásával készültek.

2. számú térkép. A rendkívüli tanfolyamokra beiratkozott, nem vasongyári foglalkoztatású hallgatók Győr városán kívüli születési helyvénék összetétele

Forrás: Levéltári beiratkozási naplók, készítette: Godena Albert, 2016.

Összefoglalás

A tanulók születési helyének vizsgálata alapján megállapítható, hogy a győri Vagonyár a többi munkaadóhoz képest (ezek között találhatjuk többek mellett Singer Mór 1845-ben alapított gépgyárát, Stádel Károly szintén 1845-ben alapított gazdasági gépgyárát, az 1845-től Toma János, majd 1874-től Back Herman irányítása alá tartozó malmot, Kohn Adolf 1851-es alapítású olajgyárát, az 1868-ban létrehozott Légszeszgyárat, Meller Ignác 1877-ben alapított olajgyárát, Árpás Ignác 1895-től működő cukorgyárát, az 1900-tól termelő Selyemfonógyárat, az 1902-től üzemelő Brenner Elek füstcső gyárat, vagy a már részleteiben ismertetett Szeszgyárat is)²⁷ teljesen más típusú, komplexebb hatást gyakorolt a 20. század elején az ipari munkásság migrációjára. A Vagonyárnak a munkaerő országos méretű vándorlására gyakorolt szívó hatása annyiban volt erősebb, ezáltal speciálisabb a város többi gazdasági szereplőjéhez képest, hogy a földrajzilag közel fekvő területek és (ezzel szoros összefüggésben) a vasúti közlekedéssel aránylag könnyen elérhető – akár 100–150 km sugarú körben elhelyezkedő – települések mellett a magyar ajkú, alacsonyabban modernizálódott távolabbi régiókra (például a közepesen modernizálódott Közép- és Dél-Dunántúl területeire, vagy az északkeleti és erdélyi országrészekre) is hatást tudott gyakorolni. (Alacsony fejlettségi szintjük ellenére Horvátország és Szlavónia a nyelvi különbségségből fakadóan érintetlen maradt.) Az eltérő hatás indoka a Vagonyár méretében keresendő. 1900-ban a korabeli hazai iparvállalatok 76%-a 21–100 fős munkáslétszámmal üzemelt, 1 000 fő feletti foglalkoztatással az üzemek mindössze 1,6%-a rendelkezett.²⁸ A Győri Magyar Királyi Fa- és Fémipari Szakiskola rendkívül tanfolyamainak bonyolítása idején a Vagonyár munkássága nagyságrendileg 1 500 és 2 500 fő között mozgott,²⁹ a gyár évente egymaga száznál is több munkás számára biztosított képzéssel összekapcsolt munkalehetőséget.

Felhasznált levéltári források

- Győr-Moson-Sopron Megye Győr Levéltára (továbbiakban: GY.M.S.M.GY.L.), *A győri m. kir. fa- és fémipari szakiskola iratai, Beiratkozási naplók 1903-1929*, VIII.60/26.
- GY.M.S.M.GY.L., *A győri m. kir. fa- és fémipari szakiskola iratai, Tanfolyamok beírási naplója 1908–1909*, VIII.60.
- GY.M.S.M.GY.L., *A győri m. kir. fa- és fémipari szakiskola iratai, Beírási napló a tanfolyamokról 1910. évről*, VIII.60.
- GY.M.S.M.GY.L., *A győri m. kir. fa- és fémipari szakiskola iratai, Gáz, Benzin, nyersolaj motorkezelői tanfolyamok anyakönyve 1910–1928*, VIII.60/8.

²⁷ VÖLGYI Ferenc, *i.m.*, 51-55

²⁸ BEREND T. Iván, SZUHAY Miklós, *A tőkés gazdaság története Magyarországon (1848-1944)*, Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1978, 112.

²⁹ GODENA Albert, *i.m.*, 43.

Felhasznált nyomtatott források

- Értesítő a Győri M. Kir. Állami Fa- és Fémipari Szakiskola Működéséről az 1901–1902. tanévben*, I. szám, Pannónia Könyvnyomda, Győr, 1902.
- A Győri M. Kir. Állami Fa- és Fémipari szakiskola Értesítője az 1902–1903. tanévről*, II. szám, Pannónia Könyvnyomda, Győr, 1903.
- A Győri M. Kir. Állami Fa- és Fémipari szakiskola Értesítője az 1903–1904. tanévről*, III. szám, közzéteszi FLÓRIÁN Ambrus, Pannónia Könyvnyomda, Győr, 1904.
- A Győri M. Kir. Állami Fa- és Fémipari szakiskola Értesítője az 1904–1905. tanévről*, IV. szám, közzéteszi FLÓRIÁN Ambrus, Pannónia Könyvnyomda, Győr, 1905.
- A Győri M. Kir. Állami Fa- és Fémipari szakiskola Értesítője az 1905–1906. tanévről*, V. szám, közzéteszi FLÓRIÁN Ambrus, Pannónia Könyvnyomda, Győr, 1906.
- A Győri M. Kir. Állami Fa- és Fémipari szakiskola Értesítője az 1906–1907. tanévről*, VI. szám, közzéteszi FLÓRIÁN Ambrus, Pannónia Könyvnyomda, Győr, 1907.
- A Győri M. Kir. Állami Fa- és Fémipari szakiskola Értesítője az 1907–1908. tanévről*, VII. szám, közzéteszi FLÓRIÁN Ambrus, Pannónia Könyvnyomda, Győr, 1908.
- A Győri M. Kir. Állami Fa- és Fémipari szakiskola Értesítője az 1908–1909. tanévről*, VIII. szám, közzéteszi FÜLEKI József, Pannónia Könyvnyomda, Győr, 1909.
- A Győri M. Kir. Állami Fa- és Fémipari szakiskola Értesítője az 1909–1910. tanévről*, IX. szám, közzéteszi FÜLEKI József, Pannónia Könyvnyomda, Győr, 1910.
- A Győri M. Kir. Állami Fa- és Fémipari szakiskola Értesítője az 1910–1911. tanévről*, X. szám, közzéteszi FÜLEKI József, Pannónia Könyvnyomda, Győr, 1911.
- A városi törvényhatóságokhoz intézett gyáralapítási beadvány szövege*, Győri Hírlap, 1896. március 27, XVII. évfolyam, 72. szám, 2.
- Ezer év törvényei (1000-1945)*, internetes adatbázis, készült a Corpus Juris Hungarici CD és a CompLex Jogtár felhasználásával, Wolters Kluwer Kft., 2003.
- www.1000ev.hu
- Letöltve: 2016.09.03.
- Jegyzőkönyv. Felvétellett Győrött 1896 évi december hó 28-án, a „Magyar waggon, és gépgyár részvénytársaság alakuló közgyűléséről*, Győri Tanulmányok 2011/33, 47. forrás, 219-222. http://library.hungaricana.hu/hu/view/GYOV_GYt_33_2011/?pg=14&layout=s#pg=220&layout=s
- Letöltve: 2016.09.03.

Felhasznált irodalom

- BAKSA P. szerk., NAGY P. felelős kiadó, *A Jedlik Ányos Gépipari és Informatikai Középiszkola Jubileumi Évkönyve 1901–2001*, Palatia Nyomda, Győr, 2001.
- BANA J., *Győr polgármesterei*, Városi Levéltári Füzetek, 1997/1, 77-94.
- http://library.hungaricana.hu/hu/view/GYOV_Vlf_01_1997/?pg=78&layout=s
- Letöltve: 2016.09.03.
- BELUSZKY P. szerk., Magyarország történeti földrajza II., Dialóg Campus Kiadó, Bp. – Pécs, 2008.
- BELUSZKY P., GYÖRI R., *Magyar városhálózat a 20. század elején*, Dialóg Campus Kiadó, Bp.–Pécs, 2005.

- BENEDEK G., *Adatok a dualizmus kori állami ipartámogatáshoz (1881-1914)*, BÓDY Zsombor, MÁTAY Mónika, TÓTH Árpád szerk., *A mesterség iskolája, Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*, Osiris Kiadó, Bp., 2000, 406-425.
- BEREND T. I., SZUHAY M., *A tőkés gazdaság története Magyarországon (1848-1944)*, Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1978.
- CSIK Tamás, *Az 1910-es népszámlálás Győrött*, Győri Tanulmányok, Tudományos Szemle, 2011/32 49-70.
http://library.hungaricana.hu/hu/view/GYOV_GYt_32_2011/?pg=50&layout=s
 Letöltve: 2016.09.03.
- CSIK T., *Révfa Győrhez csatolásának története és az egyesítés utóélete*, Győri Tanulmányok, Tudományos Szemle 2010/30, 73-84.
http://library.hungaricana.hu/hu/view/GYOV_GYt_30_2010/?pg=74&layout=s
 Letöltve: 2016.09.03.
- FRISNYÁK Zsuzsa, *A vasút hatása a magyarországi városokra*, Korall, 2013, 14. évfolyam, 52. szám, 5-20.
http://epa.oszk.hu/00400/00414/00043/pdf/EPA00414_korall_2013_52.pdf
 Letöltve: 2016.09.03.
- GODENA A., *A magyar Vagon- és Gépgyár munkaerő-állományának elemzése a győri fa- és fémipari szakiskola 1907/08. évi adatainak feldolgozása alapján*, SZULY Rita, KRÁNITZ Péter Pál szerk., *Társadalom térben és időben, Tanulmányok az új- és modernkori Magyarország eszme-, művelődés- és társadalomtörténetéről*, Magyar Napló, Írott Szó Alapítvány, Bp. – Piliscsaba, 2015, 41-67.
- GYIMESI S., *Utunk Európába, A magyar és az európai gazdaság viszonya a honfoglalástól a 20. század elejéig*, Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., Bp., 1999.
- ROMSICS I., *Magyarország története a XX. században*, Osiris Kiadó, Bp., 2002.
- SZAKÁL GY., *Győr a modellváltó város 1867-1918*, Győri Tanulmányok, 2011/33, 13-38. http://library.hungaricana.hu/hu/view/GYOV_GYt_33_2011/?pg=14&layout=s
 Letöltve: 2016.09.03.
- TABICZKY Zoltánné, *A Magyar Vagon- és Gépgyár története I (1896-1945)*, Magyar Vagon- és Gépgyár, Győr, 1972.
- VIG A., *Magyarország iparoktatásának története az utolsó száz évben különösen 1867 óta*, Bp., Pátria Nyomda, 1932.
- VÖLGYI F., *Győr gazdasági élete 1867-től napjainkig*, Győr, 1940.
- VÖRÖS K., *Gazdaság és társadalom a dualizmus korában*, DÁVID Lajos, LENGYEL Alfréd, Z. SZABÓ László szerk., *Győr várostörténeti tanulmányok*, Győr, 1971.

ADALÉKOK A RÉGIÓTÖRTÉNETI KUTATÁSOKHOZ 3. KÁRPÁTALJA KÉRDÉSE A VERSAILLESI BÉKEKONRENCIÁN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A MAGYAR BÉKEDELEGÁCIÓ ÁLLÁSPONTJÁRA

GULYÁS LÁSZLÓ¹

Some details of historical researches of region 3.
Subcarpathia-question at the peace-treaty of versailles, particularly point
of view of hungarian peace delegation

Collapse of Austro-Hungary Monarchy was started at October of 1918. Lots of territorial question (from Bukovina, to Fiume) was arisen. One of them was the Subcarpathia-question. More political actors (Czechoslovakia, Hungary, different Ukrain groups) established a claim to the Subcarpathia. So the Peace Conference of Versailles – which started at January of 1919 – had to make decision, about which country belongs to Subcarpathia. The Czechoslovak Committee of Peace Conference of Versailles came to decision, that Subcarpathia belongs to Czechoslovak state at 27th of February of 1919.

Hungarian Peace Delegation – which was invited to Versailles, after the border developed – was aware of belonging Subcarpathia to Czechoslovakia. Our essay surveys the point of view of Hungarian Peace Delegation about Subcarpathia-question.

Bevezetés

Jelen tanulmány szerzője „*Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz*” címmel egy olyan hosszú távú projekten dolgozik, mely bemutatja, hogyan próbált meg hozzájárulni a magyar földrajztudomány 1920-ban Versaillesban a történelmi magyar határok védelméhez, illetve a trianoni határok meghúzása után hogyan segítette a magyar revízió ügyét. 2016 novemberéig két tanulmány jelent meg ezen projekt keretében² Jelen tanulmány – a sorozat harmadik tagjaként – ismét Kárpátalja kérdésével foglalkozik, bemutatva a területtel kapcsolatban 1920-ban a magyar fél részéről hangoztatott földrajzi/gazdasági érveket. A

¹ Prof. Dr. Gulyás László, egyetemi tanár Szegedi Tudományegyetem, c. egyetemi tanár Kaposvári Egyetem, c. egyetemi tanár Kodolányi János Főiskola

² Gulyás László (2015/a): Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz 1. Fiume-kérdése a versaillesi békekonferencián, különös tekintettel a magyar béke delegáció álláspontjára. In: Tamás János-Popp József szerk. (2016): A kapocs. Baranyi Béla 70. Debreceni Egyetem. Debrecen. 156-163. old; Gulyás László (2015/b): Gulyás László: Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz 2. Kárpátalja visszatérésének diplomáciai előkészítése, különös tekintettel Teleki Pál földrajzi/gazdasági érveire. Közép-Európai Közlemények 2016/4. szám 210-219. old.

témalehatárolásnak megfelelően e tanulmányunkban a további érvekkel (pl. politikai érvek, önrendelkezési érvek stb.) nem foglalkozunk.

A történeti kontextus az alábbi: 1918 októberében megkezdődött az Osztrák-Magyar Monarchia széthullása, illetve szétbomlasztása.³ Számos területi kérdés (Bukovina,⁴ Bánság,⁵ Fiume⁶ és így tovább⁷) merült fel ekkor. Ezek egyike volt Kárpátalja sorsa. Erre a területre több szereplő tartott igényt (a születő félben lévő Csehszlovákia, Magyarország, az ukránok). Így az 1919 januárjában Versaillesben összeülő békekonferenciának kellett eldöntenie, hogy mely államhoz tartozzék Kárpátalja. A békekonferencia ún. Csehszlovák Bizottsága 1919. február 27-én úgy döntött, hogy Kárpátalját Csehszlovákiához kell csatolni.⁸

A magyar béke delegáció – amelyet csak a határok meghúzása után, azok közlésére hívtak meg Versaillesba – 1920. január 15-én a békeszerződés-tervezet átvétele után szembesült azzal hivatalosan, hogy a győztes antanthatalmak Kárpátalját végleg el kívánják szakítani Magyarországtól. Jelen tanulmányban az ezzel kapcsolatos magyar álláspontot kialakítását és annak tartalmát mutatjuk be.

1. A magyar jegyzékek Kárpátaljával kapcsolatos részei

1.1. A magyar jegyzékek születése

1920. január 15-én délután négy órakor Párizsban a francia külügyminisztérium épületében a magyar béke delegáció átvette a magyar békeszerződés-tervezet szövegét.⁹ Másnap – azaz január 16-án – Apponyi Albert elmondta a későbbi magyar revízió érvrendszerét megalapozó korszakos jelentőségű beszédét a

³ Erről bővebben lásd Galántai József (1985): *A Habsburg-monarchia alkonya*. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. Továbbá Szávai Ferenc (2004): *Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásának következményei. Az államutódlás vitás kérdései*. Pannónia Könyvek. Pro Pannónia Kiadó. Pécs.

⁴ Bővebben lásd. Gulyás László-Csüllög Gábor: *A román állam területi kialakulásának története IV. Nagy-Románia születése a terepen*. Közép-Európai Közlemények 2016/1. szám (No32) 158-170. old.

⁵ Kókai Sándor (2010): *A Bánság történeti földrajza (1718-1918)*. Nyíregyházi Főiskola. Nyíregyháza; Kókai Sándor (2014): *Trianon hatása a Bánság városhálózatára*. Közép-Európai Közlemények 2014/2. szám 181-193. old; Csüllög Gábor (2010): *A Bánság változó szerepe Magyarország történeti térszerkezetében*. In: *Közép-Európai Közlemények 2010/2. szám* 29-37. old.

⁶ Gulyás László-Bali Lóránt (2011): *The Fiume question 1918-1920*. *Öt Kontinens*. 2011/1. szám ELTE. Budapest. 143-150. old; Gulyás László-Bali Lóránt (2012): *Ten years from the history of Fiume, 1914-1924*. *The Twentieth Century*. 2012/2. 41-52.

⁷ Csüllög Gábor (2012): *Áramlási terek és államhatárok Közép-Európában – Magyarország történeti térhelyzetének áttekintése*. *Közép-Európai Közlemények 2012/1. szám* 7-14. old.

⁸ A bizottsági ülés lefolyásáról lásd Ormos Mária (1984): *Padovától Trianonig. 1918-1920*. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 179-180. old.

⁹ A részleteket lásd Vizi László Tamás (2016): *A sérelmi politizálástól a nemzeti összetartozásig. Trianon, revízió, határkérdés, nemzetegyesítés 1920-2010*. *Cepoliti*. Budapest. 18-21. old.

békekonferencia döntéshozói előtt, majd a magyar béke delegáció nagyobb részével együtt 1920. január 18-án visszautazott Budapestre.¹⁰ Ahol magyar politikusok és szakértők a következő hetekben kidolgozták a békeszerződés-tervezetre adandó magyar választ. Ennek során 18 darab ún. válaszjegyzéket és ezekhez csatolva 84 darab mellékletet fogalmaztak meg, ezekhez még egy ún. kísérőjegyzék is csatoltak.¹¹

Itt kell felhívunk a figyelmet arra, hogy a magyar béke delegáció anyagában a válaszjegyzékek számozása XXI-gyel kezdődik és XXXVIII-cal végződik. Ennek az a magyarázata, hogy a magyar béke delegáció 1919 őszén 20 darab ún. „előzetes jegyzéket” is elkészített (ezek vannak I.-től XX-ig számozva). Ezek azért kapták az előzetes nevet, mert a béke feltételek 1920 január 15-i délutáni átvétele előtt, január 15-én délelőtt kerültek átadásra a békekonferencia számára.

Ezzel szemben az ún. „válaszjegyzékeket” 1920. február 12-án, illetve egy részüket február 20-án nyújtották át a magyar diplomaták Párizsban.¹² Ezekkel a válaszjegyzékekkel – pontosabban az ezekben felvetett kérdésekkel az antant döntéshozói 1920 tavaszán több ízben foglalkoztak,¹³ de végül Magyarország határain semmiféle változást nem eszközöltek.

Tanulmányunk következő fejezeteiben az előzetes és a válaszjegyzékek sorszámaát követve mutatjuk be a magyar béke küldöttség Kárpátaljával kapcsolatos érvelését.

1.2. A XIII. jegyzék és mellékletei

Az „előzetes jegyzékek” közül kifejezetten a Kárpátaljával a XIII. jegyzék – mely „*A ruthén kérdés*” címet kapta – foglalkozott.¹⁴

Ezen jegyzék egy kifejezetten hosszú jegyzék, melyben számos különféle érv – történelmi, politikai, vallási és kulturális érvek stb. – követik egymást. Témánk szempontjából fontos a jegyzék közlekedéssel kapcsolatos fejtegetése. Ennek lényege: Kárpátalja területén 8 észak-déli irányú völgy található, melyek az Alföldre nyílnak, és így eleve meghatározzák a közlekedési utak irányát.¹⁵ A

¹⁰ Erről részletesen lásd. Gulyás László (2015/c): A magyar revízió földrajzi érvrendszerének első nyilvános megjelenése: Apponyi Albert 1920. január 26-i beszéde. Történelmi Földrajzi Közlemények. 3. évfolyam I. szám 2015/1. szám 151-164. old.

¹¹ A magyar béke delegáció teljes anyagát a Magyar Királyi Külügyminisztérium 1920-ban 3+1 kötetbe adta ki, lásd. A magyar béketárgyalások. Jelentés a magyar béke küldöttség működéséről Neuilly s/S.-ben. 1920 január-március havában. Magyar Királyi Külügyminisztérium. Hornyánszky Viktor M. Kir. Ud. Könyvnyomdája. I. kötet, II. kötet; III/a kötet; III/b kötet. A jelen tanulmányban említett 18 darab jegyzéket a II. kötet tartalmazza.

¹² Galántai József (1990): A trianoni békekötés 1920. Gondolat Kiadó. Budapest. 98-99. old.

¹³ Ezekről bővebben lásd Romsics Ignác (2001): A trianoni békeszerződés. Osiris Kiadó. Budapest. 183-203. old.

¹⁴ Teljes szövegét a mellékletekkel együtt közli: A magyar béketárgyalások... I. kötet 406-436. old.

¹⁵ A magyar béketárgyalások... I. kötet 409-410. old.

hegyek – azaz a Kárpátok vonulatai – az ukránoktól és a románoktól elválasztják Kárpátalja területét. Ráadásul a „*ruthéneket Csehországgal semmi nem köti össze... Az észak-déli irányt követő völgyek nem vezetnek Prágába... Gazdasági szempontokból is kétséges, hogy ez a vidék Prága felé törekedjék.*”¹⁶

Ezzel az érveléssel azt az állítást kívánták alátámasztani, mely szerint a Kárpátalja és a Nagy-Alföld rendkívül szoros földrajzi és ebből következően gazdasági kapcsolatban áll egymással, ezért Kárpátalját Magyarország keretei között kell hagyni.¹⁷

A jegyzék gazdasági viszonyokkal foglalkozó része kihangsúlyozta, hogy a rutének „*élelmiszercikkeik jelentékeny részét azáltal szerezték meg, hogy az Alföldön aratási munkákat végeztek. Bérüket természetben kapták meg, amelyekből ők és családjuk télen át éltek. A rutének jelentékeny része szerződött az állam közvetítésével hat hónapra, vagy csupán az aratási munkálatokra az Alföld uradalmaiba.*”¹⁸

A XIII. jegyzékhez nagyszámú – 19 darab – mellékletet is csatoltak, ezek az alábbiak voltak:

1. melléklet: Magyarország hegy- és vízrajzi térképe
2. melléklet: Topográfiai térkép
3. melléklet: A ruthén megyék vezető férfiainak nyilatkozata
4. melléklet: A ruthén nép kulturális fejlettsége
5. melléklet: A ruthén nemzetség szellemi elmaradottságának okairól
6. melléklet: A szkizma pör
7. melléklet: A belső mezőgazdasági időszak munkásvándorlás Magyarországon
8. melléklet: A vasúti forgalomról
9. melléklet: Két térkép a pénzügyi helyzetről
10. melléklet: Térkép az erdészeti helyzetről
11. melléklet: Néprajzi térkép
12. melléklet: Statisztika a rutén kulturális helyzetről
13. melléklet: Statisztika a rutén értelmiségről
14. melléklet: A hegyvidéki akció rövid összefoglalása
16. melléklet: A Magyar-Ruthén Párt emlékirata
19. melléklet: A magyarországi ruszinok története

¹⁶ A magyar béketárgyalások... I. kötet 410. old.

¹⁷ Kárpátalja 1918 előtti gazdasági életéről lásd Gulyás László (2009): Kárpátalja történetének főbb vonásai 1918 előtt. In: Baranyi Béla szerk. (2009): Kárpátalja. A Kárpát-medence régiói 11. Dialóg-Campus. Budapest-Pécs. 65-75. old.

¹⁸ A magyar béketárgyalások... I. kötet 408-409. old.

Tanulmányunk témája (gazdasági/földrajzi érvek) szempontjából a 7. melléklet¹⁹ – melynek címe „*A belső mezőgazdasági időszakos munkásvándorlás Magyarországon*” – az igazából fontos. Ez ugyanis kifejezetten a ruténok alföldi munkavállalásával foglalkozott. Kifejtette, hogy a ruténok Kárpátaljáról – továbbá a szlovákok egy része a Felvidékről – rendszeresen idénymunkát (elsősorban aratás, másodsorban burgonyaszedés) vállaltak a magyar Alföldön. A munkabér nagy részét természetben (búzában és hüvelyesben) kapták meg, majd ezt magukkal vitték eredeti lakóhelyükre. A magyar állam azzal segítette ezen belső munkásvándorlást, hogy a tulajdonában lévő vasúton az önköltségnél alig magasabb viteldíjat biztosított a rutén idénymunkások és terményeik számára. A jegyzék szerzői hivatalos adatokat is bemutatnak, eszerint 1909-ben 44 ezer fő, 1913-ban 71 ezer fő és 1914-ben 65 ezer fő kárpátaljai – a jegyzék meghatározása szerint: „*az ország északnyugati hegyes vidéke*” – munkás szerződött az Alföldre mezőgazdasági munkára.

Ha Kárpátalját más államhoz csatolják – folytatódott az érvelés –, akkor a fentebb bemutatott belső munkásvándorlás jelentős mértékben megnehezülne.

Ki kell hangsúlyoznunk, hogy a magyar békeanyagban bemutatott speciális munkamegosztás Kárpátalja és a Nagy-Alföld között ténylegesen működött 1918 előtt: a ruténok (emellett a Felvidékről szlovákok egy része) évszázadokon át jártak le a magyar Alföldre aratni summásként, idénymunkára. Ami azt jelentette, hogy a ruténok az aratás és a cséplés végeztével fizetségként a téli gabonaszükségletüket kielégítő gabonamennyiséggel tértek haza. Ezen belső munkamigráció mértékét jól mutatja az alábbi adatsor: 1890 és 1910 között Ung és Bereg vármegyékben a munkaképeskorú népesség 20-30%-a, Ugocsa vármegyében 30-50%-a, míg Máramaros vármegyében 10-20%-a rendszeresen dolgozott az Alföldön.²⁰

1.3. A XXII. jegyzék

A rendkívül terjedelmes – nyomtatásban 21 A/4-es oldal – XXII. jegyzékben a magyar békedelegáció sorra vette Magyarország leendő határait és mindegyik határszakasz (magyar-csehszlovák, magyar-román és így tovább) esetében részletes érvelést adott arra vonatkozóan, hogy az adott szakaszt miért nem tudja elfogadni.²¹ Ebben a jegyzékben Kárpátalja kérdése bő féloldalnyi helyett kapott.

Az érvelés azzal indult, hogy a magyar fél kijelentette: „*A Legfőbb Tanács, ha az eléje terjesztett nagy néprajzi térképünket, ha mindjárt csak mint demográfiai térképet tanulmányozta volna, világosan láthatta volna, hogy a ruthén hegyvidék teljesen és tökéletesen csak az Alföldtől függ. Demográfiailag az Alföldön eloszló*

¹⁹ Teljes szövegét közli: A magyar béketárgyalások... I. kötet 420-421. old.

²⁰ Botlik József szerk. (2000): *Egestas Subcarpathica*. Hatodik Síp. Budapest. 112. old.

²¹ Teljes szövegét közli: A magyar béketárgyalások... II. kötet 11-28. old.

magyar népességnek néhány nyúlványa folytatása a ruthének által lakott völgyeknek. A magyarság a hegyek lábáig lakja ezt a földet, a nyolc fő völgy az ruthén, de mindegyik torkolatában egy-egy magyar város van."²²

Ezen magyar városok közül a három legnagyobbat, lakosságszámmal és azon belül a magyar lakosság arányával a jegyzék meg is nevezett, az alábbi módon:

- ✓ Ungvár 16 919 lakos, ebből 80,3% magyar
- ✓ Munkács 17 275 lakos, ebből 73,5% magyar
- ✓ Beregszász 12 933 lakos, ebből 96,2% magyar

Ezután tért át az érvelés a közlekedés-földrajzi érvekre: Kijelentette, hogy a kárpátaljai határszakasz mesterségesen kapcsolja össze a magyar Alföldre nyíló völgyeket Csehországgal. Képtelenségnek nevezi, hogy ennek érdekében a sátoraljaújhelyi vasútállomást elvágják Magyarországtól.

Ha Kárpátalját a csehszlovák államhoz fogják csatolni, annak „eredménye az lenne, hogy a ruthén nép tönkre menne, azaz vagy éhen halna vagy kivándorolna.”²³ Hiszen a területen az erdőségek dominálnak, illetve rendkívül kevés a művelhető földterület. Ezért a rutén természetes életmódja az, hogy „télen famunkát vállal, nyáron lemegy élelmiszerért aratni az Alföldre. Ha ettől el lesz vágva, nem élhet meg.”²⁴ A rutén nem ipari munkás – jelenti ki a jegyzék –, ezért ha a csehek ide ipari munkahelyeket fognak telepíteni a ruténok ki fognak vándorolni.

Ezután a jegyzék történelmi-politikai érveket sorolt fel: azt fejtegette, hogy a ruténok mindig teljes egyetértésben éltek a magyarokkal, illetve emlékeztetett arra, hogy Magyarország a ruténeknek teljes önkormányzatot adott. Mindezek miatt az antantnak engedélyeznie kell Kárpátalján a népszavazást. Ráadásul – fejezi be a jegyzék az érvek sorát – a magyar-lengyel határ csak úgy valósulhat meg, ha Kárpátalja Magyarországnál marad. A magyar-lengyel határ fontosságáról az alábbiakat írja a jegyzék: „Európára nézve is fontos, hogy összeérjen a két védőbástya – mármint Magyarország és Lengyelország –, amely a Keletnek oly sok pusztító áradata ellen védelmezte Európát, összeérjen akkor, amikor talán mindezeknél veszesebb vihar szele közeleg.” Egyértelmű, hogy ezzel a kissé terjedelmes mondattal a magyar politikusok a bolsevik veszélyre utaltak.

Alfejezetünk indításképpen azt írtuk, hogy a XXII. jegyzékben mindössze egy bő fél oldal foglalkozik Kárpátaljával, de mint a fentiekben láthattuk ez is elegendő volt arra, hogy számos érvet (demográfiai, közlekedés-földrajzi, gazdasági és a bolsevik veszély) felsorakoztasson a magyar békedelegáció.

²² A magyar béketárgyalások... II. kötet 18. old.

²³ A magyar béketárgyalások... II. kötet 19. old.

²⁴ U.o.

1.4. XXXII. jegyzék, és annak 4. melléklete, illetve 4.a melléklete

Kárpátalja szempontjából fontos érveket tartalmazott a XXXII. jegyzék, mely a „Magyarország vízügyi egységéről” címet kapta.²⁵ A jegyzék érvelése az alábbi módon kezdődött: „A nekünk átadott Békeszerződés cikkei nem veszik figyelembe Magyarország vízhálózatának sajátos viszonyait és egységességét, és nem nyújtanak elég biztosítékot a Magyarország politikai egységének szétagolásából várható árvízveszedelmek, a vízállásjelentés és a hajózás biztonsága szempontjából. Nem számolnak ezek a cikkek a Közép-Duna és a Tisza medencéjére háruló óriási gazdasági hátrányokkal sem, amelyek minden államra nézve lehetetlenné fogják tenni a vízhálózatnak a kihasználását, a hajózás fejlesztését, az öntözést és a vízi erők kihasználását.”²⁶ Majd a jegyzék leszögezte, hogy: „Magyarországnak van a kontinensen a legélesebben körülhatárolt földrajzi és vízrajzi egysége.”²⁷ Ezen felvezetés után a jegyzék részletesen ismertette azokat a problémákat – árvízveszély megnövekedése, a hajózás ellehetetlenülése, öntözés lehetőségeinek beszűkülése, vízi energia felhasználásának megnehezülése –, melyek a tervezett határok életbelépése esetén be fognak következni. Ezen jegyzék legfontosabb üzenete az antant békecsinálói felé az volt, hogy a Kárpát-medence vízügyi egységet képez, melyet ha határokkal szétszabdálnak, komoly vízügyi problémákat okoznak.

A XXXII. jegyzék 4. melléklete²⁸ – mely a „Árvíznövekedés a Tisza völgyében” címet kapta – azt fejtegette, hogy a Tiszán lezúduló árvizek magassága az utóbbi 80 évben folyamatosan emelkedett. Ennek egyik oka a folyamszabályozás (a rövidebb és gátak közé szorított folyón gyorsabban vonulnak le az árhullámok), míg a másik ok a hegyvidéki vízgyűjtő területeken (azaz a Kárpátalján) történő erdőirtások. A nagy terjedelmű erdőterületek kivágását a magyar állam „törvényhozásilag mindig szabályozni, mérsékelni törekedett. Az erdőirtásokat mérsékelő magyar törvények nélkül a Tisza vízgyűjtő területének nagy része a mostaninál sokkal sivárabb, letaroltabb képet mutatna és az árvizek vészes növekedése még gonoszabb arányokat ölthetne.”²⁹

Ezek után a jegyzék az alábbi megoldásokat kínálta: „1. Óvni kell a vízgyűjtő hegyi vidékeit, kímélni a meglévő erdőket, eltiltani a tarvágást; a kopárokat ültetéssel mentjük meg az elkarsztosodástól és megköjjük, befásítjuk a vízmosásokat. 2. Alkalmos völgyekben tározómedencékkel fogjuk fel a mellékfolyók és a hegyi patakok árvizeit.”³⁰

²⁵ Teljes szövegét közli: A magyar béketárgyalások.... II. kötet 350-354. old.

²⁶ A magyar béketárgyalások... II. kötet 350. old.

²⁷ U.o.

²⁸ Teljes szövegét közli: A magyar béketárgyalások.... II. kötet 357-359. old.

²⁹ A magyar béketárgyalások... II. kötet 357. old.

³⁰ U.o.

Ha Kárpátalját elcsatolják Magyarországtól, akkor vajon a ruténok „*Fogják-e kímélni az erdőket az Alföld kedvéért? Építenek-e majd völgyzáró gátakat, hogy az Alföldre rá ne zúduljanak az árvizek*”³¹ – tette fel a kérdés a jegyzék. Majd az alábbi választ adja: „*Minderre habozás nélkül nem-mel válaszolhatunk.*”³²

A ruténok – folytatódott a jegyzék gondolatmenete – „*elsősorban ahhoz a kincshez nyúlnak majd, amit legközelebb érnek: az erdőhöz, amelynek vágásával mindig is szívesen foglalkoztak! Az erdőirtás túlzásba vitelétől ezideig a magyar törvény távoltartotta őket. A tar hegyekről rohanva jönne majd az ár és vele jönne a lemosott talaj; ott már nem is épülhet völgyzáró gát, ahol a medencét betölti az alázúduló hordalék. A Tisza medrét, hullámterét elárasztaná az iszap és a torlódó árvizek túlcsapnának a gátakon.*”³³

A fenti következmények elkerülése érdekében a jegyzék azt javasolta az antant döntéshozóinak, hogy „*a Tisza vízgyűjtő-területének egységes erdőgazdaságáról és vízgazdaságáról bölcsen gondoskodjék.*”³⁴ Nyilvánvaló, hogy a bölcsesség magyar szempontból azt jelentette volna, hogy Kárpátalját a magyar állam keretei között hagyják. Jól tudjuk, hogy nem ezt történt, Kárpátalja sajnos a csehszlovák államhoz került.

A XXXII. jegyzék 4/a melléklete³⁵ – mely a „*Tisza folyamrendszere*” címet kapta – további vízügyi érveket sorakoztatott fel. Azt magyarázta el, hogy miért fontos, hogy a Tisza folyó a forrásvidéktől a torkolatig egységes vízügyi irányítás alá essék. A legfontosabb érv így hangzott: „*Ha a Tisza és mellékfolyóinak felsőbb, erdős szakaszai mentén rendszertelen erdőgazdálkodást űznek, a vízmosások megkötésére kellő gondot nem fordítanak: rövid idő alatt a folyók középső és alsó szakaszain – hiába minden szabályozás – kikerülhetetlenül bekövetkeznek a zavarok a mederviszonyok és az árvízlefolys szempontjából.*”³⁶

Azaz ha Kárpátalja – amely a Tisza felső szakaszának vízgyűjtő területe – más államhoz kerül, akkor a magyar államnak komoly problémái lesznek az árvizekkel a Tisza nála maradó középső szakaszán. Ráadásul – folytatódik a gondolatmenet – a békekonferencia a Tisza alsó szakaszát (beleértve a titeli torkolást is) a jugoszláv államhoz akarja csatolni. A Tisza felső, illetve alsó szakaszának elcsatolásával a magyar vízügy (értsd árvízvédelem, folyamszabályozás, öntözés, hajózás) teljesen ki lesz szolgáltatva a szomszédos idegen államok jó- vagy rosszakaratának.

Ezután mondja ki a melléklet a végkövetkeztetést: „*Ha országhatár osztja ketté az ilyen területeket (értsd az adott folyó teljes területét az eredéstől a*

³¹ A magyar béketárgyalások... II. kötet 358. old.

³² U.o.

³³ U.o.

³⁴ U.o.

³⁵ Teljes szövegét közli: A magyar béketárgyalások.... II. kötet 360-362. old.

³⁶ U.o.

torkolásig - G.L.), az érdekelt szomszédos államok tökéletes megértő jóakarata nélkül a vízi kérdések kielégítő megoldása tisztára lehetetlen. A Tisza folyó vízrendszerére vonatkozólag az előzőkben általánosan kifejtettek mellett érvelnek, hogy Magyarország közgazdasága érdekében biztosítanunk kell ennek a vízrendszernek az egységességét. A Tisza vízgyűjtő-területét tehát minden megcsorbítás ellen meg kell védenünk.”³⁷

Gyakorlatilag a fenti mondat azt jelentette, hogy a fentebb bemutatott 4/a melléklet vízügyi érvekre hivatkozva azt javasolta a békekonferencia döntéshozóinak, hogy a Tisza felső szakaszát (Kárpátalja) ne csatolják a csehszlovák államhoz, illetve a Tisza alsó szakaszát ne adják oda a jugoszláv államnak.

1.5. XXXIII. jegyzék 1. számú melléklete

A Kárpátalja szempontjából fontosnak tekintjük a XXXIII. jegyzék 1. számú mellékletét³⁸ is, mely „Erdőgazdaság, fakereskedelem és faipar” címet kapta. Ebben a szerzők azt fejtették, hogy a Magyarország hegykoszorúját borító erdőségek elhanyagolása elsősorban a magyar mezőgazdaságra nézve jelentene komoly következményeket. Azt is kihangsúlyozta ezen melléklet gondolatmenete, „hogy a jól konzervált hegyi erdő, amely felfogja a légköri csapadékokat, mérsékli és szabályozza azok lefolyását, a vízi erők motorikus célokra való kihasználásának szolgálatában mindenütt, de főleg Magyarországon nagy jelentőségű, mert nagyrészt az ország hegykoszorúján fakadó patakok, kevés kivétellel, mind az ország belseje felé sietnek s így a bennük rejlő motorikus erő is az ország közgazdasági tényezőinek szolgálatára köthető le.”³⁹

Itt jegyezzük meg, hogy ez az elképzelés – azaz, hogy a Kárpátalján víztározókat és vízierőműveket kell építeni, melyeket aztán az Alföldön folyó mezőgazdálkodás szolgálatába lehet állítani – Teleki egyik kedven gondolata volt, és Kárpátalja 1339 márciusában történő visszatérése után konkrét lépések is történtek ebben az irányban.⁴⁰

2. Konklúziók

Az előző fejezetben bemutatott forrásokból jól kirajzolódik, hogy a magyar békedelegáció 1918-1920 folyamán a Kárpátaljával kapcsolatban több

³⁷ U.o.

³⁸ Teljes szövegét közli: A magyar béketárgyalások.... II. kötet 397-401. old

³⁹ A magyar béketárgyalások.... II. kötet 398. old

⁴⁰ Erről bővebben lásd Gulyás László-Szávai Ferenc (2015): Egy régió visszaintegrálási kísérlete, avagy Kárpátalja a magyar állam keretei között, 1939. március 15.-1944. október 23. In: Fábíán Attila szerk. (2015): Otthon a Kárpát-medencében. Területfejlesztési Szabadegyetem 2011-2015. Nyugat-magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kara. Sopron. 13-28. old.

földrajzi/gazdasági érvet kidolgozott és a „béketeremtők” elé terjesztett. Ezen mondatunkat annyiban pontosítanunk kell, hogy a magyar békedelegáció nem csupán a Kárpátaljára, hanem a Kárpát-medence egészére (azaz a Szent István-i Magyarországra) állított fel egy több rétegből álló érvrendszeret. Ezzel kapcsolatos kutatásaink során az alábbi öt réteget különítettük el:⁴¹

- Etnikai elv és a Wilson-féle önrendelkezésre való hivatkozás,
- Stratégiai és biztonságpolitikai érvek,
- Történelmi érvek,
- Civilizációs érvek,
- Földrajzi-gazdasági érvek.

Mint a fentebbi felsorolásból látható, a magyar érvrendszer egyik fontos elemét a földrajzi/gazdasági érvek alkották. A földrajzi/gazdasági érvek kifejezetten a Kárpát-medence természetes földrajzi egységét – például egységes vízrendszer – hangsúlyozták, bemutatták a jól működő gazdasági munkamegosztást, különösen az ország térbeli szerkezetét, a meghatározó régiók egymásra utaltságát. Egyetértünk Zeidler Miklóssal, aki könyvében kijelentette, hogy a földrajzi/gazdasági érvek voltak a trianoni magyar érvrendszer legerősebb részei.⁴² Úgy véljük erejük az adta, hogy valós tényeken alapultak – ráadásul térképekkel és komoly statisztikai adatsorokkal voltak alátámasztva – és ezért nem lehetett őket hatásosan cáfolni.

Ennek ellenére a békekonferencia döntéshozói a határok megállapítása során nem vették figyelembe a magyar földrajzi/gazdasági érveket, sőt számos esetben kifejezetten a magyar érveléssel ellentétes döntést hoztak. Ezen folyamat jegyében Kárpátalja a csehszlovák állam keretei közé került 1920-ban.

Felhasznált irodalom

A/ Források

A magyar béketárgyalások. Jelentés a magyar békeküldöttség működéséről Neuilly s/S.-ben. 1920 januárus-március havában. Magyar Királyi Külügyminisztérium. Hornyánszky Viktor M. Kir. Udv. Könyvnyomdája. I. kötet, II. kötet; III/a kötet; III/b kötet.

⁴¹ Gulyás László (2015): A magyar revízió földrajzi érvrendszerének első nyilvános megjelenése: Apponyi Albert 1920. január 26-i beszéde. Történelmi Földrajzi Közlemények. 3. évfolyam 1. szám 2015/1. szám 151-164. old.

⁴² Zeidler Miklós (2001): A revíziós gondolat. Osiris. Budapest. 53–54. old.

B/ Feldolgozások

- BOTLIK J. szerk. (2000): *Egestas Subcarpathica*. Hatodik Síp. Budapest.
- CSÜLLÖG G. (2010): A Bánság változó szerepe Magyarország történeti térszerkezetében. *Közép-Európai Közlemények* 2010/2. szám. 29-37. old.
- CSÜLLÖG G. (2012): Áramlási terek és államhatárok Közép-Európában – Magyarország történeti térhelyzetének áttekintése. *Közép-Európai Közlemények* 2012/1. szám. 7-14. old.
- GALÁNTAI J. (1985): *A Habsburg-monarchia alkonya*. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
- GALÁNTAI J. (1990): *A trianoni békekötés 1920*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- GULYÁS L. (2009): Kárpátalja történetének főbb vonásai 1918 előtt. In: Baranyi Béla szerk. (2009): *Kárpátalja. A Kárpát-medence régiói* 11. Dialóg-Campus. Budapest-Pécs. 65-75. old.
- GULYÁS L. - BALI L. (2011): The Fiume question 1918-1920. *Öt Kontinens*. 2011/1. szám. ELTE. Budapest. 143-150. old.
- GULYÁS L. - BALI L. (2012): Ten years from the history of Fiume, 1914-1924. *The Twentieth Century*. 2012/2. 41-52. old.
- GULYÁS L. (2015/a): Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz 1. Fiume-kérdése a versaillesi békekonferencián, különös tekintettel a magyar béke delegáció álláspontjára. In: Tamás János-Popp József szerk. (2016): *A kapocs*. Baranyi Béla 70. Debreceni Egyetem. Debrecen. 156-163. old.
- GULYÁS L. (2015/b): Gulyás László: Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz 2. Kárpátalja visszatérésének diplomáciai előkészítése, különös tekintettel Teleki Pál földrajzi/gazdasági érveire. *Közép-Európai Közlemények* 2016/4. szám 210-219. old.
- GULYÁS L. (2015/c): A magyar revízió földrajzi érvrendszerének első nyilvános megjelenése: Apponyi Albert 1920. január 26-i beszéde. *Történeti Földrajzi Közlemények*. 3. évfolyam 1. szám. 2015/1. 151-164. old.
- GULYÁS L. - SZÁVAI F. (2015/d): Egy régió visszaintegrálási kísérlete, avagy Kárpátalja a magyar állam keretei között, 1939. március 15.-1944. október 23. In: Fábíán Attila szerk. (2015): *Otthon a Kárpát-medencében. Területfejlesztési Szabadegyetem 2011-2015. Nyugat-magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kara. Sopron*. 13-28. old.
- GULYÁS L. - CSÜLLÖG G. (2016): A román állam területi kialakulásának története IV. Nagy-Románia születése a terepen. *Közép-Európai Közlemények* 2016/1. szám. 158-170. old.
- KÓKAI S. (2010): *A Bánság történeti földrajza (1718-1918)*. Nyíregyházi Főiskola. Nyíregyháza. 421. old.
- KÓKAI S. (2014): Trianon hatása a Bánság városhálózatára. *Közép-Európai Közlemények* 2014/2. szám. 181-193. old.
- ORMOS M. (1984): *Padovától Trianonig. 1918-1920*. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 179-180. old.
- SZÁVAI F. (2004): *Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásának következményei. Az államutódlás vitás kérdései. Pannónia Könyvek. Pro Pannónia Kiadó. Pécs*.
- VIZI L. T. (2016): *A sérelmi politizálástól a nemzeti összetartozásig. Trianon, revízió, határkérdés, nemzetegyesítés 1920-2010*. Cepoliti. Budapest.
- ZEIDLER M. (2001): *A revíziós gondolat*. Osiris. Budapest.

A TRIANONI MAGYARORSZÁG HATÁRAINAK HOSSZA ÉS TERÜLETE

SUBA JÁNOS

The length of the borders and the territory of Hungary after Trianon

The task to establish and mark the new borders of Hungary, which were defined in the Trianon Peace Treaty, was completed between 1921 and 1925, as well as the preparation of the required boundary documents. In our study we review the maps of this border establishment according to the border segments that served as a base for the measurement.

The completion of the boundary maps allowed the length of the Hungarian state border to be measured precisely at an accuracy of +/- 1 kilometer. The establishment of the border length was implemented according to the detailed descriptions of the commissions whose task was to define boundaries and their large scale border maps. The border descriptions provide the distances between the boundary stones with 1-centimeter accuracy.

The border length of each segments were provided adding these given lengths and checked by measuring it once on the map. On the border segments where the boundary stones did not stand exactly on the boundary line its length was defined by measuring it from the map. Every distance was checked twice and the final figure was calculated as the arithmetic mean of the two measurements. Then the territory of the country was defined with the help of the maps.

Bevezetés

A trianoni Magyarország létrejöttével, egyrészt az ország földrajzi, geopolitikai helyzete,¹ másrészt területének nagysága és határainak hossza megváltozott. Magyarország új a trianoni békediktátumban kijelölt határainak kitűzése, megjelölése és az előírt határokmányok elkészítése 1924-25-ben történt meg. Ez után lehetett pontos számokat mondani a határok hosszúságát és az az ország területi nagyságát, melyben a térképről lehetett lemérni, illetve kiszámolni. Jelen dolgozatunkban ezt mutatjuk be.

¹ Nagyobb összefüggésekhez lásd Csüllög Gábor publikációt: Csüllög Gábor (2008): Az európai áramlási terek hatása a Kárpát-medence területi tagolódásának történeti folyamatára. In Reményi P. – Szabó A. (szerk.) A nagy terek politikai földrajza. Pécs, 2008. 334-341.p., Csüllög Gábor (2009): Történeti régiók két földrajzi térben (Délvidék: Kárpát-medence és/vagy Balkán). In: A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (VIKEK) Évkönyve 2009. Szeged – Kaposvár, 268-273.p., Csüllög Gábor (2010): A Kárpát-medencei államtér problémái Trianon után. In: Közép-európai Közlemények III. évfolyam 4. szám (No 11.) 2010. 56-61.p., Csüllög Gábor (2012): A Közép-Európai Duna-völgy történeti földrajzi jellemzői. In: Közép-Európai Közlemények V. évfolyam 3-4. szám (No. 18-19.) 2012. 137-146.p.

A mai értelemben vett – terepen, geodéziailag kijelölt, különböző határjelekkel (megjelölt) állandósított és határokmányokban (térképeken, szövegben) szabatosan rögzített – határmegjelölés a polgári nemzetállamok létrejöttével alakult ki, és vált általánossá.²

A magyar állam ilyen tematikus jellegű térképművei a XIX. században, a dualizmus idején keletkeztek, amikor a vitás országhatárokat helyi, országos vagy nemzetközi bizottságok megállapították és ennek eredményeit határtérképeken, illetve határokmányokban rögzítették. A XX. században pedig a békekötések eredményeképpen írták elő a határmegállapító bizottságok felállítását és az új határok térképi ábrázolását.³ A XX. században a magyar történelem eseményeit rögzítő – az ország határait kijelölő – békeszerződések végrehajtásának folyamatát a határtérképek és határleírások rögzítették. Ezért ezek a térképek fontos történeti-földrajzi forrásokat is képeznek.

A térben megjelenő határ többszintű munkatevékenység eredményeként fogható föl. A munkálatoknak elengedhetetlen előzménye az a bonyolult, összetett folyamat, amelynek során a magyar törvények közé becikkelyezett békeszerződések számos áttételen keresztül megjelentek konkrét műszaki feladatként.⁴

1. Határ és a térkép

1.1. A határ jelölése a topográfiai térképeken

A térkép egyik információja a határ. A természetben ennek töréspontjait határjelek⁵ testesítik meg, amelyet a térképen is jelölnek. A határtérképek jelentőségének megértéséhez ismerni kell a topográfiai térképek határvonal ábrázolását, amely méretaránytól függően egyezményes jelekben (jelkulcsban) fejeződik ki.

A határvonal – esetünkben az országhatár – térképi ábrázolására mindig nagy gondot fordítottak a kartográfusok. A Habsburg monarchiában egységes jelkulcsról csak 1827 után beszélhetünk, bár a határvonal feltüntetésére, kiemelésére az I. katonai felmérés során is nagy figyelmet szenteltek.

Szárazföldi határ esetében a határkövek közötti határrészek általában egyenesek, így azokat vonalzó mellett is ki lehet rajzolni. Elvileg folytatólagosan kell kirajzolni, csak ott szabad megszakítani, ahol fontos részleteket takarnának el. A határ menetének azonban a megszakítás helyén is

²Suba János (2002a): A politikai földrajz történetileg változó államhatár elmélete. In: *Geodézia és Kartográfia* LIV. évfolyam 2002/6 szám 14-19 p. Budapest,

³Suba János (2001a): A magyarországi határváltozások végrehajtói - a Határmegállapító Bizottságok a XX. században. In: *Tanulmányok a XIX-XX. század történetéből* ELTE 2001. 273.p.

⁴Suba János (2006a): A magyar-szovjet határ kijelölése, kitűzése. In: „*Földrajz és Turizmus*” Tanulmánykötet Dr. Hanusz Árpád 60 születésnapja tiszteletére 300.p. Nyíregyháza 2006

⁵A határjelekre lásd: Suba János (2008): Államhatárok- a földrajzi tér elválasztása. In: *Geographia generalis et specialis Tanulmányok a Kádár László születésének 100. évfordulóján rendezett tudományos konferenciára* Debrecen 2008. (szerk.: Szabó József, Demeter Gábor) 381-386 p.

világosan kiolvashatónak kell lennie. A határjel tengelyvonalának pontosan a határvonal nyomán kell haladnia, ha a határt síkrajzi elemek jelzik (út, keskeny folyó vagy árok, csatorna stb.), akkor a határ jelét váltakozva kell kirajzolni a síkrajzi vonalak két oldalán. Ha a határ keskeny gerincen, házsorok között, keskeny vízvonalakban halad, a határjelet egyharmaddal vékonyabban rajzolják ki. A határkövek és határcövekek közül csak a rajzilag kifejezhető töréspontokon lévőket rajzolják ki, valamint a hosszabb egyenes szakaszokon általában km-enként egy-egyét.

A folyók, holtmedrek, csatornák mellett, ahol a határkövek mindkét oldalon vannak, elvileg minden határkövet ki lehet rajzolni, de ha sűrűn vannak elhelyezve, a nem jellegzetes helyen állókat el is lehet hagyni. Ha a határ két oldalán egymással szemben elhelyezett határkövek azonos számozásúak, akkor ügyelni kell, hogy a szemben lévő azonos számozású határkövet is ábrázoljuk, mert a két határkő által meghatározott egyenesben, a határkövektől megadott távolságban van a határ nyomvonal.

A határpontok közül a jelentősebb, tájékoztató helyen lévőeknek a számát megírják. Különösen hegyvidéken, a kúpon, nyergekben, sík vidéken pedig a töréspontoknál lévő határpontok igen tájékoztatóak. A megíráshoz tartozik az illető határszakasz megjelölése is. A szakaszok megnevezését nem kell minden határkőnél megadni, elég, ha a lapszélek közelében, továbbá olyan helyeken írják meg, ahol a határszakasz jelölése változik. Ilyen helyeken célszerű a két szomszédos határkövet kirajzolni és mindkettőt szakasz, és sorszámjelzéssel megírni. Az országhatáron a határjelek gyakran háromszögelési pontok is. Ezeket lehetőség szerint ábrázolják, még akkor is, ha nem írnak magassági adatot.⁶

1.2. A határkijelölések és határfelmérések térképei⁷

A határtérképek – a térképek osztályozásában – a tematikus térképek csoportjába tartoznak, vagyis egy meghatározott célból egy adott szempont szerint készülnek. A tematikus térképek osztályozásában a határtérképek a történeti térképek (4.) politikatörténeti térképei közül (4.6.) a történeti határkijelölések és határfelmérések térképeit (4.6.5.) alkotják.⁸

A tematikus térképen a „tárgyakat” – esetünkben a határjeleket – pontos elhelyezésük, felismerésük és a határvonal pontos futása céljából ábrázolják. A térképi alap az általános tájékozódást és a „témának” a környezetbe való beillesztését szolgálja. Vagyis a tematikus térképek feladatai – korlátozott célkitűzésük ellenére is – hasonlóak a topográfiai térképekéhez.

⁶Suba János (2002b): Magyarország államhatárának változásai 1867-1947 között. PhD. Doktori értekezés 2002. (kézirat) 19. p.

⁷A rövidítés kedvéért továbbiakban a határtérképek szinonim kifejezést használjuk a határkijelölések és határfelmérések térképei helyett.

⁸Klinghammer István–Papp-Váry Árpád (1975): Tematikus Kartográfia. 117.p. 1975.

A tematikus térképeket többféle szempont alapján osztályozhatjuk. A határtérképekről elmondhatjuk, hogy kvantitatív (mennyiséget szemléltető), statikus (egy adott időpontra vonatkozó állapotfelvétel eredménye), analitikus (egy téma elszigetelt, kiragadott ábrázolását tartalmazza) alaptérképek, mert közvetlen méréseket ábrázoló (ezért objektív), s nagy méretarányú helyszíni felvételen alapulnak.⁹

Így a határtérképeken a legfontosabb elemek a határjelek és az ezeket összekötő határvonalak pontos ábrázolása. A határjeleket kis kiterjedésű pontszerű jelformákkal ábrázolják. E jelforma kis kiterjedése és változatossága lehetővé teszi a határjelek és háromszögelési pontok (típus) minőség szerinti ábrázolását, míg a határvonalat (alaprajzhű) vonalszerű elemekkel ábrázolják. Így a határvonalak méretarányosan visszaadhatók, ez pedig lehetővé teszi az egzakt kartometria munkákat (pl. a távolság és területmérést).¹⁰

2. A trianoni határ térképművei

A trianoni határvonal konkrét, részleges megjelölését, kitűzését, térképezését, a határokmányok elkészítését a Szövetséges és Társult Hatalmak által létrehozott nemzetközi határmegállapító bizottságok végezték, 1921–1925 között. A határmegállapító bizottságok (a továbbiakban: HMB) munkája két szakaszra osztható. Az egyik a békeszerződésben leírt politikai határvonal megállapítása és kijelölése a terepen. A másik pedig a határkitűzés. Ezt követően került sor a határvonal felmérésére – ami tulajdonképpen a határvonal és környéke térképezését jelentette meghatározott sávban – és a határokmányok elkészítésére.¹¹

A munkálatok folyamán a HMB üléseinek jegyzőkönyvei, jelentések és a hozott határozatok képezték a törzsanyagot. Ebből állították össze a HMB által meghatározott térképeket, és határokmányokat, melynek részei: a határvonal általános leírása (különböző: 1:200 000, 1:75 000, 1:25 000) méretarányú

⁹A tematikus térképek osztályozására lásd: Klinghammer István -Papp Váry Árpád: Tematikus kartográfia. Az Ő osztályozásukat vesszük alapul. Az osztályozásnál egyes kutatók más és más megnevezést használnak, például: térképkészítés módja szerint Meynen elsődleges forrástérképnek, Pillewizer tematikus felvételtérképnek nevezi az alaptérképet. Meynen, E (1972): The structural types of thematic map. 5th. Technical Conference of the ICA. Ottawa. 1972. (Kézirat); Pillewizer, W (1967): Gestaltungsprobleme thematischen Aufnahmenkarte. Wermessungstechnik. Berlin. 1967.

¹⁰Suba János (2002b): Magyarország államhatárának változásai 1867-1947 között. PhD. Doktori értekezés 2002. (kézirat) 49.p.

¹¹Suba János (1994): Trianoni országhatár kitűzésének politikai és technikai kérdései. In: "Háború, Forradalom, Trianon" *Rendvédelem-történeti füzetek* 1994. IV./5. szám, 61.p. A HMB-ről bővebben: Suba János (2002c): Egy határmegállapító bizottság anatómiája: a magyar-csehszlovák határmegállapító bizottság szervezete 1921- 1925. In: "Ahol a határ elválaszt" „Trianon és következményei a Kárpát-medencében. 199-224. p. Balassagyarmat-Várpalota 2002. (Szerk.: Pásztor Cecília)

térképeken berajzolva), nagyméretarányú határtérképek (1:2880, 1:5 000), kis méretarányú határtérképek (1:25 000), részletes határleírások, jegyzőkönyvek, geodéziai okmányok stb. Most azokat a határtérképeket ismertetjük, amelyek lehetővé tették a határvonal lemérését.

2.1. A magyar–csehszlovák határszakasz határokmányai

2.1.1. Az 1:2 880 méretarányú határtérképmű

A térképezés a csehszlovák határon 1:2 880 méretarányban az állami földmérés szelvénybeosztásának megfelelő szelvényeken történt. A Dunát – a II. szakaszt – kivéve, az egész határvonalat 278 szelvényen térképezték fel. A térképszelvényeket a két delegáció egymás között egyenlően osztotta fel, minden delegáció 139 szelvényt dolgozott ki, csupán a határvonal felrakásának az ellenőrzését és a saját oldal felrakását végezte el a másik delegáció.¹²

A térképszelvényeket határszakaszonként, külön-külön számozták meg, mint ahogy határszakaszonként külön is térképeztek. A térképek egyszínű feketék, méretük 75,5x60,5 cm, tehát elég nagy, ami megnehezíti a kezelését. A térképmű egyezményes jelekben igen gazdag. A határvonalat minőség (állami, községi, bemért, felmért, birtok, mozgó) szerint 7, a határjelek fajtáit 10 jellel ábrázolja. A topográfiai viszonyoknál elsősorban a terepalakulatok (csatorna, bevágás, töltés, közlekedési útvonalak és művelési ágak) a legfontosabbak.¹³ A térképszelvények sokszorosítását a prágai Pénzügyminisztérium Térképészeti Intézete végezte.

2.1.2. Az 1:2 880 méretarányú Duna térképmű

A Duna szakasz 1:2 880 méretarányú térképei 1922–1925 között készültek el 115 szelvényen. A térképszelvények egyszínű feketék, méretük 75,5x60,5 cm. A jelmagyarázata – az ábrázolt területből kifolyólag – speciálisabb: vízrajzi, folyamfelmérési és vízszabályozási szempontból fontos jeleket tartalmaz. Például: a Duna szabályozási fixpontok, a vízrajzi osztály szelvénykövei, pótkövei. A határvonal itt a vízrajzi szelvénykövek közé van berajzolva, a határvonal sugarának adataival együtt.¹⁴

2.1.3. A részletes határleírás

¹²Suba János (1997a): A magyar- csehszlovák határ helyszíni megállapítása és kitűzése 1921-1925 között. In: *Limes* 1997. 2. szám 36. p.

¹³Suba János (2001a): Trianoni határ kitűzése és térképei I. rész. *Geodézia és Kartográfia* LIII. évfolyam 2001/1. szám 29. p.

¹⁴Suba János (2003): A Duna, mint határfolyó. In: *A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza*. Szerk.: Frisnyák Sándor–Tóth József, 311. p. 2003.

A részletes határleírások felét a magyar, másik felét a csehszlovák delegáció szerkesztette meg. Az összehasonlítást mindkét delegáció a legnagyobb gonddal végezte el. A részletes határleírás szintén a határszakaszoknak megfelelően, 27 külön füzetből áll. A füzetek a határszakaszok eltérő hosszúsága miatt különböző oldalszámúak. A határleírás 13 szempont szerint írja le a határvonalat. A határkövek számával és nemével (típusával) kezdődik a leírás. Utóbbiak a határjelek francia kezdőbetűivel – O=szakaszkö, P=főkő, I=mellékkő, C=közbeiktatott kő – vannak rövidítve. A határkövek után a sokszögpontok (és háromszögelési pontok) számát sorolja fel a két ország területén, amit a határvonal leírása követ, kötől-kőig.

Ez után áll a sokszöghatalakra vonatkoztatott helymeghatározása a határkövek, a határkö (vagy a sokszögpont) távolsága az előtte lévő határkötől (vagy sokszögponttól), a határvonal törési szöge (mely állam felé), fok, perc, másodperc értékben, majd a határjel Budapesti sztereografikus vetületi rendszerre vonatkoztatott koordináták, valamint a határjel Adriai tengerszint feletti magasságát közli. Utána következik a határvonal helyszínrajza (ez nincs mindig meg) és az 1:2 880 és az 1:25 000 méretarányú térképszelvények száma, amelyen a határjel megtalálható. Végül a megjegyzés rovatban aktuális információk kaptak helyet a határjelekről (pl. ikerkövek vagy ezek koordinátái).

A határleírást kiegészíti, a határvonal átnézeti vázlata, a határszakaszok jelölésével. A XXVIII. szakasz leírását kiegészíti a Túr patak középvonalaának vázlata 1:1 000 méretarányban.

2.2. A magyar–román határszakasz határokmányai

2.2.1. Az 1:5 000 méretarányú térképmű

A magyar–román határvonal 10 határszakaszának térképeit egy tékában – külön szelvényenként – tárolták. A román határvonal „atlasza” a következőket tartalmazza:

1 db címlapot, 1db 1:375 000 méretarányú határvázlatot, amelyben az 1:5 000 méretarányú térképszelvények hálózatában az egyes térképek számának és a határvonal mindkét oldalán közvetlenül fekvő községek neveinek feltüntetésével, az egyes szakaszok szerinti felosztással a határvonal fel van tüntetve hármashatárponttól-hármashatárpontig. Továbbá 1 db francia, magyar, román nyelvű jelmagyarázatot az 1:5000 méretarányú térképekhez, 126 db 1:5 000 méretarányú térképszelvényt, amelyen, a határvonalon fekvő határjelek vannak helyzetüknek megfelelően berajzolva, számaik és megnevezésük feltüntetésével.¹⁵

A magyar–román határt 126 térképszelvény fedi le, amelyek számozása folyamatos és délről észak felé halad. A térképjelek általában ugyanazok, mint

¹⁵Suba János (2002b): Magyarország államhatárának változásai 1867-1947 között. PhD. Doktori értekezés 2002. (kézirat) 51.p.

az 1:2880 méretarányú térképen, a határjelek fajtáit és a határvonal pontos beazonosításához szükséges természetes és mesterséges tereptárgyak jelmagyarázatát is tartalmazza. A Nagykövetek Tanácsához elküldött térképek névrajza francia nyelvű.

A magyar–román határfelmérés egyszínű fekete térképszelvényei, amelyek budapesti sztereografikus vetületi rendszerben készültek 1:5000 méretarányban, 60x60 cm-es négyzet alakú tükörméretben készültek. Egy oldala a térképszelvénynek a valóságban 300 méternek felel meg. A térkép a határvonaltól jobbra és balra egy 100-100 m széles sávot ábrázol. A térkép tartalmazza az összes határkövet megjelölésükkel, és egyéb jelöléseket és a határ menti földrészteteket. A határvonal vékony fekete vonal, a színezett példányoknál román oldalon kék, magyar oldalon piros, 2 mm széles csikkal szegélyezve. Azon községek, amelyek román tulajdonba mentek át, új elnevezésük szerint írtak meg, alatta zárójelben a régi magyar megnevezésük áll.¹⁶

2.2.2. A határszakasz szöveges leírása

A határokmányok szöveges leírását két részre oszthatjuk: a határvonal tényleges leírására, valamint a geodéziai leírásra. A részletes határleírás határszakaszonként, magyar, francia, román nyelven készült el, úgyhogy minden oldalon, három nyelven, három hasámban található a szöveg.

A határleírás legfontosabb része a 37 oszlopból álló határjelek regisztere, „a Registre d’abornement”. Ez a határkövek gyors és pontos beazonosítását szolgálja. A határjelek számának megnevezésével indul, utána közli a két ország kezdőbetűjét, ahol a határjel található. Ez után a megfelelő ország vármegyéjének, járásának, községének a neve következik, ahol a határjel található, majd az 1:5 000 méretarányú térképszelvény száma, a kő típusa (T. C.=hármás határkö, F. S.=szakaszvégekő, P.=főkő, I.=közbeiktatott kő, Pil. P.=főpilota, Pil. I.=mellékpilota, P. P.=poligonkö, Pep. Pil.=pilota reperköve, P. R. T. C.=reperkö a hármashatárnál). Ez után a határpont helyszínrajzi leírása és száma, a parcellaszámok, amelyek a határleírásban szerepelnek, valamint a határjel visszaállításához szükséges helyszíni bemérések adatai következnek. A rajzból kivehető a határjel megerősítésének fajtája (domb, esetleg rőzsefonással megerősítve, falazás, beton). Utána az összes határjel és az esetleges segédpontok budapesti sztereografikus vetületi koordinátái, a határjel helyzetének viszonyítása a szomszédos határjelhez, amely felé a mérés történt, a mért törésszög fok, perc, másodperc. A végleges koordinátákból számított pontos középérték-távolság méterben, cm-ben. A két szomszédos pont végleges koordinátáiból számított azimutszöge. A méréseknél mért pontok neve vagy

¹⁶Suba János (2001b): A Trianoni határ kitűzése és térképei II. rész. *Geodézia és Kartográfia* LIII. évfolyam 2001/2. szám 8. p.

száma, a pontok szögértékei, távolságuk km-ben. A két főkő között bemért közbeiktatott kövek mérési adatai. A Magyarország felé eső koordináták (rendező) +, a Románia felé esők - előjelűek. Utána egy tájékoztató vázrajz, amelynek méretaránya változó. Ez a vázrajz feltünteti a három főpont helyét, a végleges koordinátákból számított törési szöget és távolságot. Abban az esetben, amikor a határjel egyben háromszögelési pont, az észlelési irányok rajzait. A közbeiktatott kövekre vonatkozóan a két szomszédos főkő, a közbeiktatott kövek és ezek abciszái és ordinátái, a román és magyar hosszmerések középértéke. Utána a határjelek Adriai tengerszint feletti magassága, amelyet a magyar szintezésből vezettek le. Legvégül a megjegyzések rovatban a következők szerepelnek: ha a határvonal a két kő között nem egyenes, akkor a bemérés adatai. A határvonal leírása két vagy több határpont között, akadályok, növényzet esetén. A Registre d'abornement lapszáma, ahol a vízfolyások a megfelelő vázrajzok és adatok megtalálhatók. Szükség szerint a szomszédos szakasz első pontjának összrendezői vagy egyes pontok földrajzi szélessége és hosszúsága. Ha a pont több község közös pontja. Kivételes esetekben a mérésekre vonatkozó adatok. Részletek a határvonalra vonatkozóan, ha a határ nem egyenes vonalban halad.¹⁷

2.3. A magyar–jugoszláv határszakasz határokmányai

2.3.1. A határszakasz – különböző méretarányú – térképei, határkitűzési vázlatok

A határtérképek szelvényezése határszakaszonként külön történt meg. A szelvényezésből kiténik, hogy az egyes szakaszokban a szelvények darabszáma nem azonos a térképek sorszámával. Például: a C szakasz első térképe az 1–3. számozást viseli, míg az utolsó szelvénye a 27–28. sorszámú. A határtérképek tartalmukat, jellegüket tekintve inkább határvázlatok. Az úgynevezett „méréteket tartalmazó felvételi előrajzok” képezik a határmegállapítási eredményeket. Ezek a „határkitűzési vázlatok” a kataszteri térképek nagyításával és kicsinyítésével készültek el, 13 méretarányban: 1:100, 1:500, 1:720, 1:1000, 1:1440, 1:2 000, 1:2 500, 1:2 880, 1:3 000, 1:4 000, 1:5 000, 1:5 760 és 1:7200.¹⁸ A térképek méretaránya egy adott szakaszon belül is változik. Például a B szakaszban 18 db térkép 1:5 760, 21 db térkép 1:7 200 méretarányú. A határvonal térképeinek vetületei is többfélék: az A és a B szakasz egy része a hengervetület középső, a B

¹⁷Suba János (2006b): A trianoni magyar-román határszakasz térképei és leírása. In: „*Táj, környezet és társadalom*” *Landscape, Environment and Society* Ünnepi tanulmányok Keveiné Bárány Ilona professzorasszony tiszteletére (Szerk: Kiss A-Mezősi G - Sümeghy Z.) Szeged 2006. 611-617. p.

¹⁸Suba János (2000): A magyar-jugoszláv határmegállapító bizottság működése 1921-1924 között. In: "*A Mura mente és a trianoni békeszerződés*" "*Pokrajina in trianonska mirovna pagodba*" 148. p. Lendavski zveki, Lendvai füzetek. 17. Lendva/Lendava 2000. Szlovénia.

szakasz másik része és a C szakasz a hengervetület déli rendszerében, a D, E és az F szakaszok a sztereografikus vetület budapesti rendszerében készültek el. A határvonalról 261 darab határvázlat született, 198 db szelvényen. Mintegy 53040 db térkép-vázlat – 52 040 térképlapon – készült el nyomdai úton: „A” szakasz 7680 db, „B” szakasz 13 440 db, „C” szakasz 6600 db, „D” szakasz 8160 db, „E” szakasz 13 440 db, az „F” szakasz 3 720 db.¹⁹

A „B” szakasz szelvényeit a m. kir. Államnyomda sokszorosította. A többi nyomdai sokszorosítási munkát a m. kir. Állami Térképészeti Intézet (a m. kir. Pénzügyminisztérium XIII/c. osztálya) nagyon szépen és gyorsan végezte.

A térképek jelmagyarázata 9 egyezményes jelből áll. Kétféle határjelet különböztet meg, határdomb facölöppel és határdomb számozott határkövel. Négyféle határjelölés van: kijelölt határvonal (államhatár), járási-, birtok-, község-határ. Ezen kívül út, vasút, árok van jelölve. A megjegyzéseknél: a meglévő határdombok feketével, az újabban emeltek vörössel vannak jelölve. A térképek 53x38,5 cm nagyságú papíron vannak, a jobb helykihasználás érdekében „darabolva”. A térképek borítóján a szakasz száma, a térképen lévő határjelek száma, a megye, járás és községek vannak feltüntetve, ahol a határvonal húzódik és a méretarány. A térképek színesek, mert a határvonal és a határjelek száma pirossal van nyomtatva. A többi jelkulcs szerint kézzel van kiszínezve: a határvonal pirossal, a községi határ zölddel, a vízrajz kékkel, az út barnával. A határvázlatokon a folyók medervonalai között húzódó határvonalat szabálytalan görbe vonalként ábrázolták.²⁰

2.3.2. A határszakasz szöveges határleírása

A határvonal leírása is szakaszonként történt meg. A francia eredeti szövegről hiteles fordítás készült magyar és szerb nyelven. A határleírás a határvonal szöveges rögzítését tartalmazza, azzal a megjegyzéssel, hogy amennyiben a határvázlat és a határleírás között eltérés van, a határvázlatot kell alapként elfogadni. A határleírás végén egy megjegyzés van: „Eltérés esetén a szöveg és a térkép adatai között a térkép adatai a mérvadók.”²¹

¹⁹Suba János (1999): A Jugoszláv királyság északi határának kitzúzése. In: Jannus Pannonius Múzeum Évkönyve 43. 1998. 235. p. Pécs 1999.

²⁰Suba János (2001c): A Trianoni határ kitzúzése és térképei III. *Geodézia és Kartográfia* LIII. évfolyam 2001/3. szám 8. p.

²¹Összehasonlítottuk a határleírást és a határtérképeket, hogy a határmenti közös utakat hogyan írja le, illetve hogyan jelöli a határvázlat. Azért vettük az utat összehasonlítás alapnak, mert ezt mindenféleképpen jelölni, illetve leírni kell, már csak azért is, mert határőrizeti szempontból igen fontos szerepe van. Az összehasonlítás megdöbentő eredménnyel zárult. 47 út (az „A” szakaszban 20, a „D” szakaszban 8, az „E” szakaszban 15, az „F” szakaszban 4 út) található a határtérképeken, amelyek nem szerepelnek a határleírásban. A HMB az utakkal kapcsolatban következésképpen járt el: a karban tartott utak mindig egészében az egyik államhoz tartoznak, a határvonal tehát az út külső szélén vezet. Karban nem tartott dűlőutaknál rendszeren a határvonal az út közepén halad, így a határőrizeti szervek járőrözése

2.4. A magyar–osztrák határvonal határokmányai

2.4.1. Az 1:2 880 méretarányú térképmű szelvényei

A magyar–osztrák határt 180 térképszelvény fedi le, amelynek számozása folyamatos, és északról dél felé halad. A térképjelek általában ugyanazok, mint a többi határtérkép esetében. A határjelek 5 db birtokhatárjellel (régii községi vagy uradalmi határhalom, birtokhatárkő, határkő), a háromszögelési pontok 6 db jellel vannak ábrázolva. Állami-, községi- és birtokhatár, a földterület határa és földrészlet lett még jelölve. A térképmű két vetületben készült: az A I–VI. és a B. I–V. alszakaszok a sztereografikus vetület budapesti rendszerben, a B. VI. és a C. I–VI. alszakaszok a hengervetület középső rendszerében készültek. Az egyszínű fekete térképek 79x53 cm nagyságúak.²²

2.4.2. A határszakasz szöveges leírása

Az osztrák határszakasz szöveges leírását alszakaszonként készítették el, vagyis 18 darabból áll. Három – magyar, német és francia – nyelven készült el, amelyet távolról, a fedőborító színéről is meg lehet ismerni.

A határleírás felépítése a következő: a címlap belső oldalán egy 1:75 000 méretarányú térképkivágat van, amelyen a határvonal folytonos pirossal és a főkövek száma van rányomva. Ez a térképkivágat egyébként megegyezik az 1:75 000 méretarányú határvonalat ábrázoló térképszelvényekkel. Az általános megjegyzésekben a határjelek típusát, elhelyezését ismertetik. Utána a határszakaszra vonatkozó határmegállapítás dokumentumaiból részletek következnek, a Trianon-i és a Saint-Germain en Laye-i békeszerződés határleírásai, esetenként a Nagykövek Tanácsának döntései, valamint a HMB azon ülésének dátuma, amelyen e határvonalat megállapították.

A határvonal részletes leírásánál egyik oldalon a határvonal futása vázlaton rögzítve, másik oldalon táblázatos formában: a határjelek száma, jellege, anyaga, elhelyezése és egymástól való távolságuk méterben, törési szög a határjeleken. Utána a határvonal leírása a következő határjelig és hogy mi képezi a határvonalat. Ezután a határjelek koordinátái és a tengerszint feletti magasságuk valamint a megjegyzés rovat szerepel még.²³

és a lakosság közlekedése azon a fél úton történt meg. Suba János (2002b): Magyarország államhatárának változásai 1867-1947 között. PhD. Doktori értekezés 2002. 49.p.

²²Suba János (2001d): A Trianoni határ kitűzése és térképei IV. rész *Geodézia és Kartográfia* LIII. évfolyam 2001/4. szám 15. p.

²³Suba János (1997b): A magyar-osztrák határ kitűzése és határokmányai. In: *"Magyarok maradtunk"* 1921-1996. Konferencia a Soproni népszavazásról. A Soproni Szemle kiadványai Új sorozat 20.(szerk.: Turbuly Éva) Sopron. 1997. (112.p.) 71-82. p.

2.5. A trianoni határok hossza

A határtérképek elkészítése lehetővé tette, hogy a pontosan megmérjék Magyarország államhatárának hosszát ± 1 km pontossággal. A határhossz-megállapítás a határmegállapító bizottságok részletes határleírásai és a nagyméretarányú határtérképei alapján történt. A határleírások a határvonalak közötti távolságokat cm-re pontosan megadják.

Az egyes szakaszok határhosszát e megadott hosszértékek összeadásával nyerték, és térképen egyszeri leméréssel ellenőrizték. Azokon a határszakaszokon, ahol a határvonalak nem magán a határvonalon állnak, ott a határvonal hosszát a térképről való leméréssel határozták meg. Minden távolságot kétszer mérték meg, és végleges értékül a két mérés számtani középértékét vették. (Ez a mérés 78 munkanapot, két ember másfél hónapi munkáját vette igénybe.) A munkát az Állami Térképészet szerkesztő osztálya végezte el 1931-ben.²⁴

Eszerint Magyarország trianoni határhossza összesen 2 266 km 297 m ± 1 009 m volt.²⁵

Összehasonlításképpen a Történeti Magyarország határainak hossza Horvátország nélkül 3 166 km.²⁶

1. sz. melléklet. A trianoni Magyarország határainak hossza

Csehszlovák határszakasz		A kétszer mért hossz számtani közepe, vagy a számított hossz			A kétszeri mérés különbségeinek a fele (Megbízhatóság)		
I.	szakasz	4 km	611 m	\pm	000	m	
II.	szakasz	156 km	91 m	\pm	092	m	
III.	szakasz	43 km	431 m	\pm	000	m	
IV.	szakasz	16 km	225 m	\pm	015	m	
V.	szakasz	108 km	142 m	\pm	110	m	
VI.	szakasz	8 km	790 m	\pm	000	m	
VII.	szakasz	16 km	356 m	\pm	000	m	
VIII.	szakasz	21 km	920 m	\pm	000	m	
IX.	szakasz	54 km	17 m	\pm	000	m	
X.	szakasz	15 km	222 m	\pm	000	m	
XI.	szakasz	12 km	527 m	\pm	000	m	
XII.	szakasz	46 km	143 m	\pm	000	m	
XIII.	szakasz	22 km	623 m	\pm	000	m	
XIV.	szakasz	20 km	300 m	\pm	000	m	
XV.	szakasz	12 km	156 m	\pm	002	m	
XVI.	szakasz	9 km	231 m	\pm	004	m	
XVII.	szakasz	35 km	946 m	\pm	000	m	

²⁴ Térképészeti Közlöny (1932): II. kötet. 1932. 1–2. füzet 33–34. p.

²⁵ Térképészeti Közlöny: II. kötet. 1932. 1–2. füzet 33–34. p.

²⁶ Az 1:2000 méretarányú térképek alapján kiszámítva (Suba János)

Csehszlovák határszakasz		A kétszer mért hossz számtani közepe, vagy a számított hossz			A kétszeri mérés különbségeinek a fele (Megbízhatóság)			
XVIII.	szakasz	10	km	999	m	±	001	m
XIX.	szakasz	67	km	17	m	±	013	m
XX.	szakasz	21	km	295	m	±	030	m
XXI.	szakasz	5	km	980	m	±	000	m
XXII.	szakasz	10	km	627	m	±	013	m
XXIII.	szakasz	27	km	316	m	±	009	m
XXIV.	szakasz	22	km	433	m	±	005	m
XXV.	szakasz	25	km	709	m	±	024	m
XXVI.	szakasz	10	km	955	m	±	000	m
XXVII-XXVIII.	szakasz	22	km	52	m	±	006	m
összesen		828	km	627	m	±	324	m

Román határszakasz		A kétszer mért hossz számtani közepe, vagy a számított hossz			A kétszeri mérés különbségeinek a fele (Megbízhatóság)			
L	szakasz	57	km	402	m	±	013	m
K	szakasz	36	km	680	m	±	055	m
H	szakasz	52	km	358	m	±	014	m
G	szakasz	32	km	91	m	±	015	m
F	szakasz	45	km	327	m	±	024	m
E	szakasz	32	km	772	m	±	008	m
D	szakasz	62	km	423	m	±	006	m
C	szakasz	35	km	025	m	±	036	m
B	szakasz	41	km	567	m	±	003	m
A	szakasz	35	km	888	m	±	001	m
összesen		431	km	531	m	±	175	m

Jugoszláv határszakasz		A kétszer mért hossz számtani közepe, vagy a számított hossz			A kétszeri mérés különbségeinek a fele (Megbízhatóság)			
F	szakasz	43	km	858	m	±	061	m
E	szakasz	133	km	114	m	±	017	m
D	szakasz	89	km	595	m	±	048	m
C	szakasz	86	km	429	m	±	034	m
B	szakasz	178	km	7	m	±	036	m
A	szakasz	99	km	619	m	±	100	m
összesen		630	km	622	m	±	296	m

Osztrák határszakasz		A kétszer mért hossz számtani közepe, vagy a számított hossz			A kétszeri mérés különbségeinek a fele (Megbízhatóság)			
C	szakasz	140	km	544	m	±	117	m
B	szakasz	126		366			092	m
A	szakasz	108		607			005	m
összesen		375	km	517	m	±	214	m

összesítés	A kétszer mért hossz számítási közepe, vagy a számított hossz			A kétszeri mérés különbségeinek a fele (Megbízhatóság)			
Csehszlovák	828	km	627	m	±	324	m
Román	431	km	531	m	±	175	m
Jugoszláv	630	km	622	m	±	296	m
Osztrák	375	km	517	m	±	214	m
összesen	2266	km	297	m	±	1009	m

3. A trianoni Magyarország területe

A határok pontos kijelölése lehetővé tette, hogy a térképek segítségével pontosan megállapítsák az ország területét. Ez az 1: 75 00 méretarányú térképek segítségével történt.

Az Osztrák-magyar Monarchia III. katonai felmérésének célja az 1: 75 000 méretarányú – úgynevezett – "részletes térkép" (Spezialkarte) gyors előállítás volt, ezért a felmérés pontosságát is ez a követelmény szabta meg. A felméréskor előforduló hibák, torzulások, eltérések a 75000-es méretarányba redukálva eltűntek.²⁷

Az 1919-ben önállóvá vált magyar katonai térképezés elsősorban a kataszteri térképek sűrű háromszögelési ponthálózatára támaszkodott, mivel Magyarország teljesen külön kataszteri felméréssel rendelkezett.²⁸ Ezért a Monarchia térképeit, illetve a már helyesbített és az ezekből levezetett térképeket a poliéder vetületi rendszerből²⁹ sztereografikus rendszerbe rajzolták át. Az adott időben és körülmények között nem is gondolhattak nagyobb szabású geodéziai munkákra.

Az ország területét lefedő 1: 75 000 méretarányú térképeket részben revideálták (helyszíni helyesbítés útján), vagy azok "részben helyesbítve" (szobai helyesbítés) lettek kiadva. A régi és az új szelvények fedőterülete megegyezik. A poliéder vetületi koordinátákat úgy alakították át, hogy a szelvények egy síkban fekdjenek.³⁰

A helyszíni helyesbítés a síkra rajz minden változására és a névrajz megmagyarosítására is kiterjedt. A nyilvántartás útján való, részbeni helyesbítés csak a legfontosabb változásokat ölelte fel. A helyesbítést a térkép

²⁷A történeti Magyarország területét 367 db szelvény fedi le, amely az I. Világháborúban 1079 db szelvényre bővült. (Suba J)

²⁸Suba János (2009): A Hadtörténelmi Térképtár kincsei. In: *Hadi múltunk kincsháza* (szerk.: Ravasz István), HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Bp.2009, 100-118.p.

²⁹ A trapéz alakú lapokat földrajzi hosszúsági és szélességi körök (a szerkesztésben egyenesek) határolják. Méreteik: 30' hosszúság és 15' szélesség.(Suba J). Bővebben: Dr. Fross Károly (1917): Részletes térképek hálózatai. In: *Földrajzi Közlemények XLV.kötet 1917. 427-443.p. Bp.*

³⁰Witauschek Gyula (1932): Csonkamagyarország topográfiai térképeinek szerkesztete. In: *Térképészeti közlöny 1932. II.kötet. 1-2 füzet 20-33.p.* Jankó Annamária (2007): *Magyarország katonai felmérései 1763-1950. Bp. 2007.133.p.*

anyalemezére rézmetszéssel végezték. Oly esetekben, amidőn a rézmetszés a sok változás miatt nem volt gazdaságos, a szelvényeket az új 75000-es térkép modorában újra rajzolták. Így biztosították a térképmű aktualitását. Ezen térképek domborzatábrázolása merőleges megvilágítású csíkozásos maradt, 100 méteres alapszintvonalakkal. E térképművet nagy részletgazdagság, jó olvashatóság jellemezte. Az állandóan javított térképeket folyamatosan adták ki. Az előállítás fekete színben történt, a térképek megtartották a Monarchia térképműveinek szelvényezését.

Egy kiadásban piros vonallal rárajzolták a trianoni határvonalat. A későbbi kiadásokban már csak a diszkrét fekete színű (állam) határjel tudatta a felhasználóval a határvonal menetét.

A hetvenötvezres térképszelvények mérete 50x37 cm. A Trianoni Magyarország területét a térképmű 122 szelvénye öleli fel, átlagban 1056 km²-i területet ábrázolva.³¹ A térképeken ábrázolt terület nem egységes, mert attól függ melyik övben található a térképszelvény.

Magyarország területe a 45– 57 számú övekben található. A 122 darab térkép megoszlása és a térképi terület nagysága a következő: a 45-ös övben 1023 km² (3 darab), a 46-os övben 1028 km² (7 darab), a 47-es övben 1033 km² (11 darab), a 48 -as övben 1038 km² (14 darab), a 49-es övben 1043 km² (13 darab), az 50-es övben 1048 km² (12 darab), az 51-es övben 1053 km² (13 darab), az 52-es övben 1058 km² (12 darab), az 53-as övben 1063 km² (12 darab), az 54-es övben 1068 km² (10 darab), az 55-ös övben 1073 km² (9 darab), az 56-os övben 1078 km² (5 darab), az 57-es övben 1083 km² (1 darab) területet fed le.

Így egy átlagos 1: 75 000 méretarányú térkép területére 1050 km²-t lehet számolni. Így el lehet különíteni azon szelvényeket, amelyek teljes területet ábrázolnak, ezek a „belső” szelvények, és a „külső” határmenti szelvényeket, amelyek csonka (állam) területet ábrázolnak.

³¹ A szakirodalomban elfogadott a 1 056 km² nagyság. Ez Magyarország közepes földrajzi szélességén lévő térképszelvény átlaga. Lásd: Jankó Annamária (2007). Medvey Aurél 1 053 km²- t ad meg. Ez az 51 öv térképszelvényeinek területe. Medvey Aurél (1933) Magyarország Topográfia térképészete. In: Térképészeti Közlöny 1933. II. kötet 3 füzet 115-130.p.

2. sz. melléklet. Határmenti 1:75 000 méretarányú térképszelvények és az országterület nagysága

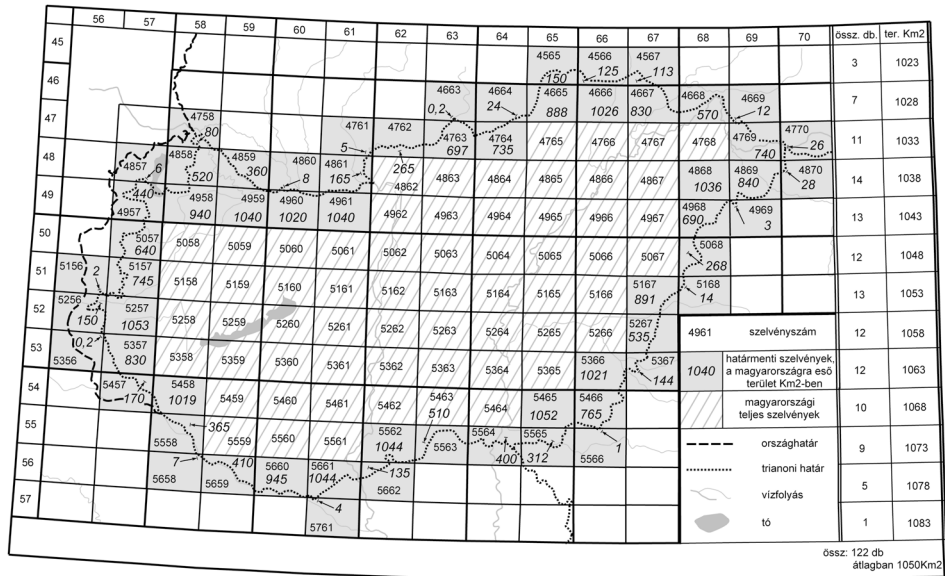
sor szám	szelvény szám	szelvény neve	ország terület km ²	sor szám	szelvény szám	szelvény neve	ország terület km ²
1	4565	Bódvaszilás	150	32	4968	Vámospercs	690
2	4566	Abaújvár	125	33	4969	Nagykároly	3
3	4567	Füzér	113	34	5057	Köszeg	640
4	4663	Losonc	0,2	35	5068	Nagyléta	268
5	4664	Susa	24	36	5156	Fürstenfeld	2
6	4665	Putnok	888	37	5157	Szombathely	745
7	4666	Abaújszántó	1026	38	5167	Berettyóújfalu	891
8	4667	Sárospatak	830	39	5168	Nagyvárad	14
9	4668	Cigánd	570	40	5256	Szentgotthárd	150
10	4669	Munkács	12	41	5257	Zalalövő	1053
11	4758	Oroszvár	80	42	5267	Ókány	535
12	4761	Léva	5	43	5356	Radkersburg	0,2
13	4762	Balassagyarmat	265	44	5357	Lenti	830
14	4763	Salgótarján	697	45	5366	Békéscsaba	1021
15	4764	Arló	735	46	5367	Sarkad	144
16	4769	Tarpa	740	47	5457	Letenye	170
17	4770	Kispalád	26	48	5458	Nagykanizsa	1019
18	4857	Kismarton	6	49	5465	Mezőhegyes	1052
19	4858	Magyaróvár	520	50	5466	Battonya	756
20	4859	Hédervár	360	51	5558	Berzence	365
21	4860	Komárom	8	52	5562	Baja	1044
22	4861	Esztergom	165	53	5563	Mélykút	510
23	4862	Vác	1030	54	5564	Szeged D.	400
24	4868	Nagykálló	1036	55	5565	Makó	312
25	4869	Fehérgyarmat	840	56	5566	Arad	1
26	4870	Nagyhódos	28	57	5658	Belovár	7
27	4957	Sopron	440	58	5659	Barcs	410
28	4958	Kapuvár	940	59	5660	Siklós	945
29	4959	Győr	1040	60	5661	Villány	850
30	4960	Komárom(Ujváros)	1020	61	5662	Hercegszántó	135
31	4961	Dorog	1040	62	5761	Dárda	4

A 122 darab térkép megoszlása a következő: 62 szelvény területén van határ, 60 szelvény területén nincs határ.³² (Az ország területe 85 darab 1050 km² átlagterületű térképszelvényre esik, de átlag, mint tudjuk nincs.) A számítások szerint az ország területének nagysága 92 916 km².

³² Az 1:200 000 méretarányú térképen is megnézhetjük a határszelvények megoszlását. 23 darab kétszázézes fedi le, ebből 19 darab határszelvény és 4 darab belső szelvény.(Suba J)

3. sz. melléklet. Az ország területe az 1:75 000 méretarányú térképeken

A trianoni Magyarország területe térképeken

Ez a határhossz és az ország területének nagysága a terület-visszacsatolásokig volt érvénybe, amikor is a Felvidék egy sávja, majd Kárpátalja és végül a II. Bécsi döntés után Észak-Erdély, és Muraköz visszatért az anyaországhoz.

Irodalom

- CSÜLLÖG G. (2008): Az európai áramlási terek hatása a Kárpát-medence területi tagolódásának történeti folyamatára. In Reményi P. – Szabó A. (szerk.) A nagy terek politikai földrajza. Pécs, 2008. 334-341.p.
- CSÜLLÖG G. (2009): Történeti régiók két földrajzi térben (Délvidék: Kárpát-medence és/vagy Balkán). In: A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (VIKEK) Évkönyve 2009. Szeged – Kaposvár, 268-273.p.
- CSÜLLÖG G. (2010): A Kárpát-medencei államter problémái Trianon után. In: Közép-európai Közlemények III. évfolyam 4. szám (No 11.) 2010. 56-61.p.
- CSÜLLÖG G. (2012): A Közép-Európai Duna-völgy történeti földrajzi jellemzői. In: Közép-Európai Közlemények V. évfolyam 3-4. szám (No. 18-19.) 2012. 137-146.p.
- FROSS K. (1917): Részletes térképek hálózatai. In: *Földrajzi Közlemények* XLV.kötet, 1917. 427-443.p.
- JANKÓ A. (2007): Magyarország katonai felmérései 1763-1950. Bp. 2007.
- KLINGHAMMER I. – PAPP-VÁRY Á. (1975): Tematikus Kartográfia. 1975.
- MEYNEN, E (1972): The structural types of thematic map. 5th. Technical Conference of the ICA. Ottawa. 1972.

- MEDVEY A. (1933) Magyarország Topográfia térképészete In: Térképészeti Közlöny 1933. II. kötet 3 füzet 115-130.p.
- PILLEWIZER, W (1967): Gestaltungsprobleme thematischen Aufnahmekarte. Wermessungstechnik. Berlin. 1967.
- SUBA J. (1994): Trianoni országhatár kitűzésének politikai és technikai kérdései. In: *"Háború, Forradalom, Trianon" Rendvédelem-történeti füzetek* 1994. IV./5. szám
- SUBA J. (1997a): A magyar- csehszlovák határ helyszíni megállapítása és kitűzése 1921-1925 között. In: *Limes* X. évf. 28. szám. 1997. 2. szám 29-41. p. Tatabánya
- SUBA J. (1997b): A magyar-osztrák határ kitűzése és határokmányai. In: *"Magyarok maradtunk"* 1921-1996. Konferencia a Soproni népszavazásról. A Soproni Szemle kiadványai Új sorozat 20.(szerk.: Turbuly Éva) Sopron. 1997. (112.p.) 71-82. p.
- SUBA J. (1999): A Jugoszláv királyság északi határának kitűzése (A Magyar - Jugoszláv Határmegállapító Bizottság működése 1921-1924.) In: Jannus Pannonius Múzeum Évkönyve 43.(1998) (szerk: Uhertovich Ákos) Pécs 1999. (362.p.) 223-242. p.
- SUBA J. (2000): A magyar-jugoszláv határmegállapító bizottság működése 1921-1924 között. In: *"A Mura mente és a trianoni békeszerződés" "Pokrajina in trianonska mirovna pagodba"* Lendavski zveki, Lendvai füzetek. 17. (Szerk.: Göncz László) 137-153.p. Lendva/Lendava. 2000.
- SUBA J. (2001a): A Magyarországi határváltozások végrehajtói - a Határmegállapító Bizottságok a XX. Században. In: *Tanulmányok a XIX-XX. század történetéből.* ELTE BTK. Történettudományi doktori iskola (szerk.: Zeidler Miklós) Budapest 2001. 273-284. p.
- SUBA J. (2001): Trianoni határ kitűzése és térképei I. rész. *Geodézia és Kartográfia* LIII. Évfolyam 2001/1. szám 25- 29. p. Budapest,
- SUBA J. (2001): A Trianoni határ kitűzése és térképei II. rész. A magyar-román határszakasz *Geodézia és Kartográfia* LIII. Évfolyam 2001/2. szám 4 - 9. p. Budapest,
- SUBA J. (2001): A Trianoni határ kitűzése és térképei III. rész. A magyar-jugoszláv határszakasz *Geodézia és Kartográfia* LIII. Évfolyam 2001/3. szám 3 - 6. p. Budapest
- SUBA J. (2001): A Trianoni határ kitűzése és térképei IV. rész. A magyar-osztrák határszakasz In: *Geodézia és Kartográfia* LIII. Évfolyam 2001/4. szám 12-16. p. Budapest,
- SUBA J. (2002a): A politikai földrajz történetileg változó államhatár elmélete In: *Geodézia és Kartográfia* LIV. évfolyam 2002/6 szám 14-19 p. Budapest,
- SUBA J. (2002b): Magyarország államhatárának változásai 1867-1947 között PhD. Doktori értekezés 2002. (kézirat).
- SUBA J. (2002c): Egy határmegállapító bizottság anatómiája: a magyar- csehszlovák határmegállapító bizottság szervezete 1921- 1925.In: *"Ahol a határ elválaszt „Trianon és következményei a Kárpát-medencében.* (szerk.: Pásztor Cecília) Balassagyarmat-Várpalota 2002. 199-224. p.
- SUBA J. (2003): A Duna, mint határfolyó In: *A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza* (szerk: Frisnyák Sándor–Tóth József), Nyíregyháza-Pécs 2003.305-314 p.
- SUBA J. (2004): Osztrák-magyar Monarchia katonai térképei (A tiszt legfontosabb segédeszköze) In: *„Boldogtalan hadiüdők...”avagy: ami a „boldog békeidők”után következett* 1914-1918 (Szerk.: Ravasz István) Petit Real Könyvkiadó. Bp.2004. 248.-252 p.
- SUBA J. (2006a): A magyar-szovjet határ kijelölése, kitűzése In: *„Földrajz és Turizmus”* Tanulmánykötet Dr. Hanusz Árpád 60 születésnapja tiszteletére (szerk.: Kókai Sándor) Nyíregyháza 2006. 299 - 311. p.

- SUBA J. (2006b): A trianoni magyar-román határszakasz térképei és leírása In: „*Táj, környezet és társadalom*” *Landscape, Environment and Society* Ünnepi tanulmányok Keveiné Bárány Ilona professzorasszony tiszteletére (Szerk: Kiss A-Mezősi G - Sümeghy Z.) Szeged 2006. 611-617. p.
- SUBA J. (2008): Államhatárok- a földrajzi tér elválasztása In: *Geographia generalis et specialis* Tanulmányok a Kádár László születésének 100. évfordulóján rendezett tudományos konferenciára Debrecen 2008. (szerk: Szabó József, Demeter Gábor) 381-386 p.
- SUBA J. (2009): A Hadtörténelmi Térképtár kincsei In: *Hadi múltunk kincsháza* (szerk.: Ravasz István), (207 p.) HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Bp.2009, 100-118.p.
- Térképészeti Közlöny (1932): II. kötet. 1932. 1–2. füzet 33–34. p.

TARTALOM

BELUSZKY PÁL KÖSZÖNTÉSE A geográfia historikuma és a história geográfikuma	1
TINER TIBOR Dr. Beluszky Pál professzor 80 éves	3
FRISNYÁK SÁNDOR A tájhasználati struktúrák kialakulása a Kárpát-medencében (10-15. század)	7
CSÜLLÖG GÁBOR A migráció térszerkezet alakító hatása a középkori Magyarországon	20
NAGY MIKLÓS MIHÁLY A hódoltsági határvidék kérdéséhez	30
DÖVÉNYI ZOLTÁN A migráció szerepe Magyarország 18. századi népességnövekedésében	47
KÓKAI SÁNDOR Adalékok a történelmi Magyarország városhierarchiájához (1870)	54
SZULOVSZKY JÁNOS A magyarországi városállomány 1892-ben	75
HAJDÚ ZOLTÁN A „minta” szerepe a tanya és a falu modernizációs kísérleteiben Magyarországon 1945-ig	87
ERŐSS GÁBOR Gelej szálláskertjei a 18–20. században	97
POZSGAI ANDREA – KOVÁCS ERIK – NÉMETH SÁNDOR A Szigetköz területhasznosítása a folyószabályozásig	113
GODENA ALBERT A győri Magyar Vagon- és Gépgyár munkaerő állományra gyakorolt vonzása a 20. század elején	122
GULYÁS LÁSZLÓ Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz 3. Kárpátalja kérdése a versaillesi békekonferencián, különös tekintettel a magyar béke delegáció álláspontjára	139
SUBA JÁNOS A trianoni Magyarország határainak hossza és területe	150

Szerzőink figyelmébe

Folyóiratunk a Kárpát-medence történeti földrajzával vagy a történeti geográfia tudományelméleti és módszertani kérdéseivel foglalkozó tanulmányokat közöl. A közlésre szánt műveket a szerkesztő e-mail címére (kokai.sandor@nye.hu), Word-fájlban kérjük elküldeni. Az angol nyelvű tartalmi összefoglalóval ellátott, táblázatokkal, vonalas ábrákkal és fényképekkel is illusztrált tanulmányokat a Földrajzi Közlemények c. folyóirat formai követelmény-rendszerének megfelelően szíveskedjenek összeállítani. A formai követelmények elérhetők:

http://zeus.nyf.hu/~foldrajz/tfk_form.pdf

A beérkező dolgozatokat a szerkesztőbizottság lektoráltatja.

A Történeti Földrajzi Közlemények egyelőre évente két alkalommal (esetleg összevont számként), később évnegyedes folyóiratként jelenik meg. A folyóirat az Interneten is elérhető: http://zeus.nyf.hu/~foldrajz/torteneti_foldrajzi_kozlemenyek7.pdf

